

oudheidkundig jaarboek

DERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

TIENDE JAARGANG

1930

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ
N.V. A. OOSTHOEK'S UITGEVERS MAATSCHAPPIJ

REDACTIE: PROF. Dr. A. W. BIJVANCK, VOORZITTER; Dr. J. J. DE GELDER,
SECRETARIS; JONKVR. C. ENGELLEN; Dr. G. C. LABOUCHERE;
Dr. ELISABETH NEURDENBURG EN PROF. Dr. W. VOGELSANG.

REGISTER.

- Aalten, Oudheidkamer, 181.
Aardenburg, Gasthuis, Weeshuis, 176.
Aems (of Lems), L. F., 58.
Alkmaar, Stedelijk museum, verslag 1929, 181.
Alphen, a. d. M., R. C. Kerk, 176.
Amersfoort, Kamperbinnenpoort, 176.
Amsterdam, Stedelijk museum, Apotheek, 21;
Oudheidkundig Genootschap, Bijbel, 114;
Nederlandsch museum, Dolhuisvrouw, 171—
175; Paleis, zeemeermin, 172; Bloemgracht
87 en 88; Voorburgwal 264; Wijdesteeg 1;
Oudezijdsvoorburgwal 14; Dirk Hasselt-
steeg; Overtoom 93; Prins Hendrikkade 131;
St. Pieterschool, 176; Rijksmuseum, verslag
1929, 181.
Anholt, Salm-Salm, getijdenboek, 123.
Antwerpen, St. Jacobskerk, 174.
Archaeologische commissie, Zeeuwsche, 175.
Arenberg, getijdenboek Catharina van Cleef,
134.
Arnhem, Gemeente museum, verslag 1929;
Openlucht museum, verslag 1929, 181.
Aschaffenburg, Schlossbibliothek, Ms. 3; Ms.
7, 110.
Balen, C. L. van, 147—148.
Balfoord, Dirk J., 157—170.
Banda, Banda Neira, 180.
Barsingerhorn, Raadhuis, 176.
Beauneveu, André, 100.
Bergambacht, toren, 176.
Berlijn, Staatsbibliothek, Ms. germ-quart. 42,
115; Marienkirche, graf von Sparr, 173.
Boekbesprekingen, 31—40; 147—156; 185—
192.
Bologna, getijdenboek Meester van Guillebert
de Metz, 102.
Bondsjaarvergadering te Goes, 142.
Brabant, beeldhouwkunst, 185—189.
Breda, Lieve Vrouwenkerk, 177.
Bredius, A., 157.
Bressano, Seminarie, missaal, 128.
Brevier, Jan Zonder Vrees, 102.
Brugge, Jan van, 98.
Brugmans, S. J., 18.
Brussel, Kon. Bibliotheek, Mss. 9024—5, 95;
9001—2, 96; 9559—64, 99; 9005—6, 100;
10772, 101; 9798, 112; 9018—9023, 122.
Burgerhuys, Michiel, 54.
Bijbels, Fransche, 195.
Byvanck, A. W., 31—34; 34—36 93—139;
139—141; 151—152.
Cambridge, Cockerell, getijdenboek, 119 enz.;
Fitzwilliammuseum, Ms. Dewick; Ms. James
114, 130.
Campen, Jacob van, 173.
Carteering vóór- en vroeg-historische monu-
menten, verslag, 145.
Celebes, inventaris oudheden, 180.
Cersne, Eberhardt, 163.
Chevrot, Jean, 193.
Coert, A, 192.
Cortenaer, E. M., praalgraf, 25—31.
Costuum, 152—155; 143; 183.
Crommelin, C. A. 10—24.
Cuypers, P. J. H., 81.
Dalen, J. L. van, 148—151.
Darmstadt, Hessische Landesbibliothek, Ms.
70, 123.
Deinse, J. J. van, 156.
Delft, Nieuwe Kerk, toren; Maria- en Ursula-
kerk, 177; Huis Lambert van Meerten, ver-
slag 1929; Gemeentemuseum, verslag 1929;
182.
Deventer, Jordenshofje, 177; De Waag, ver-
slag 1929, 182.
Diest, Hendrik van, 53.
Directeurenvergadering, 145.
Dongen, N. B., N. H. Kerk, 177.
Dordrecht, Groote Kerk, 148—151; 177; Ver-
eeniging Oud-Dordrecht, verslag 1929; Dord-
rechts museum, verslag 1929, 182.
Dorestad, 34—36.
Duinen, Abdij ter, 88, 90.
Durrieu, P., 93 enz.
Dusseldorf, tentoonstelling 1904, Ms. N. 565a
en 566, 123; Staatsarchief, Ms. G. 1113, 132.
Eggers, Bartholomeüs, 26.
Engelen, C., 152—155.
Enschede, Rijksmuseum Twenthe, 182.
Escury, S. en H. Collot d', 143.
Eyck, van, 93; 114; 135.
Francke, Meister, 31—34.
Frankfurt, Baer-Katalog 727 no. 612, 112.
Frederiks, J. A., 81.
Frederiksborg, galerij, 174.
Friesland, voorloopig lijst, 156.
Gabriels, Juliane, 171—174.
Geeraerts, M. J. 54.
Geesteren, N. H. Kerk, 117.
Getijdenboek, Willem IV, 93.
Gherulf, Jacob, 72.
Ghistelles, Jan van, graftombe, 92.
Giffen, A. E. van, 151—152.
Goes, beschrijving, 41—59; Maria Magdalena-
kerk, 46—52; 142; 177; openbare gebouwen,
52—56; woonhuizen, 56—59.
Gouda, Naayerstraat 6, 177.
Graswinckel, D. P. M. 143; 144.
Graven, praehistorische, 151—152.
's-Gravenhage, Groote Kerk, praalgraf van

- Wassenaer-Obdam 25; Kon. Bibliotheek, Hss. 76 G. 22; 133 D. 15; 76 F. 25, 105; 108; 133 D. 14, 106; 78 D., 137; Museum Meerman, Hss. 10 E. 2, 187; 10 E. 1, 114; 10 E. 1, 134; Museum Scheurleer, muziekinstrumenten, 157—170; Hooftshofje, 178; Mauritshuis, verslag 1929, 182; Gemeentemuseum, verslag 1929; Oranje Nas-
saumuseum, verslag 1929, 183.
- 's-Gravesande, W. J., 14.
- Groningen, Ossenmarkt, huis, 178; Museum van Oudheden, verslag 1928, 183.
- Haarlem, Teylers Museum, brevier, 123; Groot Heiligland; Korte Spaarne; Janskerk, 178; Haarlem, Frans Halsmuseum, verslag 1929, 183.
- Harkstede, N. H. Kerk, 178.
- Haslinghuis, E. J., 1—3; 156.
- Hattinga, W. T. en D. W. C., 75.
- Heek-Burr Ewing, E. van, 156.
- Hesdin, Jacquemart, 98.
- Heukelom, O. C. D. Siegenbeek van, 147.
- Hoensbroek, kasteel, 178.
- Hofstede de Groot, C., In Memoriam, 4—9; 156.
- Holwerda, J. H., 34—36.
- Hoogewerff, G. J., 128.
- Hoorn, Noorder Kerk, 178; West-Friesch museum, verslag 1929, 183.
- Hudig, F. W., 174.
- Hulst, 65—88; verdedigingswerken, 68; burgerlijke openbare gebouwen, 71; kerkelijke gebouwen, 75—87; tentoonstelling, kleederdrachten, 143; 183.
- Huygens, Christiaan, 13 en 14; Constantijn, 162.
- Instrumenten, oude natuurkundige, 15 enz.; globes, 17; oude biologische 20.
- Instrumentmakers, 15.
- Janse Boone, J., 54.
- Jeude, Th. G. van Lith de, 18.
- Jordaens, Jacob, 72, 75.
- Kaapstad, Monumentencommissie, 180.
- Kalf, J., 142.
- Kampen, Renaissance gevels, 179.
- Kapelle, N. H. kerk, 62—64.
- Kelderman, Mattheus, 76; 82; 85.
- Kerkenbouw, Nederlandsch Protestantische, 36.
- Keyser, Hendrik de, 171; 174; 189—192; —vereniging, verslag 1929, 175.
- Klokken- en Orgelraad, verslag, 144.
- Kloosterzande, 88—92; N. H. kerk 88—91; Hof te Zande, 91.
- Kloot Meyburg, H. van der, 142.
- Knuttel, G., 142.
- Konrad, Martin, 185—189.
- Kopenhagen, Kon. Bibliotheek, Mss. Thott 70, 122; G. K. S. 604, 126.
- Koudekerke, Plompetoren, 179.
- Kramer, Boudewijn, 53.
- Krommenie, topgevel, 179.
- Kuile, E. H. ter, 36—40.
- Lambertsz, Gerrit, 171; 175.
- Leeuwarden, Friesch museum, verslag 1929, 183.
- Leeuwenhoek, Anthonie, 17.
- Leiden, Sterrewacht, 16; anatomische preparatenverzameling, 20. Universiteitsbibliotheek Hs. B. P. L. 224, 134; Rijksmuseum van Oudheden, 139—141; Academisch Historisch museum, 146; Heerengracht, 82, 179.
- Lems (of Aems) L. F., 58.
- Limburg, Paulus van, 98
- Lochner, Stephan, 125.
- Lokhorst, 81.
- Londen, Britsch Museum, Add. Ms. 35311; Harley 2897, 102.
- Luik, Universiteitsbibliotheek, M.ss. 17, 112; Wittert 35, 122; 13, 137.
- Mainz, Busch, getijdenboek, 133.
- Martens, Bella, 31—34.
- Mees, J., 142.
- Mery, Georgius du, 53.
- Meyburg, H. van der Kloot, 46—52; 60—64.
- Middelburg, Groene Beurze; Brakkestraat O. 224; Langedelft G. 3; Stadhuis; huis Adolf Herdink; Kaden; Lange Gortstraat K. 19, 179; Museum Zeeuwsch Genootschap, verslag 1929, 183.
- Midwolde, monument In- en Kniphuisen, 30.
- Miniaturen, Zuid-Nederlandsche, 94—115. Nederrijnsche, 115—127; Utrechtsche, 127—139.
- Miniatuurmeesters: Meester van den Alexander (A), 95; 97; 107; 135; — van den Bijbel van Amsterdam, 114; — van Catharina van Arenburg, 134; — van Gijsbrecht van Brederode, 125; — van het getijdenboek van Boekenoogen, 125; — van de Heures du maréchal de Boucicaut, 98 enz.; — van Claes Brouwer (B), 100; 104; — van Catharina van Cleef, 114; 134; 136; — van Zweder van Culenburg, 117; 125; 127—139; — van Maria van Gelder, 118; 121 enz.; — van Guillebert de Metz, 94; 99 enz.; 136; — van den Haagschen Bijbel, 136; — van Otto van Moerdrecht (D), 100 enz.; — van de Passie (P.), 122; — met de gouden ranken, 105 enz.; — van Evert van Soudenbalch, 125; 137; — van het Pontificale van Ste. Marie te Utrecht, 125.
- Monincx, Cornelis, 26.
- Monnikendam, Noordeinde Wijk III, 179.
- Monumentenbegroting, 175.

- Munchen, Staatsbibliotheek, cod. germ. 83, 110; getijdenboek Sibylla van Cleef, 126; cod. iconogr. 420, 132.
- Munster, Universiteitsbibliotheek, Ms. 41, 131.
- Musschenbroek, Jan, 14.
- Muziekinstrumenten, oude, 157—170; -makers 157.
- Naarden, vestingwerken, 179.
- Natuurwetenschappelijk Museum, Nederlandsch historisch, 10.
- Neurdenburg, E., 36; 142; 147—148; 148—151; 171; 174—175.
- New-York, Pierpont Morgan Library Ms. 374, 108; Ms. 76, 109.
- Nieuwlicht, Klooster, 136.
- Nisse, N. H. Kerk, 60—62.
- Nijmegen, Rijksmuseum Kam, verslag 1929, 183; Commissie ter bewaring Gedenkstukken enz., verslag 1929; Gemeentemuseum, verslag 1929, 184.
- Opleiding museumambtenaren, 139—141.
- Overvoorde, J. C., In Memoriam, 1—3.
- Ozinga, M. D., 36; 36—40; 156.
- Parijs, Bibliotheek van het Arsenaal, Mss. 5057—58, 97; 5070, 102; miniaturenatelier, 98, 120; Bibliothèque nationale, Ms. cat. 432, 130.
- Peuterman, Pieter, 54.
- Pit, A., 171, 174.
- Por, J., 60.
- Prachistorische cultuurmonumenten in Gelderland, vereniging, 146.
- Premierfait, Laurent de, 102.
- Preparaten, oude biologische, 18.
- Pruelle, Jean, 98.
- Purmerend, Bierkade 9, 179.
- Quellinus, Artus, 171; 174.
- Ransdorp, toren, 179.
- Reede, J. B. von, 58.
- Reenen, R. J. van, 180.
- Reiswijzers, A. N. W. B., 142.
- Rembrandt, vereniging, 175.
- Renaissance, 147—148.
- Roermond, Munsterplein, 179.
- Rome, getijdenboek Meester van Guillebert de Metz, 102; Bibliotheca Vaticana, Ms. Palatinus lat. 1989, 103; Historisch Instituut, verslag 1929, 175.
- Rothuizen, F. G. C., 58; 142.
- Rotterdam, Grootte kerk, graf Cortenaer, 25; Museum Boymans, verslag 1929; Museum van Oudheden, verslag 1929, 184.
- Royer, A. J., 14.
- Ryckevorsel, A. B. G. M., 142; 143.
- Scheurleer, D. F., 157.
- Schoorl, Raadhuis, 179.
- Sleeswijk, Dom, graf Frederik III, 173.
- Soldati, Joseph, 54.
- Sumel, Maesime, 54.
- Terborg, Gerard, 177.
- Thienen, F. van, 152—155.
- Tholen, N. H. kerk, 179.
- Topografisch repertorium, verslag, 145.
- Torenbekroningen, 36—40.
- Turin, Heures de, 93.
- Unger, W. S., 179.
- Utrecht, miniaturenatelier, 97; Aartsbisschoppelijk museum, Hs. 15, 114; verslag 1929, 184; Universiteits Bibliotheek, Hs. 41, 130; Centraal museum, triptiek-Soudenbalch, 137; verslag 1929, 184; Oud-Katholiek museum, verslag 1929, 185.
- Verhulst, Rombout, 26 enz.
- Vlaanderen, beeldhouwkunst, 185—189.
- Vlissingen, Beeldenhuis, 180; Stedelijk museum, verslag 1929, 185.
- Vogelsang, W., 4—9; 156; 185—189; 189—192.
- Vonk, J., 58.
- Voorburg, Hofwijck, verslag 1929, 185.
- Vos, Cornelis de, 74; 75; 80.
- Vrelant, Willem, 112.
- Waghevens, Symon, 53.
- Wal, V. I. van de, 180.
- Wassenaer—Obdam, J. van, graf, 25—31.
- Weenen, National Bibliothek, Ms. 2771, 136; Lichtenberggalerie, Venus, 172.
- Wiersum, E., 25—31.
- Vermeulen, F., 56; 65—92; 142; 156.
- Wild, A. M. de, 146.
- Winkler, F., 93 enz.
- Wit, C. de, 127.
- Woudrichem, toren, 180.
- IJsack, Pieter, 164.
- Zutphen, Kruittoren; 's-Gravenhof 6; Wijnhuistorenfonds, verslag 1929, 180; Wijnhuis, verslag, 1929, 185.
- Zweelo, N. H. kerk, 180.
- Zwolle, missale, 118; 130.

INHOUDSOPGAVE.

Algemeene vergadering 3 Juli 1930	142
Rede van den Voorzitter	143
Jaarverslag van den Secretaris	144
In Memoriam Mr. Dr. J. C. Overvoorde, door Dr. E. J. Haslinghuis	1
In Memoriam Cornelis Hofstede de Groot, door Prof. Dr. W. Vogelsang	4
Het Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappelijk Museum, door C. A. Crommelin	10
De praalgraven van Wassenaer—Obdam en Cortenaer, door Dr. E. Wiersum	25
De monumenten van Goes, door Dr. W. S. Unger	41
De Groote of Maria Magdalenakerk te Goes, door H. van der Kloot Meyburg	46
Openbare gebouwen te Goes, door Dr. W. S. Unger	52
De kerkgebouwen der N. H. Gemeente te Nisse, door H. van der Kloot Meyburg	60
Monumenten van geschiedenis en kunst te Hulst en Kloosterzande, door F. Vermeulen	65
Aanteekeningen over Handschriften met miniaturen, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	93
De opleiding van ambtenaren voor het Museum van Oudheden te Leiden en de Universiteit, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	139
De oude Nederlandsche muziekinstrumenten in het Museum Scheurleer, door Dirk J. Balfort	157
Nog eens de „Razernij” of de „Dolhuisvrouw” van het Nederlandsch Museum, door Dr. Juliane Gabriëls	171
Naschrift van Dr. Elisabeth Neurdenburg	174
Boekbesprekingen:	31, 147, 185
Bella Martens, Meister Francke, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	31
J. H. Holwerda, Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen, door Prof. dr. A. W. Byvanck	34
M. D. Ozinga, De Protestantsche kerkenbouw in Nederland, door Dr. E. Neurdenburg	36
E. H. ter Kuile, De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden, door Dr. M. D. Ozinga	36
C. L. van Balen, De Blijde Inkomst der Renaissance in de Nederlanden, door Dr. E. Neurdenburg	147
J. L. van Dalen, De Groote Kerk te Dordrecht, door Dr. G. C. Labouchère	148
A. E. van Giffen, Die Bauart der Einzelgräber, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	151
Frithjof van Thienen, Das Kostüm der Blütezeit Hollands, door C. Engelen	152
Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel IX, de provincie Friesland, 1930	156
Martin Konrad, Meisterwerke der Sculptur in Flandern und Brabant, door Prof. Dr. W. Vogelsang	185
Elisabeth Neurdenburg, Hendrik de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam, door Prof. Dr. W. Vogelsang	189
Officieele berichten	142
Berichten van Commissies, Instellingen, Vereenigingen	145, 175
Musea	146, 181
Monumenten in Nederland	175
Monumenten in Nederlandsch Indië en Zuid-Afrika	180
Personalia	156, 192

IN MEMORIAM MR. DR. J. C. OVERVOORDE

19 DECEMBER 1865—8 MAART 1930.

„De voorzitter hoopt door te gaan met de beschrijving van de monumenten van Leiden en omgeving”, aldus de notulen van de op den 2en Maart 1930 gehouden vergadering van Afdeeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Gehoopt heeft de voorzitter het ongetwijfeld, of hij het ook vast geloofd heeft? De wijze, waarop hij aan dit plan uitdrukking gaf, meer nog enkele uitingen in gesprekken, die ik kort vóór zijn dood met hem voerde, waren niet die van iemand die in levensvastheid over de toekomst spreekt, maar van een wien de gebeurlijkheid binnenkort er niet meer te zijn, meermalen een voorwerp van overweging is geweest. De herhaalde instortingen, die het langzame herstel na een ernstige ziekte in September 1929 te niet deden, hadden dit lichaam op het laatst zeer verzwakt, maar al jaren tevoren werden Overvoorde's vrienden en bekenden getroffen door zijn loomen gang, die het boven den handdruk geprevelde „zoo moe” als toelichting overbodig maakte. Eenmaal neergezeten placht hij zijn geest dan geleidelijk over deze matheid heen te heffen en na het aanhooren der discussies zijn oordeel, dat reeds uit zijn aard heel niet „primesautier” was, over de te berde komende zaken helder, in eenigszins uitvoerige formulering uit te spreken.

De tragiek van den strijd tusschen geest en lichaam is mij een oogenblik sterk bewust geworden, toen het sober afscheidswoord, voor een talrijke schaar van vrienden en belangstellenden aan het graf uitgesproken, ons liet weten, dat de overledene behoorde tot hen, „die, voor zoover zij nog de erkenning van hun verdiensten op prijs stellen, die erkenning reeds bij hun leven ervaren in die mate, welke zij zelve voldoende achten”... Iets in mij kwam toen spontaan tegen deze verklaring op. Ik had een andere opvatting. Maar, bedacht ik, nu dit uitgesproken wordt door iemand, die hem zoo na gekend heeft, moet het wel juist zijn. Is het dan misschien juist geworden? Heeft deze breedgeschouderde, ook in zijn wereldopvatting geenszins kleine, man in de kracht van zijn leven niet ruimer baan voor zich gewild en is het slechts het aflaten van zijn fysieke vermogens geweest, dat hem in de latere jaren in zijn levensboek de balans tusschen willen en *voor zich* bereikt hebben zoo effen heeft doen trekken?

Ik durf de vraag te stellen. Zoo ergens, dan op deze plaats, wil een „in memoriam” uit het hart geschreven zijn. Beter de vergissing voortkomend uit den drang naar medegevoelen dan de exacte becijfering, die alleen voor den nuchteren rekenaar geen rest laat.

In het bijzonder het orgaan van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond mag dezen gevoelstoon hooren. De Bond was immers een schepping van Overvoorde en eene, aan welke hij zijn trouwste zorgen heeft gewijd! Bij de viering van het 25-jarig bestaan is dit alles herdacht en ik wil mij dus bepalen tot de herinnering, dat Overvoorde sinds de oprichting in 1900 meer dan twintig jaren leider van den Bond is geweest.

Statutair gesproken is deze uitdrukking niet nauwkeurig: de wet van den Bond kent immers een presidentieelen

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE bij de onthulling van een gedenksteen in Jan Steen's woning te Warmond.

MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

(Naar een litho van P. P. Koster).

termijn van telkens slechts drie jaren achtereen, maar men mag wel zeggen, dat Overvoorde in de enkele jaren, dat hij niet op den voorzittersstoel zat, vooraf ook in de eerste jaren, toen hij secretaris was, ruwaardsdienst vervulde. Wat hij in deze jaren aan den gang bracht — een kort maar veel zeggend overzicht daarvan geven de eerste bladzijden van het Bulletin, het tijdschrift in zijn vorigen vorm, toen daar elk jaar de verschillende Bondscommissies vermeld werden. „Hij was een beginner die wist te voltooien”, deze woorden uit de grafrede zijn zeker op zijn Bondswerk volkomen toepasselijk. De wettelijke monumentenzorg, de regelen voor de restauratie van monumenten, die over de inrichting en het beheer van musea, de beschrijving der Compagniesgebouwen in Oost en West, de voorbereiding van een repertorium van afbeeldingen van oude monumenten, dit alles is op zijn initiatief commissio-

riaal gemaakt en dan, na beraadslagingen waarin hij een ruim aandeel had, hetzij in den vorm van een rapport of een stel directieven geformuleerd, of in den vorm van een volledige materiaalverzameling geschikt, en aan anderen ter bewerking overgegeven. (1)

Niet zonder moeielijkheden ging dit in zijn werk en niet altijd zal het resultaat naar den vorm, zelfs niet naar den inhoud moet het beantwoord hebben aan wat de initiator zich aanvankelijk had voorgesteld. Zoo er maar een resultaat was, een gedane zaak, — „als er maar van komt”, heeft men Overvoorde meermalen hooren zeggen. Geheel anders hierin dan zijn tijdgenoot Hofstede de Groot, wiens dood ons bij het schrijven dezer regelen weder opschrikt, was voor hem het compromis niet uit den boeze. En zeker is, dat zijn zin voor het reële hem gaarne toeliet, onder de fraaie bogen der ideologie door, den mast een weinig te strijken ten einde de lading waarover hij schipper was, te spoediger geborgen te krijgen.

Zulke figuur heeft haar niet licht te overschatten beteekenis, juist in de leiding

(1) Dat de voorbereiding van een internationale conferentie voor de bescherming van monumenten in tijd van oorlog het voorloopig veel verder kon brengen dan een „questionnaire”, in betere tijden te beantwoorden, heeft ook Overvoorde, geloof ik, niet verwacht. *Mundus vult dirui.*

van een gezelschap van oudheidkundigen, kunsthistorici, aesthetici, die licht geneigd zijn de practijk als een soort van hulpwetenschap te hanteeren.

Het Bulletin, later Oudheidkundig Jaarboek, heeft van dezen practischen zin veel profijt gehad. Om een tijdschrift onder de redactie van belangelooze medewerkers eenigszins geregeld zonder al te veel druk- en stijlfouten, en in eenigszins consequente zetting en indeeling te laten verschijnen, is één man noodig, die gestadig de besprekingen en berekeningen met den uitgever voert, de correctie nagaat, „vulsel” levert op den sprong, en die een open oog heeft voor de financieele gevolgen van dezen of genen maatregel. Dit alles kost heel veel tijd en aandacht. Overvoorde is met een en ander niet zuinig geweest.

Ik heb mij hier bepaald tot een herdenking van den persoon Overvoorde als werker voor den Bond. Wat hij buiten dezen voor oudheidkundige belangen en voor onzemonumenten deed, b.v. in de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie, voor een groot deel ook een stichting van hem, doch wier 35-jarig bestaan hij niet meer zal medevieren, en in Afdeeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, voor welke hij den inventaris van Zeeland nagenoeg geheel, dien van Zuid-Holland voor een groot deel, dien van Noord-Holland voor een kleiner deel leverde, terwijl zijn beschrijving der monumenten van Leiden en omstreken bij zijn dood reeds een heel eind gevorderd was, dat alles kan hier niet besproken worden.

Het is bekend geworden, dat Overvoorde belangrijke legaten heeft vermaakt aan den Staat, aan de vereeniging „Oud-Leiden” en aan andere lichamen met een verwant doel. Hij, die tijdens zijn leven aan „den naam te hebben” niet veel gewicht placht te hechten, heeft zoo na zijn dood aan zijn naam voor langen tijd nog werken verbonden.

De leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond brengen voorzeker, met schrijver dezes, weemoedige hulde aan de nagedachtenis van den stichter, den stuwer en den stuurman van hun vereeniging.

E. J. HASLINGHUIS.

IN MEMORIAM CORNELIS HOFSTEDE DE GROOT

9 NOVEMBER 1863—12 APRIL 1930.

De kunsthistorici, de verzamelaars, vele belangstellenden in de studie der kunstwetenschap, de kunsthandelaars niet het minst — men wenne zich eindelijk af de laatstgenoemden in dergelijk verband te verzwijgen — beleven jaren van rouw. Eerst is Wilhelm Bode heengegaan; thans ontvalt ons Hofstede de Groot. Hoe zwaar dit verlies zoowel voor de Nederlandsche als voor de Europeesche en buiten-Europeesche wetenschap is, beseft heden nog niemand ten volle.

Het is altijd hachelijk, nogeens de nuchtere feiten te vermelden zoo kort na zulk een sterfgeval dat onmiddellijk veel welversneden pennen in beweging heeft gebracht en natuurlijk veel reeds lang te voren zorgzaam voorbereide en bijgehouden artikelen uit de laden der redactie-bureaux ter perse heeft bevorderd. Maar toch voor de documentatie ook in dit tijdschrift dient hier een overzicht over het werk vooraf te gaan. Wie dat alles reeds weet, moge het overslaan en den schrijver ten goede houden, dat hij in deze herhaling moest vervallen.

Den 9 November 1863 geboren te Dwingelo bezocht Cornelis Hofstede de Groot de Universiteiten te Leipzig, Groningen en Leiden; aanvankelijk met de bedoeling klassieke letteren te studeeren, maar hij heeft het niet verder dan tot den graad van candidaat gebracht. Wat hij zocht vond hij eerst toen hij wederom te Leipzig, waar toen Anton Springer doceerde, kunstgeschiedenis ging studeeren. Hij promoveerde dáár op zijn bekende proefschrift: „*Arnold Houbraken in seiner Bedeutung für die holländische Kunstgeschichte, zugleich eine Quellenkritik der Houbrakenschen Groote Schouburgh*” (Haag 1891), later gevolgd door het als éérste deel der „*Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte*” verschenen vertoog: „*Arnold Houbraken und seine Groote Schouburgh*” (Haag 1893). Hij is dus begonnen met bronnenstudie, vergelijking van bronnen volgens de philologische, strenge methode, toegepast op een onderwerp der kunstwetenschap. Dat karakteriseert ook later veelal den aard van zijn werk. In hetzelfde jaar verscheen, iets meer populair bedoeld: „*Hollandsche kunst in Engelsche verzamelingen, etsen door P. J. Arendzen*.” In 1894 kwamen zijn catalogus van de „*Sammlung Schubart in München*” en, in samenwerking met E. W. Moes, de „*Catalogus der Tentoonstelling van oude schilderkunst te Utrecht*”, uit. Die laatste is weliswaar slechts een uiterlijk bescheiden en beknopt boekje, maar 's schrijvers uitgebreide kennis van de 17 d'eeuwsche Noord-Nederlandsche schilderkunst blijkt er overal. Van 1895 dateert de *Catalogue raisonné des tableaux et des sculptures du Musée royal de la Haye*, zijn wetenschappelijke catalogus van de verzamelingen van het Mauritshuis dus, waar hij, na een jaar als wetenschappelijk assistent aan het Kupferstichkabinet te Dresden te hebben gewerkt, van 1891—'96 als Onderdirecteur bij Dr. A. Bredius fungeerde. Het zijn de jaren gedurende welke hij geheel eendrachtig met Dr. Bredius heeft gearbeid. Laatstgenoemde was toen hoogelijk met hem ingenomen; overtuigd van zijn voortreffelijke systematiek, zijn ijver en zijn kennis, kon hij den toen 31-jarigen zelfstandigen geleerde natuurlijk toch ook nog veel geven door hem steeds inzage te verschaffen van het oncindig rijke materiaal dat hijzelf op zijn reizen had gezien en beoordeeld. In 1896 zien wij dan den „*Catalogus der Tentoonstelling ter herdenking van den 300-jarigen geboortedag van Constantijn Huygens*” uitkomen, door de Groot samen met anderen bewerkt; soliede grondslag wellicht voor de Groot's later telkens weer getoonde neiging tot al wat met de Huygensen samenhang — zijn medewerking aan de Hofwijk-campagne ligt ons nog versch in 't geheugen —. Hetzelfde jaar bracht den „*Katalog der deutschen und holländischen Meister der Samlung Glitza in Hamburg*” en tevens viel in dat jaar de Groot's overgang naar 's Rijks Prentenkabinet als directeur, na het — zooals later bleek — zonderlinghalve aftreden van den bekenden prentenkenner Philip van der Kellen. Dit waren moeilijke jaren. De Groot aan het Prentenkabinet bleek al spoedig niet persona grata bij de toenmalige Regeering (Minister van Houten of scherper gezegd: Victor de Stuers als almachtige en alwetende referendaris voor Schoone Kunsten, met Philip van der Kellen als adviseur). In 1898 neemt de Groot zijn ontslag. Wie de reeds weer vergeelde brochure: „*Mijn beheer van 's Rijks Prentenkabinet, naar aanleiding van het jaarverslag van den Heer J. Ph. van der Kellen over 1898*” (1900,

Amsterdam, Scheltema en Holkema) er nog eens nauwkeurig op naleest, wordt natuurlijk slechts van den ééne kant ingelicht. Wie de toestanden zelf heeft gekend en beleefd, weet, dat er in dit geval, zooals in dergelijke gevallen steeds, aan beide kanten niet alles in orde was. Wat aangaat van der Kellen, den voormaligen directeur en lateren adviseur, betreft dat diens eigenaardige houding als beheerder der verzameling, waar hij zich tegenover het groote publiek en zelfs tegenover vele ingewijden meer en meer afwijzend, bijna vijandig had gedragen; voorts zijn geringe zin voor uiterlijke orde; het feit dat zijn qualiteitsgevoel fijn en zijn kennis groot waren, doch dat zijn algemeen-wetenschappelijke gezindheid, in weerwil van een nog heden soms bruikbaar boek dat hij had geschreven, „lauw” genoemd mag worden. Wat Hofstede de Groot aangaat, betreft het veeleer diens al te kantigen en onbuigzaam gebleken aard, die van geen bukken wist, geen ambtenaarsplooibaarheid wilde kennen en zijn wellicht wat te „rücksichtslose” en vooral te gauw toegepaste consequentie bij het opnieuw rangschikken der verzameling. Maar in elk geval heeft hij voor 't eerst getracht wetenschappelijke orde te scheppen en voor het publiek nieuw leven te wekken in een rijk doch chaotisch en tot daartoe van administratief-museaal standpunt diletantisch-beheerd geheel. Onderwijl had de Groot als publicist natuurlijk evenmin stil gezeten. Zijn programmatisch bedoeld opstel: „*Kunstverzameling en Kunstwetenschap*”, verscheen in „Een Halve Eeuw, 1848-1898, het Historisch Gedenkboek” te Amsterdam, waar in datzelfde jaar de schitterende Rembrandttentoonstelling werd gehouden, waarvan wij Hofstede de Groot's *Catalogus* hebben; reeds in 1899 gevolgd door de uitgave: *Rembrandttentoonstelling te Amsterdam, photogravures met tekst* (fol. ook met Fransche, Duitsche en Engelsche vertalingen). Een der meest merkwaardige Meesters onzer 17e eeuw: Pieter Saenredam verkreeg door de Groot's studie een aardig monument in de bekende publicatie: „*Pieter Saenredam, Utrechtsche kerken, teekeningen en schilderijen met tekst*. Voor den feestbundel ter eere van Dr. H. G. Rogge schreef de Groot: „*De Trouw van den Grooten Keurvorst met Louise Henriette van Oranje* (schilderij van Mijntens in het Museum te Rennes). Het „*Verzeichnis der Gemälde in der Grossherzoglichen Gemälde-Galerie te Mannheim*” zag nog in het jaar 1900 het licht; in 1901 dan: *Rembrandt: 26 photogravures naar de beste schilderijen der tentoonstellingen te Londen Jan. 1899 en Amsterdam Sept. 1898 (Suppl.)* 1901, met Fransche, Duitsche en Engelsche vertaling). Dan volgt, chronologisch: in het bericht over het *VIIe Internationale Kunsthistorische Congres te Innsbruck* 1902, een opstel van meer technischen aard: „*Die zunehmende Uebergangung unserer Gemälde*”; in 1903, bij gelegenheid van de befaamde tentoonstelling van portretten: „*Meisterwerke der Porträtmalerei auf der Ausstellung im Haag 1903 (München)*. In hetzelfde jaar kwam Lippmann's uitgave van de Rembrandt teekeningen tot een voorloopige afsluiting: „*Rembrandt Harmensz. van Rijn, Originalhandzeichnungen reproduziert in Phototype, begonnen von Friedrich Lippmann. Berlin 1889-1903.*” De medewerking aan W. Bode's groote folio werk leidde een jaar later tot de verschijning van: „*Rembrandt, Beschreibendes Verzeichnis seiner Gemälde, Geschichte seines Lebens und seiner Kunst* (Parijs 1897-1904,) terwijl, naar Sir Martin Conway's geschrift, door de Groot een vrije bewerking werd geleverd in: „*Meesterwerken der Schilderkunst*” (Amsterdam 1904). Het derde deel van de *Quellenstudien zur Holl. Kunstgeschichte* (van 1904) bevat: „*Die Urkunden über Rembrandt*. Een met goud bekronde prijsvraag van Teyler's Genootschap, werd tot de publicatie: „*Die Handzeichnungen Rembrandt's*” 1906. Den voor een grooter publiek bestemden, overal bekenden *Rembrandtbijbel* samen te stellen (Amsterdam 1906) was op deze wijze voor de Groot geen moeilijke taak meer. Bij gelegenheid van de Rembrandtfeesten in 1906, die hem het, bij monde van Jan Six als promotor verleende, welverdiende eeredoctoraat (litt. neerl.) deden toekomen, noopten de Groot tevens tot het schrijven van den „*Catalogus van de Rembrandttentoonstelling te Leiden*”. De tekst voor de uitgave der Verzameling *Egon Ritter v. Oppolzer* 1906, München, valt hier slechts op zichzelf te vermelden; maar in 1907 verscheen „*Johannes Vermeer und Carel Fabricius*” (tekst bij photogravures naar hun bekende schilderijen) en daarmede besluit in zeker opzicht voor de Groot de eerste belangrijke periode. Van 1907 tot aan zijn dood toe heeft de gigantische arbeid van den nieuwen „A. Smith” het: „*Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten holländischen Maler des XVII Jahrhunderts*”, zijn volle aandacht en zijn enorme werkkraft grootendeels in beslag genomen. Behalve Valentiner hebben er tal van assistenten, met uitzondering van Mej. Dr. E. Neurdenburg, voor zoover ik weet, meestal Duitsche kunsthistorici, aan meegewerkt. De 10 deelen zijn, behoudens eenige supplementen, die nog op 't getouw stonden, gereed. Wat zulk een reeks boeken voor de studie te beteekenen heeft, wanneer de tekst met de Groot's ijzeren wil, zijn geweldig materiaal en de hulp van zijn voortreffelijk geheugen en vooral gestuurd door zijn

Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT.

(Naar de schilderij van Henk Meijer.)

onverbiddelijke nauwgezetheid is behandeld en afgewerkt, dat weet iedere kunsthistoricus, iedere verzamelaar en iedere kunsthandelaar, die het om zoo te zeggen dagelijks gebruikt.

Nog zouden er allerlei aanvullingen op moeten verschijnen, want dergelijke werken verouderen nu eenmaal snel. Veel wat in de eerste deelen staat behoeft reeds herziening. De Groot bleef er aan bouwen en toevoegen, er in veranderen, zooals hij hoopte dat het ook na zijn dood verder zou geschieden. Maar men mag niet vergeten dat de verwerkte gegevens, ook al moeten zij worden aangevuld, de hechte basis blijven en dat de arbeid eraan besteed, niet is verloren.

Wij dienen hier nog te vermelden dat Hofstede de Groot van 1897 tot 1898 de leermeester van H.M. de Koningin is geweest. Heugelijk feit, dat althans bewijst hoezeer H.M. de Koningin-Moeder — die zulk een fraaien krans zond voor zijn begrafenis — toen overtuigd was, dat een toekomstige vorstin over een land als Nederland, naast het onmiddellijk genot wat haar de oude en moderne kunst van eigen bodem eventueel schenken kunnen, ook wel iets mag weten van de ontwikkeling dier kunst en vooral van de kunstgeschiedenis in het algemeen. Dat behoort bij die breede beschaving, die men bij vorstelijke personen zoo gaarne veronderstelt.

Of de Groot deze taak gemakkelijk is gevallen, weten wij niet. Eervol heeft hij ze — koningsgezind en gehecht aan het huis van Oranje als hij was — zeker gevonden. En, hoe vreemd het den leek moge klinken, veel werk heeft het hem zeker gekost, want specialist in hart en nieren, moest hij er, bij zijn zin voor nauwkeurigheid, zeker heel wat voor nazien en bijeenleggen.

Jan Veth heeft zich in een opstel (N. Rott. Ct. 8 Nov. '23) bij gelegenheid van de Groot's

60sten verjaardag eens de moeite gegeven in plaats van de ten slotte weinig bewijzende optelsom, van de door den jubliaris geleverde werken eens een kort overzicht saam te stellen van wat de Groot in al deze schrifturen voor positieve en voor het gebouw onzer kunstgeschiedenis gewichtige feiten aan het licht heeft gebracht. Hij herinnert aan de verschillende vondsten, die men gewoonlijk in de Groot's tijdschriftartikelen moet zoeken, aan den schilder Pieter Janssens Ellinga, den navolger van Pieter de Hooch, aan Jacobus Vrel, aan Judith Leyster, aan Hijman Dullaert, aan de aanwijzing van den tot dien tijd onbekenden Rembrandt in het Museum te Colmar en op allerlei meer. Maar ook die lijst is verre van volledig. Men moet er thans in elk geval in de éérste plaats bijvoegen dat hij ons in een van zijn latere opstellen zulk een hoogst eigenaardigen nieuwen kijk heeft geschonken op de wijze van studeeren en componeeren van Hercules Seghers.

Dat Hofstede de Groot een der meest onvermoeibare werkers is geweest, die als gedreven door een daimon of wil men lezen door een manie, een bezetenheid, van den eenen arbeid onmiddellijk in den anderen terecht kwam, daarover is men het volmaakt eens, dat wij hem reeds wegens deze onschatbare qualiteiten bij de kennelijk op het wetenschappelijk-nuttige gerichte bedoelingen, een ruime waardeering verschuldigd zijn, mag niet worden betwijfeld. Vooral niet, als men nog even bedenkt, welk een reusachtige portie werk er buitendien in de praktijk van den beroeps-expert noodig is, hoeveel reizen naar bijkans alle richtingen van de oude en naar deelen van de nieuwe wereld er ondernomen moesten worden. Wanneer men eindelijk ook nog het overzicht over zijn artikelen in verschillende tijdschriften ter tafel brengt.

Men zou niet begriipen, hoe het alles in een kleine vijftig jaren heeft kunnen geschieden en ontstaan, als men niet wist dat de Groot steeds bijna een woekeraar met de minuten en een man van stipte, bijna automatische orde is geweest, wanneer men niet bedacht dat hij bovendien zijn leven lang een vrijgezel is gebleven, die geen andere afleiding behoefde te vreezen, dan de strikt noodzakelijkste ontspanning, die hij zichzelf op vaststaande uren gunde in den vorm van schaak- en biljartspel en de enkele wandelingen gedurende de in de laatste 25 jaar telkens weer ondernomen vacantiereis naar Interlaken.

Ook de expertises met al hunnen aanleve van reizen en correspondenties, van gesprekken en administratie, die hem tevens het onmetelijke, nieuwe materiaal in huis brachten, beletten hem niet nog tijd te vinden voor het secretariaat van de „Rijkscommissie voor het Museumwezen”, waar hij steeds zooveel meer is geweest dan de traditioneel-„ijverige” secretaris. Hij doordacht en doorwerkte elk vraagstuk met de hem eigen koppige grondigheid, stuurde aan op rapporten, die hij dan weer ziftend en soms vittend bestudeerde, bestreed of verdedigde. Hij rustte nooit voor hij een of ander practisch gevolg zag vastgelegd in moties, notulen, klappers en registers. 't Is waar, die nog altijd zoo interessante notulen schreef hij niet, dat kon hij met meer zekerheid dan ooit een éérste secretaris, aan den heer P. Visser overlaten, maar hij kende ze bijna uit het hoofd, zooals hij van de vereenigingen, waar hij werkend lid van was, niet altijd tot gemak der besturen, de reglementen op zijn duimpje placht te kennen.

Zijn inventariseerende en beschrijvende arbeid voor de „Rijkscommissie voor de Monumentenzorg” bezorgde hij onderwijl met dezelfde pijnlijke plichtmatigheid. Een biograaf die gelegenheid had tot uitvoerigheid zou en zal te zijner tijd de lijst van de Groot's werkzaamheden nog zeer kunnen aanvullen. Wie denkt er niet aan den steun, dien hij aan de Vereeniging die Haghe heeft verleend? Wie vergeet zijn medewerking aan den Oudheidkundigen Bond, die meer aan hem te danken heeft gehad, dan tot nog toe openlijk is vermeld. De Oudheidkundige Bond was zijn schepping niet en veel wat den Bond ter harte ging, lag niet op de Groot's terrein. De gedragingen en acties van dit lichaam hadden bovendien geenszins altijd zijn instemming. Maar wie jaar in jaar uit de wintervergaderingen van den Bond heeft bijgewoond, herinnert zich hoe de Groot's optreden, waar hij er aanleiding toe vond, die soms wat al te goedmoedelijke vergaderingen op een ander peil bracht. Hij wist wrijving te verwekken en

strijd als het noodig was door zijn „wettische” houding, door de besliste redactie van zijn stellingen en zijn verdediging. En toch was het hem niet te doen om woeling of oppositie, maar om een telkens vast omschreven, soms wellicht te vast omschreven einddoel. Of hij over de taak of de inrichting der Musea sprak, of hij voor de academische opleiding der Museumambtenaren of voor de betere regeling van het kunsthistorisch onderwijs pleitte, steeds had hij zijn stelsel rijp doordacht en zijn eischen, volgens zijn meening, van alle kanten — in waarheid natuurlijk alleen van de hem krachtens zijn aard toegankelijke kanten — bekeken. Hij kon dan een onverwrikbaar dogmaticus worden en inderdaad is hij ook bij zijn expertises somtijds weleens de dupe geweest van zijn eigen tot dogma verstarde meening of van zijn toch ook slechts van bijzondere gevallen uitgaande observatie.

Lukte zijn drijven niet, dan droeg hij, overstemd, de kwade kans met uiterlijke gelatenheid, maar toch zelden zonder een van die rake in de ooren van hem minder goed gezinden schamper klinkende opmerkingen, welker innerlijke juistheid soms veel later is gebleken.

Vraagt men naar welken kant, summa summarum, zijn streven stuurde, wat aan deze talrijke schermutselingen het gemeenschappelijk cachet gaf, dan moet men inzien, dat ongetwijfeld de wensch naar de erkenning van geconcentreerd gezag hem dreef. Hij geloofde aan de waarde dier gehoorzaamheid, die orde waarborgt en tenuitvoerlegging van de logische, goed uitgewerkte grondgedachte der leiders. Dat hij daarbij zelf naar de oppermacht zou hebben gestreefd, kan slechts voor een klein gedeelte wáár zijn, al werd die schijn soms gewekt. Hij bezat een sterk gevoel van eigenwaarde als het de dingen betrof, waar hij zijn leven aan had verpand. Op dit gebied voelde hij zich de nuttige en noodige schoolmeester met de tuchtroede, wien men het moest laten, dat hij de wet stelde aan ganschelijk onmondigen en aan minder kundigen. Als iets hem in Nederland heel wat vijanden, mokkende benijders en luid of gedempt smalende collega's heeft bezorgd, dan was het deze eigenschap, die nergens minder wordt gehonoreerd dan in het land der *Vrijheid*. Maar hoe had het anders kunnen zijn? Neem een man die aan de afdoende en volkomen controleerbare juistheid van wetenschappelijke uitkomsten op ons gebied stellig gelooft; stel u voor dat iemand een geheel objectief oordeel voor mogelijk houdt, zooals de Groot deed, terwijl hij alle imponderabilia van het gevoel krachtens zijn natuurlijken aanleg uit de beschouwingen trachtte weg te werken. Hoe wilt ge dat zulk een man bereid zou zijn tot transigeeren, tot weifelen en twijfelen? Zeker een zoo geconstrueerd brein heeft zijn beperking en maakt zich anderzijds beperking tot plicht. Maar het dankt tevens aan die beperking de kans op het volbrengen van de zelfgestelde taak.

De Groot was internationaal bekend en tot zekere hoogte erkend tijdens zijn leven, maar die eigenaardige populariteit, binnen de grenzen van ons land, die zijn oude antagonist Victor de Stuers had behaald — in weerwil van zijn bijtenden spot en zijn soms zoo hautaine allures — is nooit zijn deel geweest. Men zag wel in dat hij zich op zijn eigen veroverd en beakkerd terrein terecht een baas gevoelde, maar velen bespéurden geen neiging om elders naar hem te luisteren. Hij liet zich dan ook niet in met alles wat er in de kunstwereld gebeurde, hij was niet gewoon zich uit te laten over alles en nog wat. Maar bovendien hij was geen veroveraar van de sympathie van het groote publiek. Hij bracht de lachers niet door kwinkslagen op zijn zijde, hij verblufte den twijfelaar niet door een raken zet. Zijn schijnbare schamperheid, zijn gispemde opmerkingen — die de Stuers toch waarlijk ook niet miste — werden niet door een ieder die met hem in rechtstreeksche aanraking kwam, weer gauw vergeten, weggevaagd door die zekere bonhomie, dien bewegelijken geest, dien luchtigen kout in de sfeer van mondain grandseigneurschap, waar de Stuers het geheim van bezat, als hij wilde. De Groot's kennis, schoon op velerlei gebied uitgebreider dan men vermoeden zou, was niet universeel getint. Ze was steeds degelijk, maar ze scheen menigeen toe

soms iets te veel om haarszelfs wil te bestaan en buiten de belangrijkste waarde der kunstwerken te blijven. Verbeeldingskracht was niet zijn deel, althans niet in dien zin zooals de schrijver over kunst die noodig heeft als hij verteller wil zijn en dichter, die ons door welgekozen woorden het kunstwerk nader kan brengen. Hij zelf heeft dat gemis nauwelijks betreurd. Volkomen gericht op het wetenschappelijk-verstandelijke, adept van een thans gedund geslacht van geleerden dat alleen bij het verstandelijke zwoer, verachtte hij dat hulpmiddel evenals hij skeptisch stond tegenover de filosofische beschouwingen.

Deze laatste eigenschappen of dit zoo omschreven „gemis”, dat de aesthetisch gerichten vaak van de Groot vervreemde of — zooals hijzelf het vermoedelijk gevoelde — ze hem van het lijf hield, onderscheidde hem ook eenigszins van die andere teekenachtige figuur, die wij hebben moeten verliezen, van Mr. Samuel Muller Fzn., die, althans in theorie, anders gericht was, maar met wien hij, als het op ijver, doorzettingsvermogen en eigengereidheid aankwam, zooveel verwantschap toonde. Diezelfde eigenschappen deden zoovelen in den helaas telkens vernieuwd vinnigen strijd met zijn ouderen voorganger Dr. A. Bredius a priori veelal reeds voor den laatste partij kiezen, afgezien van het feit of zij de kwesties konden beoordeelen of niet.

En toch, zoo durf ik zeggen, is dit uitgesproken of onuitgesproken publieke oordeel onrechtvaardig geweest. De Groot beoefende de kunstwetenschap met vrucht, maar op zijn manier. Met vrucht, want hij behoorde inderdaad tot de kleine schare van hen, die volgens Wölfflin's woord „die schwierigere und undankbare Arbeit der Kunstgeschichte besorgen.” Dat wil zeggen tot hen, zonder wier diensten de geesten van rijker allure en van majestueuzer wiekslag waar het poetische zeggingskracht geldt, verstoken zouden blijven van het geordend materiaal voor hun beschouwingen. Maar de Groot heeft toch de kunstwerken zelf daarom niet minder liefgehad; op zijn eigen wijze. Hij mocht er dan geen pagina's vol over „zwammen”, zooals hij het al te generaliseerend genoemd zou hebben. Hij kon er met liefde naar kijken, er zich in verdiepen en er zich telkens met onuitputtelijk genoegen weer aan overgeven en hij verzamelde zeventiende eeuwse kunst zelf, zoover zijn middelen het hem toelieten. Een of ander historisch-wetenschappelijke attractie bleef er daarbij natuurlijk altijd wel mee verbonden.

Die verzamelingen! ja, een afzonderlijk kapittel, waar wij hier althans nu niet over zullen uitwijden. Dat hij ze Groningen en Amsterdam heeft toegedacht, dat hij zijn stapels welgerangschikte notities en reproducties, zijn studie-apparaat aan den Staat heeft vermaakt, weet men reeds. Wel moet het hem bevrediging geschonken hebben die met kosten en moeite verworven zaken testamentair te beschrijven. Want, mits hij de strekking en het nut begreep was hij gaarne en met veel tact goedgeefs, zooals hij onverwacht gul bleek, ook in materieelen zin, wanneer men bij hem aanklopte voor studiebelangen of voor collegas in minder gunstige omstandigheden. Mits hij de strekking en het nut „begreep” . . . daar ligt de verklaring van zeer veel in zijn wezen. De Groot was boven alles verstandsmensch, maar het gemoedsleven van dien gesloten en verstokt schijnenden Drent of laat ons liever zeggen Groninger, getuigde door zekere verteederen en getuigde duidelijk alléén als hij *overtuigd* was. Gemakkelijk te overtuigen was hij op wetenschappelijk gebied niet. Hoe zou dit ook met zijn aard te rijmen geweest zijn. Hij meende steeds alles te hebben overwogen wat van belang was. Ongelijk erkennen deed hij wel degelijk, maar waar hij het tot verbazing van zijn tegenstanders niet deed, daar kan men zeker zijn dat hijzelf niet tot de overtuiging had kunnen geraken. Zijn geheele leven is één strijd geweest om duizenderlei overtuiging en voor die overtuiging. Hoe zijn woorden en daden naar buiten ook mochten schijnen, zij waren innerlijk verantwoord; uitgesproken en bedreven, niemand ter wille, en *te goeder trouw*.

W. VOGELSANG.

HET NEDERLANDSCH HISTORISCH NATUUR- WETENSCHAPPELIJK MUSEUM.

Ruim een jaar geleden is de stichting, genaamd „Het Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappelijk Museum” tot stand gekomen; het doel van deze stichting vindt men geformuleerd in Art. 2 der Statuten, nl.: het verzamelen van instrumenten, werktuigen, praeparaten, documenten en andere voorwerpen, welke van belang zijn voor de geschiedenis der natuurwetenschappen, deze voorwerpen te beheeren, wetenschappelijk te beschrijven en te bewaren in een te Leiden te vestigen en te onderhouden voor allen toegankelijk museum.

Laat mij thans in korte woorden uiteenzetten, welke de drijfveeren tot het stichten van dit museum zijn geweest. Reeds sinds vele jaren was het ons — namelijk de hierna te noemen stichters, bestuurders en leden der wetenschappelijke commissie — bekend, dat zich op dit oogenblik in verschillende rijksinstellingen (voornamelijk universiteitslaboratoria) en ook in particulier bezit een groot aantal instrumenten, praeparaten, enz. bevinden, eensdeels afkomstig van de beroemdste vertegenwoordigers der natuurwetenschappen — wij noemen slechts Leeuwenhoek, Snellius, Christiaan Huygens, 's-Gravesande, de Musschenbroeks, Fahrenheit, Brugmans e.a. — andersdeels wel is waar niet van bepaalde personen afkomstig, maar toch van groote waarde voor de geschiedenis der wetenschap, voorwerpen, die thans door weinigen worden gezien en nog minder worden bestudeerd; en wij waren tot de overtuiging gekomen, dat deze voorwerpen, verzameld en naar den eisch in een museum tentoongesteld, eene verzameling van den allereersten rang zouden vormen, die van groote beteekenis zou kunnen zijn voor de studie der natuurwetenschappen en die zonder twijfel ook bij het ontwikkelde publiek en bij de leergierige jeugd op belangstelling zou kunnen rekenen.

Er is echter nog een andere reden, waarom wij het dringend noodzakelijk achten, dat binnen korten tijd al deze voorwerpen in een afzonderlijk museum worden samengebracht. Wij zijn namelijk van oordeel, dat genoemde voorwerpen thans in de laboratoria (voor zoover zij daar gehuisvest zijn) niet *veilig* zijn. Wat toch is het geval. De zorg voor deze voorwerpen is thans opgedragen aan den directeur van de betreffende rijksinstelling, die echter in de eerste plaats als zoodanig benoemd is in het belang van het onderwijs en van het wetenschappelijk onderzoek en die, in het gunstigste geval, slechts in de tweede plaats zijn aandacht aan voorwerpen van historisch belang zal schenken. Wellicht zal hij de noodige eerbied en belangstelling hebben voor de hem toevertrouwde voorwerpen van historische waarde, maar de mogelijkheid, dat hij die eerbied en belangstelling mist, is nu en in de toekomst volstrekt niet uitgesloten. Het zal dan kunnen voorkomen, dat hij, bovendien misschien niet op de hoogte zijnde omtrent de beteekenis der genoemde voorwerpen, de zorg voor deze verwaarloost, dat hij ze voor andere doeleinden laat gebruiken of wellicht zelfs opruimt. Op de hier geschetste wijze zijn er talloze hoogst belangrijke instrumenten voor altijd verloren gegaan, niet alleen in vroeger tijden, maar zelfs nog in latere jaren. Voor de voorwerpen in particulier bezit geldt mutatis mutandis volkomen hetzelfde.

Er is intusschen nog zooveel zeldzaams en belangrijks overgebleven, dat het niet alleen ruimschoots de moeite loont, maar ter voorkoming van verdere verliezen en in het belang der wetenschap dringend noodzakelijk moet geacht worden, dit alles thans in een museum te verzamelen. Dan, maar ook alleen dan, zullen de bedoelde voorwerpen de publieke belangstelling wekken, van groot nut kunnen zijn voor de beoefening van de geschiedenis der wetenschappen, en — wat misschien het allerbelangrijkste is — voor alle tijden veilig bewaard zijn.

De kans op verwaarloozing zal dan volkomen uitgesloten zijn en Nederland zal een museum van den allereersten rang, dat in belangrijkheid kan wedijveren met

Afb. 1. Christiaan Huygens, geschilderd door Caspar Netscher, Gemeente museum, Den Haag.

Afb. 2. Constantijn Huygens de Jonge (oud 12 jaar), geschilderd door A. Hanneman, Mauritshuis, Den Haag.

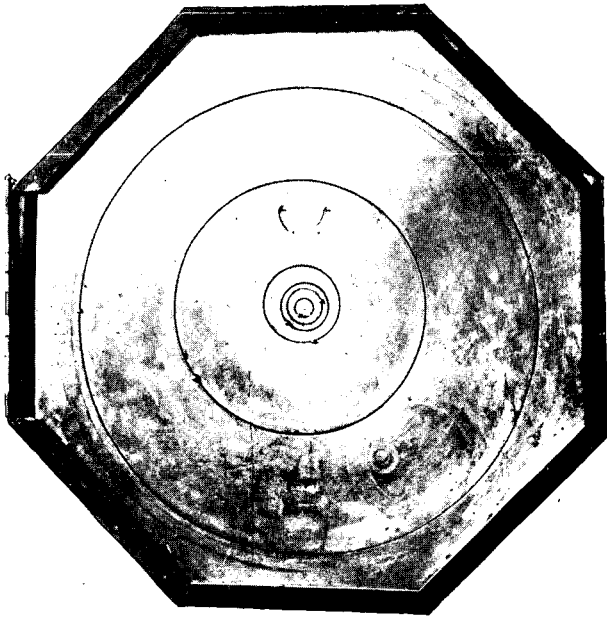
de beroemdste verzamelingen op dit gebied in het buitenland (Parijs, Londen, Dresden, Oxford, enz.), rijker geworden zijn.

Tenslotte zal de stichting van een dergelijk museum zijn een daad van piëteit voor de nagedachtenis der groote Nederlanders op het gebied der natuurwetenschappen.

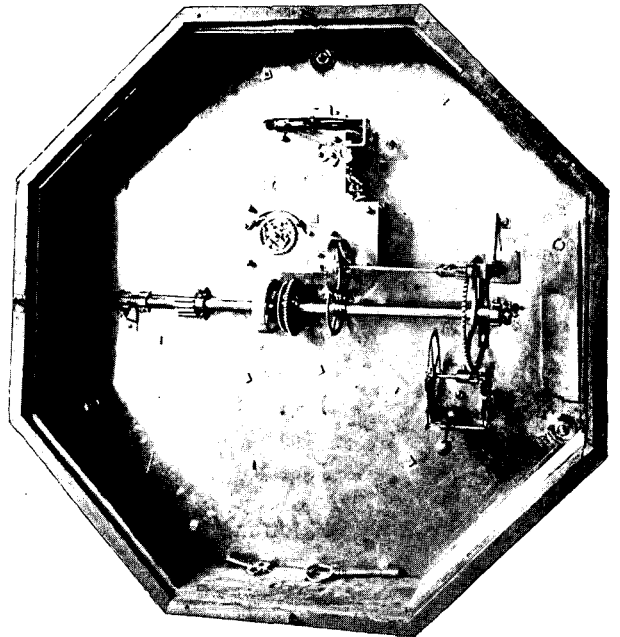
Dit zijn de redenen, die geleid hebben tot het tot stand komen der bovengenoemde stichting.

De hier ontwikkelde denkbeelden vonden in breeden kring belangstelling en instemming. Het college van Curatoren en de Senaat der Leidsche Universiteit benevens de Koninklijke Akademie van Wetenschappen zegden hunne medewerking toe. Als stichters traden op Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijsselaar en Prof. Dr. A. J. Wensinck, toentertijde (Aug. 1928) respectievelijk President-curator en Rector-magnificus der Leidsche Universiteit; het Bestuur werd gevormd door de Heeren Mr. A. van de Sande Bakhuizen, President-curator der Leidsche Universiteit en burgemeester van Leiden, voorzitter, Prof. W. J. de Haas, Prof. Dr. W. de Sitter, wijlen Dr. C. Lely en Dr. F. G. Waller, leden. In de vacature ontstaan door het overlijden van Dr. Lely is sindsdien voorzien door de benoeming van Prof. J. J. A. Muller. Schrijver dezès werd benoemd tot secretaris-penningmeester van het Bestuur. In afwachting, dat wij over een geschikt gebouw zouden kunnen beschikken — wat, naar ik vertrouw, dank zij de belangstelling en medewerking van de Regeering spoedig het geval zal zijn¹⁾ — werd eene wetenschappelijke commissie

¹⁾ Kort voor het afdrukken van dit opstel mochten wij van de Regeering de mededeeling ontvangen, dat de bovenverdieping van het voormalige Boerhaave-laboratorium (aan den Stationsweg, op het terrein van het oude Akademische Ziekenhuis) voor de huisvesting van het museum beschikbaar kan worden gesteld.

Afb. 3. Planetarium van Christiaan Huygens (voorzijde), Sterrewacht, Leiden.

Afb. 4. Planetarium van Christiaan Huygens (achterzijde), Sterrewacht, Leiden.

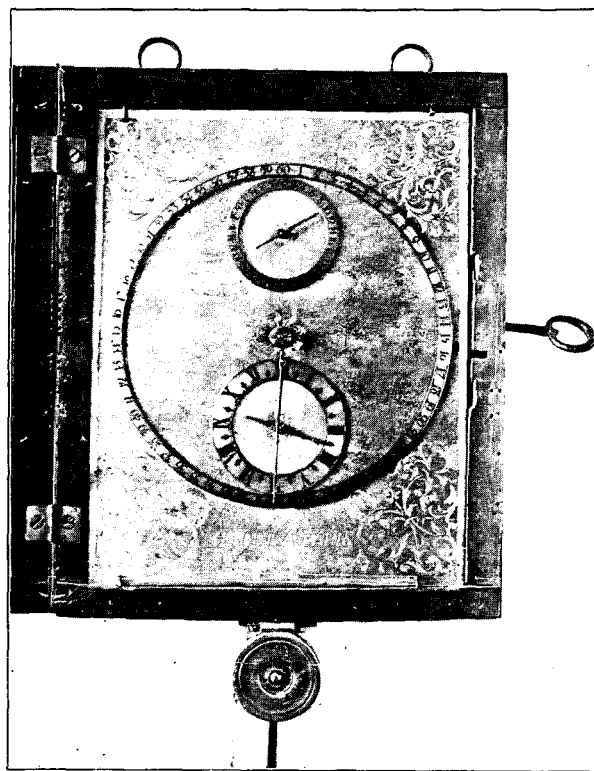
van voorbereiding en advies bijeengeroepen, bestaande uit de volgende deskundigen op het gebied van de geschiedenis der natuurwetenschappen: Dr. F. W. T. H u n g e r, Dr. W. P. J o r i s s e n, Dr. C. J. v a n d e r K l a a u w, Dr. J. G. d e L i n t, Dr. A. S c h i e r b e e k, Dr. W. H. v a n S e t e r s en schrijver dezes. Deze commissie, die ten doel heeft de organisatie van het museum voor te bereiden, opdat alles zooveel mogelijk klaar zal zijn, wanneer het gebouw betrokken zal kunnen worden, is reeds met hare werkzaamheden begonnen. Zij houdt zich bezig met vragen als deze: welke wetenschappen moeten vertegenwoordigd worden? Tot welke tijdvakken moet men zich bepalen? In hoeverre moeten wij ook boeken, handschriften, portretten enz. verzamelen? Op welke wijze moeten de instrumenten enz. gegroepeerd worden? Welke maatregelen moeten genomen worden om aanwinsten voor het museum, om geldelijken steun te verkrijgen? enz., enz.

Wij merkten reeds op, dat wij in breeden kring belangstelling voor onze plannen en denkbeelden hebben gevonden en dat wij ons van veler medewerking hebben weten te verzekeren. Prof. K e e s o m en Prof. d e H a a s, hoogleeraren-directeur van het Leidsche Natuurkundig Laboratorium, Prof. d e S i t t e r, hoogleeraar-directeur der Leidsche Sterrewacht en Prof. P. N. v a n K a m p e n, hoogleeraar-directeur van het Leidsche Zoölogisch Laboratorium verklaarden zich bereid hunne medewerking te verleen tot het inbruikleen-geven van de rijke en hoogst belangrijke historische verzamelingen, die in de door hen beheerde instellingen bewaard worden; van de Natuurkundige Laboratoria te Amsterdam, Groningen en Delft ontvingen wij reeds een groot aantal bruikleen-voorwerpen. Tallooze geschenken en bruikleen-voorwerpen ontvingen wij van particuliere zijde uit alle deelen van ons land, zooveel, dat het niet doenlijk is hier alle de namen der schenkers en schenksters op te noemen. Tenslotte maakten subsidies van het Leidsch Universiteitsfonds, van de Maatschappij Diligentia te 's-Gravenhage en van eenige particulieren het mogelijk een aantal merkwaardige en zeldzame voorwerpen aan te koopen.

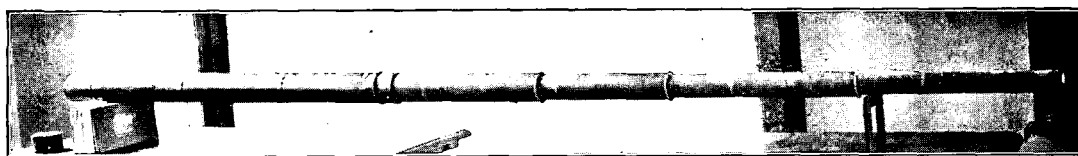
Behalve de verzameling van oude instrumenten, waarover in het bovenstaande voornamelijk sprake is geweest, zal het museum bevatten een bescheiden bibliotheek,

niet zoozeer van de oude werken zelf — deze toch zijn in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bijna alle te vinden — dan wel van werken en vooral van overdrukken *over* de geschiedenis der natuurwetenschappen; de verspreide literatuur in tijdschriften zal op deze wijze gemakkelijker toegankelijk worden. Enkele standaardwerken van schrijvers, wier instrumenten in het museum bewaard worden, b.v. de werken van 's Gravesande, Petrus van Musschenbroek e.a. zullen echter niet mogen ontbreken. Een exemplaar der „Oeuvres complètes” van Christiaan Huygens zou ons zéér welkom zijn. Er zal natuurlijk in het voor de bibliotheek te gebruiken vertrek gelegenheid moeten zijn deze werken te raadplegen, vele der instrumenten zullen nader bestudeerd moeten worden, kortom, het museum moet worden, niet een verzameling instrumenten, eenmaal in het jaar afgestoft en zoo nu en dan voorwerp van vluchtige bewondering door een boeregezin uit Rijnland, maar een levend organisme, een centrum voor de beoefening van de geschiedenis der natuurwetenschappen, waar lezingen gehouden worden, waar naar aanleiding van deze lezingen rondgangen door het museum plaats vinden, waar nasporingen en onderzoeken verricht worden, die het publiceeren waard zijn. Alleen op deze wijze kan het museum aan zijn doel beantwoorden en de geesten der groote mannen, die wij willen eeren, weer wakker roepen.

De verzameling zelf zal natuurlijk in afdeelingen gesplitst worden, en wel zal iedere wetenschap haar eigen afdeeling krijgen, waarbij de beslissing, of men een

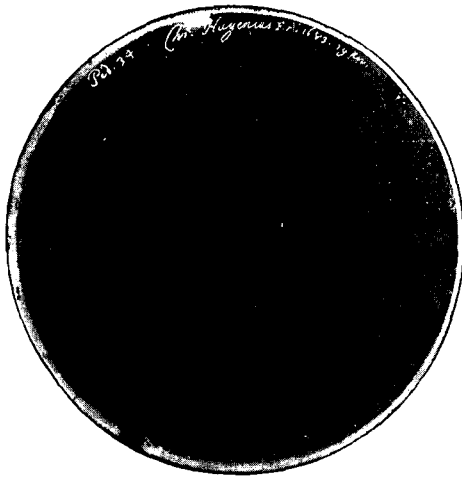

Afb. 5. Klokje, vroeger eigendom van Christiaan Huygens, vervaardigd door I. Thuret te Parijs, Sterrewacht, Leiden.

Afb. 6. Astronomische kijker van Christiaan Huygens, Sterrewacht, Leiden.

bepaalde groep van instrumenten in deze of in gene afdeeling zal plaatsnemen, soms moeilijk zal zijn — of liever gezegd van den persoonlijken smaak zal afhangen. Is een microscoop een biologisch of een natuurkundig instrument? Moet een verrekijker in de astronomische of in de natuurkundige afdeeling geplaatst worden? Het antwoord kan wel niet anders luiden dan: al naar men het beschouwt; maar dit is van later zorg en tenslotte komt het er m.i. niet zoozeer op aan in welke afdeeling een groep van instrumenten ondergebracht wordt, dan wel dat zij behoorlijk is geplaatst, zóó, dat de ontwikkelingsgang op leerzame en duidelijke wijze aan den dag treedt. Want

Afb. 7. Lens, geslepen door Christiaan Huygens, Sterrewacht, Leiden.

lenzen zijn waarschijnlijk alle eigenhandig werk van Huygens en van zijn broeder Constantijn den Jongen; gesigeneerd zijn er echter slechts 3 door Christiaan, 8 door Constantijn. Op de Leidsche Sterrewacht, waar de Huygens-collectie thans nog bewaard wordt, bevindt zich bovendien een van Huygens afkomstige kijker van 17 voet met de volledige optiek (4 lenzen, objectief gesigeneerd), in het Natuurkundig Laboratorium 2 lenzen, een van Christiaan, een van Constantijn; bedenkt men dan verder nog, dat Huygens zelf al zijne nagelaten brieven en handschriften aan de Leidsche bibliotheek heeft vermaakt — deze blijven daar natuurlijk — dan ziet men, dat Leiden — met uitzondering van de beide lenzen te Utrecht — alles bezit, wat van Huygens tot ons is gekomen.

Ten tweede verdient vermelding de collectie's Gravesande — Musschenbroek. Wilhelmus Jacobus's Gravesande, van 1717 tot 1742, het jaar van zijn dood, hoogleeraar te Leiden, is de eerste geweest, bij wien het denkbeeld opkwam, dat men een college over proefondervindelijke natuurkunde moest verduidelijken door proeven, dat men experimenteel moest bewijzen, wat men beweerde. Werkplaatsen, waar de benodigde instrumenten gemaakt werden, bestonden echter in 's Gravesande's tijd niet. En zoo ondernam hij het om, in samenwerking met zijn vriend den instrumentmaker Jan van Musschenbroek een volledig stel instrumenten, betrekking hebbende op de geheele natuurkunde van dien tijd, te ontwerpen. Jan van Musschenbroek vervaardigde deze instrumenten in de werkplaats, die hij van zijn vader Johan had geërfd. De verzameling was particulier eigendom van 's Gravesande en werd na zijn dood in 1742 door de Universiteit aangekocht om den grondslag te

ook een opvoedkundige taak zal het museum te vervullen hebben.

Op de vraag wat het museum nu wel aan instrumenten en praeparaten zal bevatten, kan hier natuurlijk slechts een onvolledig antwoord gegeven worden, aangezien genoemde verzamelingen vele honderden voorwerpen omvatten. Maar wel kan gewezen worden op het belangrijkste, waarbij dan in de eerste plaats genoemd moet worden de Christiaan Huygens-collectie, door A. J. Royer, een achterneef van Huygens, in 1809 aan 's Lands Universiteit te Leiden vermaakt. De collectie bestaat uit een aantal voorwerpen en instrumenten, afkomstig uit het bezit van Huygens, te weten een planetarium, een klokje, een groot aantal lenzen, een marmeren portret en relief en bronzen afgietsels der Huygens-medaille van 1679. De

Afb. 8. Lens, geslepen door Constantijn Huygens den Jonge, Natuurkundig Laboratorium, Leiden.

Afb. 9. Willem Jacobus 's Gravesande, geschilderd door Hendrik van Limborch, Senaatskamer, Leiden.

Afb. 10. Antony van Leeuwenhoek, geschilderd door Jan Verkolje, Rijksmuseum, Amsterdam.

vormen voor een natuurkundig kabinet. Ongeveer twee derde van deze eerste volledige verzameling van natuurkundige instrumenten, die ooit bestaan heeft, ongeveer 100 nummers in den catalogus (véél meer voorwerpen), is nog in voortreffelijken staat aanwezig. Deze verzameling is later uitgebreid en aangevuld door Jan van Musschenbroek's jongeren broeder Petrus, den bekenden natuurkundige, uitvinder van de Leidsche flesch, die van 1740 tot 1761 te Leiden hoogleeraar is geweest. Ook van hem zijn talrijke instrumenten in de collectie bewaard gebleven.

De Musschenbroek's behoorden tot eene familie, die zich van vader op zoon op de metaalbewerking had toegelegd. De oudere leden der familie waren kopergieters, vervaardigers van kerkkronen en dergelijke voorwerpen. De eerste, die zich op het wetenschappelijke instrumentmaken toelegde was Samuel (1639—1682), die o.a. voor Swammerdam gewerkt heeft. Samuel leerde het vak aan zijn veel jongeren broer Johan (1660—1707) en deze wederom aan zijn zoon Jan (1687—1748), den vriend en medewerker van 's Gravesande. Zijn tweede zoon was Petrus (1692—1761), dien wij hierboven reeds noemden. De voortbrengselen van Samuel, Johan en Jan zullen in het museum ruim vertegenwoordigd zijn: van Samuel een fraaie luchtpomp, in 1675 voor den Leidschen hoogleeraar De Volder vervaardigd, het eenige werkstuk dat van hem is overgebleven, van Johan twee luchtpompen en 6 microscopen (3 modellen), van Jan de groote verzameling, die wij reeds noemden, waaronder ook een fraaie luchtpomp van 1722. Merken wij nog op, dat in het Leidsche Natuurkundig Laboratorium ook bewaard worden een luchtpomp volgens Boyle, zeker niet jonger dan \pm 1660, een der oudste, die nog bestaat, voorts drie luchtpompen van John Cuthbertson, een van Onderdewijngaart Canzius (eens het eigendom van J. R. Deiman), een van Martin,

Afb. 11. Petrus van Musschenbroek, geschilderd door M. Quineckhardt, eigendom van den heer G. van Musschenbroek te Amsterdam.

Afb. 12. Samuel Joosten van Musschenbroek, geschilderd door Pieter van Slingelandt, eigendom van Mevrouw Bienfait—Wolterbeek te Amsterdam.

een van P a s t e u r, een van V a n E m d e n en een van N a i r n e, alle laat 18de eeuwsch en ten slotte nog een tweetal Fransche uit het midden der 19de eeuw, dan gelooven wij te mogen beweren, dat het museum de fraaiste en zeldzaamste verzameling lucht-pompen zal bevatten, die ergens te vinden is.

De verzameling oude thermometers is niet groot (een tiental), maar er bevindt zich onder deze thermometers een, die eigenhandig door G a b r i e l D a n i e l F a h r e n h e i t (1686—1736) voor 's Gravesande vervaardigd is. Fahrenheit was een Danziger, doch woonde gedurende het tweede deel van zijn leven te Amsterdam, waar hij zich vooral toeleegde op het vervaardigen van glazen instrumenten (thermometers, barometers enz.) en zich tevens als natuurkundige een grooten naam verwierf.

Onder de verzameling standaardmeters verdient vermelding de geelkoperen meter, vervaardigd door E t i e n n e L e n o i r, vroeger eigendom van J. H. v a n S w i n d e n. Deze meter, copie van den z.g. mètre provisoire, op last van de Fransche regeering in 1795 vervaardigd volgens de voorstellen van B o r d a en B r i s s o n, toen het wachten op de uitkomsten van de graadmeting van M é c h a i n en D e l a m b r e te lang duurde, werd aan V a n S w i n d e n in 1795 door de Fransche regeering toegezonden. Het is de eerste meter die ons land gezien heeft.

Ook de verzameling electriseermachines verdient de aandacht. Zij bevat 11 stuks, alle 18de eeuwsche wrijvings-electriseermachines van verschillende modellen. Een ervan was vroeger eigendom van J. R. D e i m a n, die met dit instrument in samenwerking met P a e t s v a n T r o o s t w i j k de beroemde proeven over de ontleding van water verrichtte.

Van de uitgebreide verzameling der Leidsche Sterrewacht noemden wij reeds de collectie-Huygens. Afzonderlijke vermelding verdienen voortst twee zeer zeldzame

globes van Willem' Janszoon Blaeu (1571—1638), een groot planetarium, bekend onder den naam van „de Leidsche sphaera”, eenige zeer oude astrolabiën, lenzen van Nicolaus Hartsoeker (1654—1725) en Arnold Marcel (1672—1748), een aantal instrumenten afkomstig van den Leidschen hoogleeraar Johan Lulofs (1711—1768), enz.

Wij gaan thans over tot de biologische afdeeling en vestigen in de eerste plaats onze aandacht op de, ongeveer honderd stuks tellende, verzameling microscopen, thans nog in het Natuurkundig Laboratorium.

De zeldzaamste exemplaren van deze verzameling zijn de drie microscopjes afkomstig van en eigenhandig vervaardigd door Antony van Leeuwenhoek (1632—1723), den Delftschen kamerbewaarder van schout en schepenen, den eersten, die het (enkelvoudig) microscop voor wetenschappelijke, voornamelijk biologische waarnemingen heeft

geschikt gemaakt en gebruikt en daarmede talloze ontdekkingen heeft gedaan. Leeuwenhoek maakte zijne microscopjes zelf, ook de lenzen sleep hij eigenhandig en hij werd in deze kunst toen ter tijde door niemand evenaard, veel minder overtroffen. Hoewel er op de verkooping na zijn dood niet minder dan ± 250 microscopjes van zijn hand verkocht zijn, behooren deze instrumentjes thans tot de grootste zeldzaamheden. Bijna alle zijn verloren gegaan, slechts 8 zijn er nog over, waarvan 5 in Nederland, 3 in het buitenland. Van deze 8 zal het museum er 2 rijk zijn. Het derde microscopje (met 5 lensjes), van een ander model, nl. om den bloedsomloop van een vischje te bekijken, is een unicum. Op de bovengenoemde verkooping werden van dit model 16 exemplaren verkocht, doch slechts dit eene is overgebleven. Leeuwenhoek zal dus mooier vertegenwoordigd zijn dan in eenig ander museum.

Wat de overige microscopen betreft vermelden wij (behalve de reeds genoemde zes van Johan van Musschenbroek), twee ivoren van Culpeper (± 1700), voorts Neurenbergsche liefhebber-microscopen van hout en karton vervaardigd, de bekende 18de eeuwsche driepoten, exemplaren van Martin, Lommers, Van

Afb. 13. Johan Joosten van Musschenbroek en zijne vrouw Margareta van der Straaten, geschilderd door Pieter van Slingelandt, Coll. J. Walter, London.

Afb. 14. Jan en Petrus van Musschenbroek, geschilderd door H. van der Mij, eigendom der familie Van Musschenbroek.

Deyl (zeer zeldzaam), Onderdewijngaart Canz i u s, H o m m e m a, spiegelmicroscopen van R i e n k s, enz. enz.

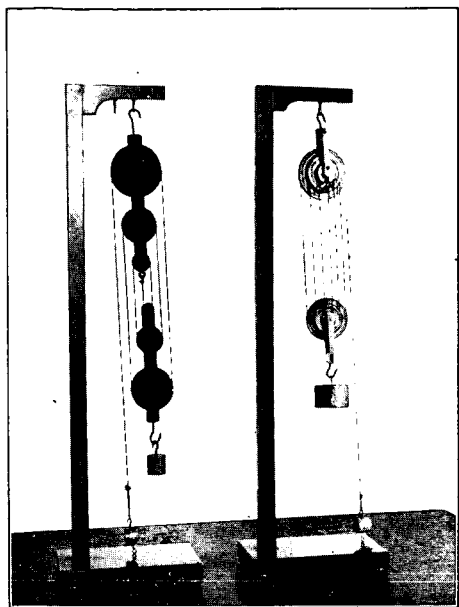
De biologische afdeeling zal verder bevatten praeparaten van historisch belang, bewaard in het Zoölogisch Laboratorium, die door Prof. V a n K a m p e n, zooals reeds vermeld werd, in bruikleen zullen worden afgestaan, behoudens goedkeuring van de Regeering. Wij kunnen daar putten uit 3 verzamelingen, n.l. die van Brugmans, die van Van Lidt de Jeude en die van Van der Hoeven. (1)

Sebald Justinus Brugmans, dien de lezer misschien zal kennen uit één van zijn vele functies, als rector tijdens den Franschen tijd, als bewaarder van de hoogeschool voor Leiden, als medische

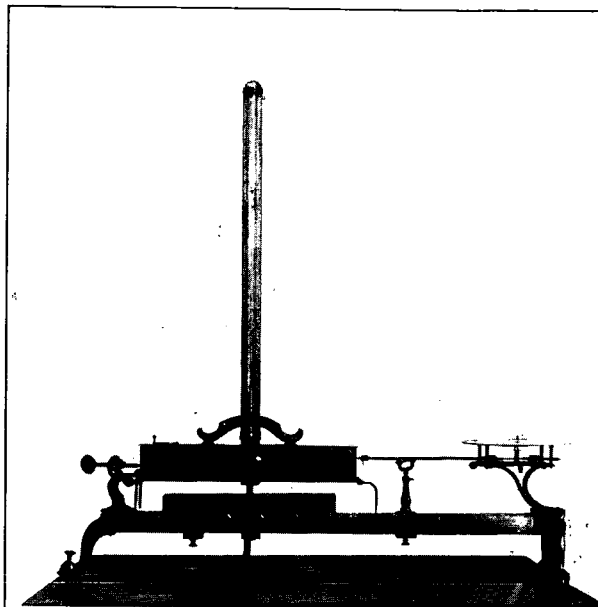
held van Waterloo, als vergrooter van den Leidschen hortus, doceerde te Leiden, van 1787 tot zijn dood in 1819, naast andere vakken ook dierkunde. Hij was vooral vergelijkend anatoom, zijn groote particuliere collectie is na zijn dood voor Leiden aangekocht en een deel daarvan is tenslotte in het Zoölogisch Laboratorium aldaar beland. Eenige voorwerpen daaruit zijn uit historisch oogpunt belangwekkend. In de eerste plaats die, welke wijzen op een bepaalde techniek uit dien tijd. Merkwaardig is, dat men trachtte allerlei praeparaten zoo mogelijk droog te bewaren, ook voorwerpen, die men thans in alcohol of formol zou brengen, zoo bijv. ingewanden e.d., die men droogde volgens een bepaalde techniek; harten met de daarvan afgaande bloedvaten werden met was of soms ook met gips opgespoten en aldus droog bewaard. Merkwaardig zijn ook die praeparaten, die men in die dagen uit vergelijkend anatomisch oogpunt belangrijk vond. Tenslotte is er een enkel praeparaat afkomstig van den grooten Franschen natuuronderzoeker Cuvier, een persoonlijk vriend van Brugmans.

Beter, in technisch opzicht, zijn de praeparaten van Theodoor Gerard van Lidt de Jeude (1788—1863), die hoogleeraar te Utrecht is geweest, zoowel aan de Hoogeschool als aan de Veeartsenijschool, en uit wiens nagelaten particuliere collectie een deel in het Zoölogisch Laboratorium te Leiden is terecht gekomen. In deze collectie staan de droge praeparaten van weeke deelen op een veel hooger technisch peil: skeletten met gedroogde vliezen en met was opgespoten bloedvaten enz., alles

¹⁾ De hier volgende bijzonderheden over de biologische afdeeling dank ik aan de vriendelijkheid van Dr. C. J. van der Klaauw.

Afb. 15. Twee takels vervaardigd door Jan van Musschenbroek, Natuurkundig Laboratorium, Leiden.

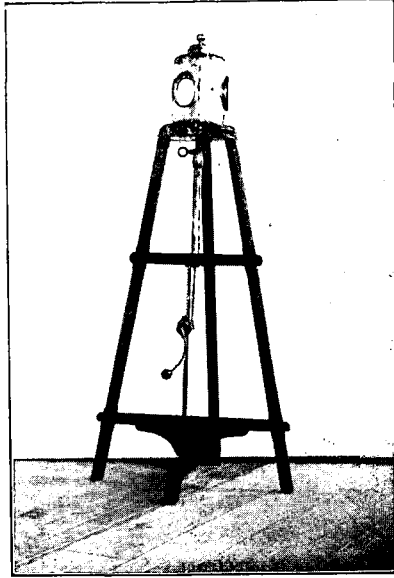
Afb. 16. Pyrometer volgens Petrus van Musschenbroek, vervaardigd door Jan Paauw te Leiden, Natuurkundig Laboratorium, Leiden.

in één praeparaat vereenigd, gedroogde darmen met opgespoten bloedvaten, enz. Uit deze zeer rijke collectie kan een keuze gedaan worden, die een belangwekkend denkbeeld geeft van de macroscopische zoötechniek van die dagen.

De derde bron is de particuliere collectie van den Leidschen hoogleeraar Jan van der Hoeven. Na zijn dood in 1868 is deze collectie door zijn zoon aan de Leidsche Hoogeschool geschonken. In deze verzameling treden anatomische praeparaten van *ongewervelde* dieren meer op den voorgrond; de techniek is minder verfijnd, de praeparaten zijn minder demonstratief, doch wat de groote waarde van deze collectie uitmaakt, is, dat, in tegenstelling tot de beide vorige collecties, op vele van deze praeparaten wetenschappelijke verhandelingen van de hand van Jan van der Hoeven gebaseerd zijn, bijv. die over de molukkenkreeft, enz. enz. Deze authentieke exemplaren zijn zeker waarde en veilige plaats in het museum te vinden. In de tweede plaats is deze collectie belangrijk, omdat er eenige praeparaten zijn van bekende tijdgenooten, die deels een belangwekkende techniek vertoonen, deels blijk geven van bepaalde wetenschappelijke inzichten uit dien tijd. Praeparaten, die vervaardigd zijn met het oog op het demonstreeren van den opbouw van den schedel uit wervels, waaraan men in die dagen geloofde, zijn belangrijke voorwerpen voor een historisch museum. Een vrij aanzienlijke collectie onderwijsmodellen uit den tijd van Jan van der Hoeven maakt het mogelijk zich aan de hand van een aantal karakteristieke voorwerpen omtrent de geschiedenis van het academisch onderwijs een oordeel te vormen.

Naast deze drie groote collecties, waaruit geput kan worden, zijn er hier en daar nog enkele praeparaten, die waard zijn opgenomen te worden. Ze hier op te sommen zou vallen buiten het bestek van dit artikel.

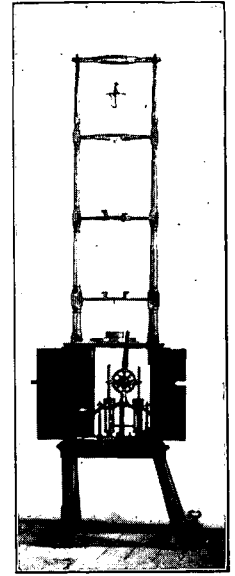
Behalve dierlijke praeparaten komen biologische instrumenten in aanmerking. De microscopen zijn reeds hierboven genoemd. Van de instrumenten, die dienen om ondoorzichtige voorwerpen in zoo dunne plakjes te snijden, dat zij doorzichtig en voor microscopisch onderzoek geschikt worden, de microtomen, kan een vrij volledige

Afb. 17. Luchtpomp volgens Boyle,
Natuurkundig Laboratorium,
Leiden.

Afb. 18. Luchtpomp vol-
gens De Volder vervaar-
digd door Samuel Joosten
van Musschenbroek. Na-
tuurkundig, Laboratorium
Leiden.

Afb. 19. Dubbele
luchtpomp vervaar-
digd door Jan van
Musschenbroek,
Natuurkundig La-
boratorium, Leiden.

ontwikkelingsserie worden samengesteld, van de zeer eenvoudige tot de moderne gecompliceerde toe. Verder oude teekenapparaten voor microscopische praeparaten, een micro-photographische inrichting uit den eersten tijd van de microphotographie, oude snijdozen, enz. Een kleine verzameling microscopische praeparaten moge tenslotte deze afdeeling afsluiten, praeparaten, die ons een indruk geven van de methoden van verschillende tijden. Belangrijk voor het museum zijn ook de praeparatenkastjes en doosjes, die bij natuurliefhebbers reeds in oudere tijden in omloop geweest zijn. In particulier bezit zullen deze nog wel hier en daar aanwezig zijn; een enkele daarvan moge 't gegund worden een meer zekere toekomst in ons museum tegemoet te gaan, ter leering van het nageslacht.

Wat de medische afdeeling betreft, kunnen wij mededeelen, dat wij de medewerking verzocht en verkregen hebben van Prof. B a r g e, den hoogleeraar-directeur van het Leidsche Anatomische Laboratorium. Prof. B a r g e heeft zich bereid verklaard, om, behoudens de goedkeuring der regeering, de oude en beroemde Leidsche anatomische verzameling van praeparaten bij de verzamelingen van het museum in te lijven met dien verstande, dat de anatomische verzameling in de mooie groote museumzaal van de Anatomie zal blijven en een deel van ons museum dus daar gehuisvest zal zijn.

Het is voor een beheerder van een historisch museum dikwijls moeilijk om te bepalen, waar de grens tusschen historisch en niet-historisch getrokken moet worden. Ons inziens moet deze grens vooral niet te ver achteruit geschoven worden, ja, er is zelfs veel voor te zeggen, dat men deze grens in 't geheel niet trekt of liever, dat men haar trekt op het oogenblik van heden en dat men dus van ieder instrument, dat in onbruik geraakt, minstens één exemplaar in het museum bewaart. Dergelijke instrumenten zullen allicht niet dadelijk belangstelling wekken, zij kunnen voorloopig in een magazijn opgeborgen worden; in later jaren, wanneer zij niet meer te krijgen zijn, zullen zij waarschijnlijk van historisch belang worden.

Van groot belang is het natuurlijk die instrumenten te bewaren, waarmede in recenten tijd belangrijke onderzoekingen zijn verricht of ontdekkingen zijn gedaan. Deze instrumenten kunnen reeds nu een zeer belangwekkende „moderne” afdeeling vormen. Zoo zullen in het museum te zien zijn de toestel, waarmede K a m e r l i n g h O n n e s in 1908 voor het eerst het helium heeft vloeibaar gemaakt, de slinger, waarmede hij omstreeks 1876 te Groningen de proeven voor zijne dissertatie verricht heeft, instrumenten door hem gebruikt bij zijne proeven over de supraconductiviteit van metalen enz., verder de electromagneet, waarmede Z e e m a n het naar hem genoemde magneto-optische verschijnsel heeft ontdekt en het glazen buisje, waarin K e e s o m voor het eerst vast helium heeft waargenomen. In den regel gaan dergelijke voorwerpen na korter of langer tijd te gronde, in een museum tentoongesteld daarentegen blijven zij tot het nageslacht spreken.

In het voorgaande heb ik getracht in hoofdtrekken uiteen te zetten, wat wij met de stichting van het museum beoogen en welke taak het museum zal hebben te vervullen; tenslotte heb ik een overzicht gegeven van eenige der belangrijkste instrumenten, praeparaten, enz., die in het museum te zien en te bestu-

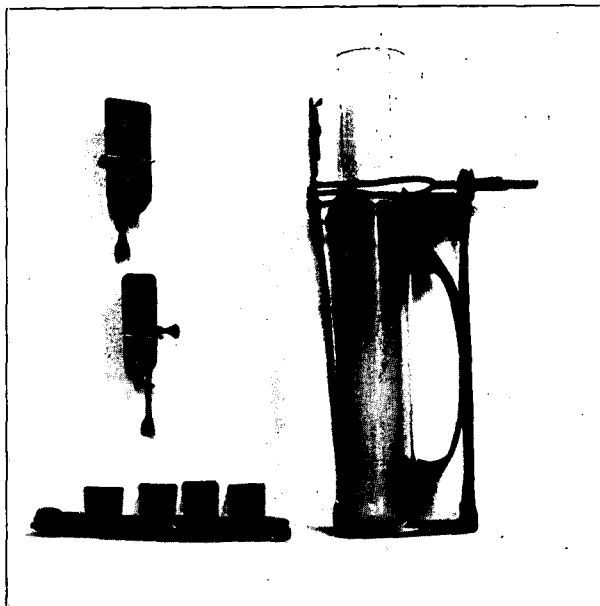
Afb. 20. Prof. Dr. Jan van der Hoeven. Naar een foto vervaardigd 8 September 1865 te Birmingham door H. J. Whitlock. Origineele foto in het bezit van Mr. Abm. van der Hoeven te Rotterdam.

Afb. 21. Lens geslepen door Nicolaus Hartsoecker, Sterrewacht, Leiden.

deeren zullen zijn, bij welk laatste onderwerp ik mij heb moeten bepalen tot de natuurkundige, sterre-kundige en biologische afdeelingen, aangezien de voorbereiding der overige afdeelingen nog niet ver genoeg gevorderd is om daarover reeds nu iets te kunnen mededeelen, Ook is nog weinig gezegd over onze toekomstplannen en wenschen en deze hangen juist ten nauwste samen met de inrichting der nog niet of nauwelijks genoemde afdeelingen voor pharmacie, scheikunde, medicijnen en wiskunde.

Hoe mooi en leerrijk pharmacieutische en chemische afdeelingen kunnen zijn, kan men zien in het Stedelijk Museum te Amsterdam, waar een oude apotheek en een oude chemische of alchemistische werkplaats zijn ingericht. Wel hebben wij eenige toezeggingen

Afb. 22. Drie microscoopjes vervaardigd en gebruikt door Leeuwenhoek, Natuurkundig Laboratorium, Leiden.

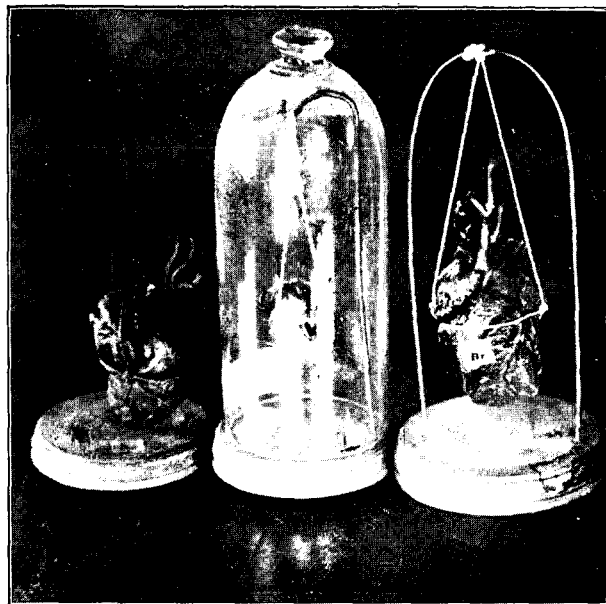

Foto N. Tinbergen 1929.

Afb. 23. Droge harten met daarvan afgaande vaten van verschillende apensoorten, gevuld met een dubbele wasachtige stof. Gefotografeerd met en zonder stolp. Coll. Brugmans van links naar rechts no. 1343, 1337 en 1342.

gekregen, zooals b.v. van de N.V. voorheen Rathkamp & Co. een bijzonder fraaie antieke apothekersvijzel van Ouderogge maar zij zijn tot dusver gering in aantal, zoodat letterlijk alles voor de inrichting en tot opulstering dezer afdeelingen ons welkom is; balansen, gewichtsdoozen, retorten, vijzels, potten en flesschen, waarin specerijen en chemicaliën bewaard werden, ovens, enz. die zich ongetwijfeld nog in grooten getale in particulier bezit bevinden.

De wiskundige afdeeling zal kunnen bevatten passerdoozen, teekengerei, rekenmachines en dergelijke. Wij bezitten wel reeds een aantal van deze wiskundige instrumenten, maar aanvulling der verzameling is dringend gewenscht.

Over de medische afdeeling, die zonder twijfel ingericht zal worden, meer te zeggen, dan hierboven over de anatomische verzameling is gezegd, zou voorbarig zijn. Zij zou kunnen bevatten oude medische en chirurgische instrumenten, brillen, ja, wat niet al. Het gebied der gezamenlijke geneeskundige wetenschappen is zeer groot, zoodat ook de afdeeling zeer groot en belangrijk zal kunnen worden, doch de plannen hierover hebben nog niet een zoodanigen vasten vorm aangenomen, dat er thans meer over te zeggen valt.

Wat de biologische afdeeling betreft, merken wij op, dat oude herbaria, afkomstig van bekende botanici zeker in het museum op hunne plaats zouden zijn. Deze herbaria hebben wellicht weinig wetenschappelijke waarde meer, doch zij spreken tot ons uit de historie. Verder zou men kunnen denken aan toestelletjes en instrumentjes, waarmede door bekende geleerden onderzoekingen zijn verricht, onderwijsmodellen van bloemen, enz.

Voor de dierkunde vestigen wij de aandacht op voorwerpen, praeparaten en prenten, die een blik geven op de ontwikkeling van de wetenschappelijke techniek van het praepareren, conserveeren en opzetten van huiden. Daarnaast of daartegenover kan men wijzen op de, vooral in de 18de eeuw zoo populaire, liefhebberij-verzamelingen van naturaliën: naturaliën-kasten met hunne vele laden vol schelpen, koralen en andere „merkwaardigheden” en „zeldzaamheden”, als 't kon een geheel kabinet uit dien tijd,

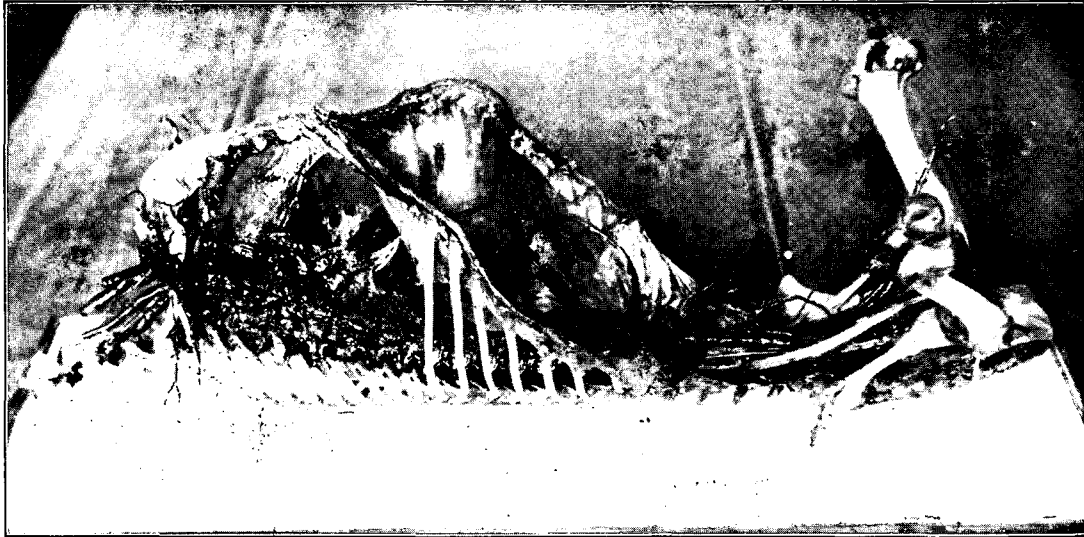

Foto N. Tinbergen 1929.

Afb. 24. Romp van een ezel; hart, slagaders en aders opgevuld, middenrif gedroogd, Coll. v. Lith de Jeude, 1867, Zoölog. Lab. Univ., Leiden.

zaken, die zich ongetwijfeld hier en daar nog in familiebezit bevinden, zouden voor het museum zeer welkome en uiterst leerzame aanwinsten zijn.

In het merkwaardige museum van den Kruidtuin te Antwerpen kan men zien, wat er van een historisch-biologisch museum te maken is.

Wat tenslotte onze wenschen ter aanvulling en uitbreiding der natuurkundige en sterrekundige afdeelingen aangaat, denken wij in de eerste en voornaamste plaats aan verrekijkers en microscopen, in de tweede plaats aan electriseermachines en luchtpompen. Vooral in de 18e eeuw was het verrichten van natuurkundige en sterrekundige waarnemingen een onder het ontwikkelde publiek algemeen verbreide liefhebberij. Het was in dien tijd, dat er boeken verschenen over de „natuurkundige verlustingen” over „microscopische vermakelijkheden” en wat dies meer zij; en dat vele leeken een microscoop, een verrekijker, misschien zelfs een wrijvingselectriseermachine of een luchtpomp bezaten. Wij zijn ervan overtuigd, dat vele van dergelijke, voor het museum zeer begeerenswaardige instrumenten, zich nog in handen van particulieren bevinden. Voor dezen zijn zij wellicht van weinig waarde, voor het museum kunnen zij onwaardeerbare aanwinsten zijn.

Uit hetgeen voorafgaat zal het, naar ik vertrouw, den lezer duidelijk zijn geworden, wat wij met de stichting van het museum beoogen: het eeren van de nagedachtenis der groote natuuronderzoekers, het voor den ondergang behoeden van de instrumenten en praeparaten, die getuigen zijn geweest van hunne werkzaamheid, het stichten van een instituut voor de beoefening van de geschiedenis der natuurwetenschappen, dat zoowel zuiver wetenschappelijk als paedagogisch werkzaam zal zijn. Wij achten de stichting van dit museum een nationaal belang en wij hopen, dat onze gevoelens bij velen weerklink zullen vinden.

Dat dit alles niet ineens tot stand kan komen spreekt vanzelf; eveneens, dat de samenwerking van velen daartoe noodig zal zijn. Dringend zouden wij allen, die met onze plannen instemmen, willen verzoeken ons hunnen steun niet te onthouden. Ongetwijfeld bevinden zich — wij wezen er in het bovenstaande reeds herhaaldelijk op — nog vele oude instrumenten en praeparaten in particulier bezit. Laten de bezitters bedenken van hoe groote waarde zulke voorwerpen voor ons museum zijn, laten zij het hunne bijdragen tot onze bij uitstek nationale instelling. Ten tweede heeft de

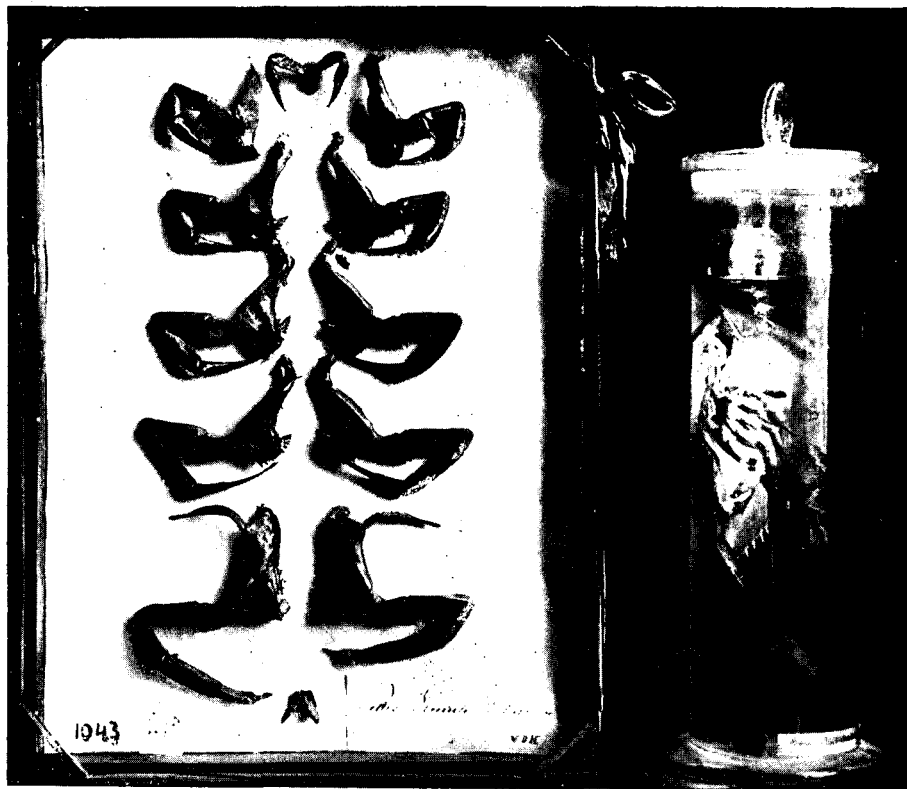

Foto N. Tinbergen 1929.

Afb. 25. Anatomische preparaten van de molukkenkreeft, *Limulus*. Origineele preparaten van Jan van der Hoeven; zie diens *Recherches sur l'histoire naturelle et l'anatomie des Limules*, 1838. Zoölog. Lab. Univ., Leiden, no. 1043, 1031.

noodig zal zijn voor de inrichting zelve. Wanneer het gebouw tot onzer beschikking zal staan, dan hopen en vertrouwen wij, dat de Regeering in deze kosten zal bijdragen. Doch hoe dit ook zij, de Stichting zelve zal ongetwijfeld althans een deel, misschien zelfs een aanzienlijk deel van die kosten voor hare rekening moeten nemen. Een juiste raming hiervan is op dit oogenblik natuurlijk nog niet te maken, maar ik geloof niet ver van de waarheid verwijderd te zijn, wanneer ik schat, dat het benodigde bedrag van de orde van tien duizend gulden zal zijn.

Ik wil dus mijn artikel besluiten met een oproep om finantieel tot ons doel bij te dragen; 10 giften van f 1000.—, 20 van f 500.— (1), en de stichting van het museum is verzekerd. Nederland zal dan een nationaal museum rijker zijn geworden, dat mogelijk door dergelijke instellingen in het buitenland geëvenaard, doch stellig niet overtroffen wordt.

C. A. CROMMELIN.

LITTERATUUR.

Bijdragen van L. van Itallie, C. van Vollenhoven, P. Zeeman, E. Picard, A. F. Holleman, C. A. Crommelin, J. H. Plantinga en J. A. Vollgraff in *Christiaan Huygens, 1629 — 14 April — 1929, zijn geboortedag, 300 jaar geleden, herdacht, Amsterdam, 1929*. Zie in het bijzonder den Catalogus der Huygenstenstontelling (met portretten en afbeeldingen).

(1) Postrekening No. 12065 van den Adjunct-Directeur van het Natuurkundig Laboratorium der Rijks-Universiteit te Leiden. Het spreekt vanzelf, dat ook kleinere giften welkom zijn.

Stichting dringend gebrek aan geld en dus ook dringende behoefte aan geldelijken steun. Voordat alles gereed zal zijn, voordat het museum zijne poorten voor het publiek kan openen, zal er niet alleen nog zeer veel werk verricht moeten worden — werk, dat, ik behoef het wel nauwelijks te zeggen, door ons allen belangeloos gedaan wordt — maar met de inrichting van het museum zal ook een aanzienlijke som gelds gemoed zijn. Ik spreek hier niet over de exploitatiekosten, wanneer het museum eenmaal ingericht zal zijn — dit is een zaak van later zorg — maar alleen over een bedrag, dat

J. P. K u e n e n, *Het aandeel van Nederland in de ontwikkeling der Natuurkunde gedurende de laatste 150 jaren.* (Gedenkboek van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam, 1769—1919) met portretten en afbeeldingen.

E. G e r l a n d en F. T r a u m ü l l e r, *Geschichte der physikalischen Experimentierkunst,* Leipzig, 1899 (met vele afbeeldingen).

J. A. V o l l g r a f f, *Leidschê hoogleraren in de Natuurkunde in de 16de, 17de en 18de eeuw.* *Jaarboek der Vereeniging „Oud Leiden”* 1913. (met portretten).

C. A. C r o m m e l i n, *Beschrijvende Catalogus der Historische Verzameling van Natuurkundige Instrumenten in het Natuurkundig Laboratorium der Rijks-Universiteit te Leiden,* Leiden, 1929, (met portretten en afbeeldingen).

C. A. C r o m m e l i n, *Proefondervindelijke Natuurkunde en Instrumentmakerskunst, intrede bij de aanvaarding van het lectoraat in de natuurkunde aan de Rijks-Universiteit te Leiden,* 12 Mei 1925, Leiden, 1925, (met twee portretten).

C. A. C r o m m e l i n, *Physics and the art of instrumentmaking at Leiden in the 17th and 18th centuries (Lectures on Physics and Physiology for American Students, July 5—10, 1926),* Leiden, 1926, (met portretten, in het Hollandsch zonder de portretten afgedrukt in: *Physica*, VII, p. 162, 1927 en in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, LXX, 1926).

C. A. C r o m m e l i n, *Het lenzenslijpen in de 17de eeuw,* Amsterdam, 1929 (met portretten en afbeeldingen).

C. J. v a n d e r K l a a u w, *Het hooger onderwijs in de zoölogie en zijne hulpmiddelen te Leiden,* Leiden, 1926.

W. d e S i t t e r, *Toespraak bij de inwijding van de gereorganiseerde Sterrewacht te Leiden,* Leiden, 1924.

J. A. J. B a r g e, *De Leidsche Anatomie herdacht,* Leiden, 1923.

F. K a i s e r, *Geschichte der Astronomie und der Sternwarte an der Universität in Leiden. Beschreibung der neuen Sternwarte in Leiden. Verzeichnis der Instrumente der Sternwarte in Leiden beim Anfange des Jahres 1868.* *Annalen der Sternwarte in Leiden, Band I.*

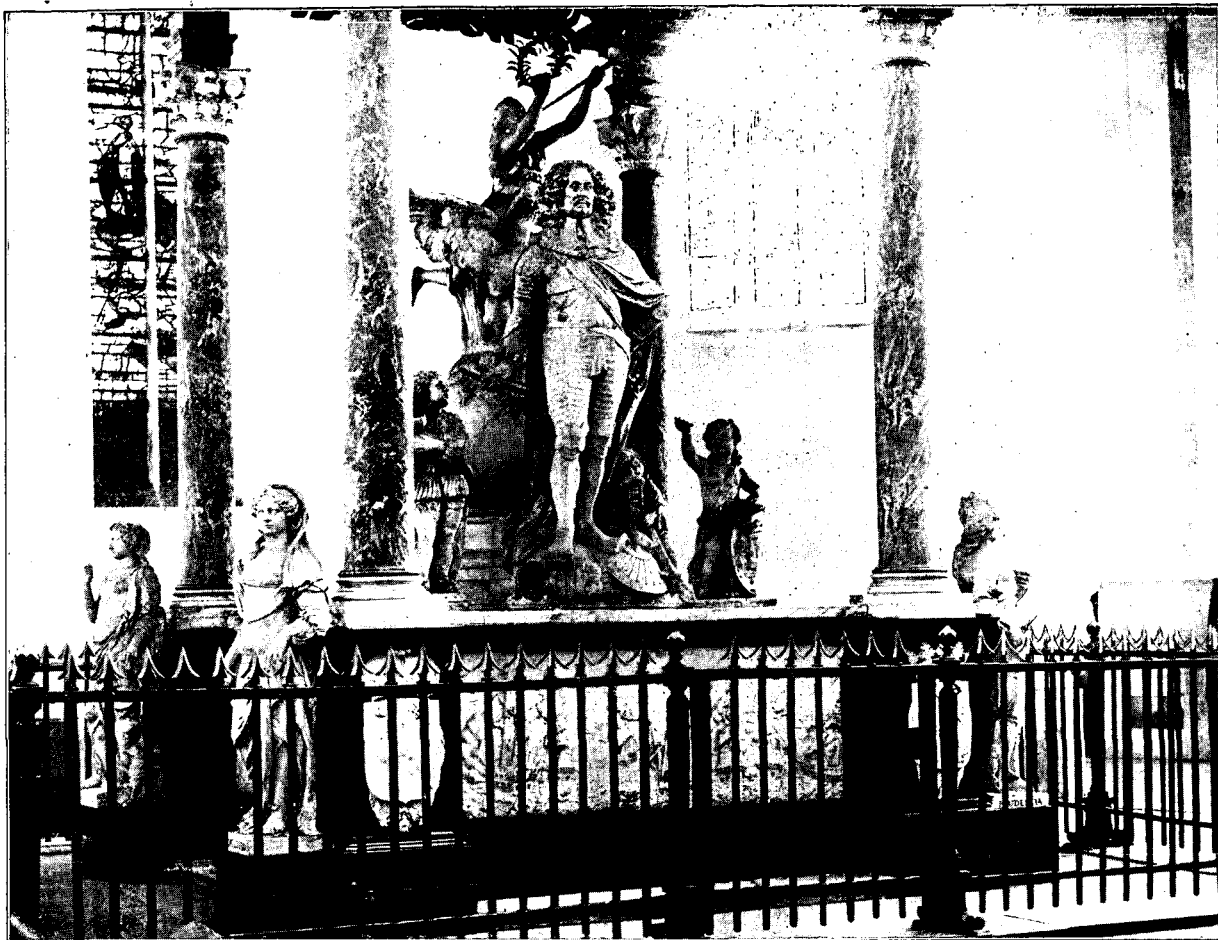
DE PRAALGRAVEN VAN WASSENAER-OB DAM EN CORTENAER

Zooals bekend is, sneuvelen in den tweeden Engelschen oorlog op den der-tienden Juni 1665, in den zeeslag bij Lowestoff, zoowel de opperbevelhebber van 's Lands vloot de Luitenant-Admiraal van Holland en Westvriesland Jacob Baron van Wassenaer van Obdam als zijn eventueele opvolger en plaatsvervanger de Luitenant-Admiraal Egbert Meussen Cortenaer.

Nadat de strijd des morgens te drie uren een aanvang had genomen, werd reeds omstreeks vijf uur Cortenaer door een kogel getroffen, welke, zooals De Jonge zegt, hem van het leven en het Vaderland van eenen manhaftigen verdediger beroofde. En nog in den namiddag van denzelfden dag vloog het schip de Eendracht van den moedigen Van Wassenaer, die in een verwoeden strijd gewikkeld was met het hoofd der Britsche zeemacht, den Hertog van York, met man en muis in de lucht.

De Staten-Generaal besloten alras, 15 September 1665, om, in navolging van het eerbewijs, dat aan de drie vorige gesneuvelde opperbevelhebbers, Heemskerck, Piet Heyn en Marten Harpertszoon Tromp, was verleend, ook voor den Luitenant-Admiraal Van Wassenaer te zijner gedachtenis een praalgraf te doen maken, terwijl de Admiraliteit op de Maze, zich beijverde, om ook voor haar gesneuveld opperhoofd, den dapperen Cortenaer, een eerezuil op te richten, ten einde, zooals De Jonge ietwat praktisch-nuchter opmerkt „door deze belooningen en gedenkteeken, de bevelhebbers tot pligtsbetragting en tot den dienst des Vaderlands aan te moedigen.”

Er kwamen dan ook weldra twee praalgraven tot stand, het eene voor Van Wassenaer in de Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, de stad, waar hij bij zijn leven gewoond had, en het andere, voor Cortenaer in diens woonplaats Rotterdam, eveneens in de Groote Kerk.

Afb. 1. Grafmonument voor Van Wassenaer van Obdam in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage.

Van de wording van het Haagsche monument zijn alle bijzonderheden bekend. Er werd een prijsvraag uitgeschreven tusschen de Amsterdamsche beeldhouwers Rombout Verhulst en Bartholomeus Eggers, die al spoedig hunne modellen ter beoordeeling inzonden bij Hunne Hoogmogenden. Dezen waren zoo hoffelijk de keus over te laten aan de erfgenamen van den overledene „met dien verstande nochtans, bij aldien deselve noch eenige verandering daerinne souden desireren, dat daarvan kennis gedaen sal moeten worden aen Haer Ho. Mo., om daerop soodanich gedisponeert te worden als deselve bevinden sullen te behooren.”

Het land zou de kosten dragen van „de voors. tombe met den gevolge ende aencleven van dien”, het bedrag mocht de f 12000 niet overschrijden.

Eggers en zijn partij intrigeerden bij de familie van den gesneuvelden opperbevelhebber, „deden veele instanties en debvoiren, soo by de Vrou van Merode als andere” om de opdracht te krijgen, met het resultaat dat Verhulst gepasseerd en Eggers gekozen werd.

Een jaar daarna was het werk reeds een heel eind opgeschoten. Bredius (Oud-Holland 1889) heeft aangetoond, dat de Haagsche schilder Cornelis Moninx de eigenlijke ontwerper van het monument is geweest en dat de beeldhouwer het naar diens modellen in marmer heeft uitgevoerd. Het bestek, waarnaar hij moest werken, vindt men in het Haagsch Jaarboekje voor 1895 afgedrukt.

Mr. Nicolaas Witsen, burgemeester van Amsterdam, werd gecommiteerd om het werk te inspecteeren en na te gaan of het model goed gevolgd was.

Aan de erfgenamen van Van Wassenaer werd weer de keus overgelaten van de plaats, waar de tombe zou worden opgericht. Dezen wezen de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage aan, waar na ruim twee jaren het voltooide monument op last van Hunne Ho. Mo. geinspecteerd en goedgekeurd werd door Pieter Post en Jan van Swieten.

Het staat er nog in het Hoogkoor, is in 1842 en ook, meen ik, later nog eens gerestaureerd en toont den naam van den beeldhouwer zeer duidelijk op het voetstuk.

Zoo is de geschiedenis van het ontstaan van dit drukke, weinig geslaagde monument. De Riemer beschrijft het als volgt: „Op 't einde van het Choor na het oosten ter plaatze daar wel eertijds het hoog Altaar plag te staan, ziet men de heerlijke en over prachtige Tombe of verheven Graf-stede van den Edelen Hoog-gebooren Heer Jacob Baron van Wassenaar, Heer van Obdam, &c., 's Lands-Admiraal, die op den 14 Juni 1665 met zijn schip in dien bloedigen zee-slag tegens de Engelschen ongelukkig is opgesprongen. Alwaar dat pronk-beeld des doorlugtigen man levens-grootte in 't harnas overeinde staaende, met den stok van gebied in de regterhand, omhangen met den mantel van Staat, onder een heerlijk Paviljoen, rustende op vier gevlamde zuilen rondom open op 't pragtigste den aanschouweren met eerbied en verwondering doet verbaazen. Agter hem is een arend met uitgestrekte vleugelen, zittende op een werelds-kloot, die op een vierkantig voetstuk rust, en op den arend een bazuinend vrouwenbeeld, de overwinninge betekenende, met een lauwerkrans in haare regterhand om den Held te kroonen; aan de rechterzijde is een jongeling of pagie, dragende den helm; aan de linkerzijde een ander, in d'eeue hand voerende zijn wapen en in d'andere eenen lauwertak, een derde zit aan zijne voeten, met den elleboog rustende op een doodshoofd, houdende in zijne regterhand een zandlooper. Aan de vier hoeken van dit Paviljoen ziet men vier vrouwen-beelden, de Dapperheid, de Voorzigtigheid, de Wakkerheid en Getrouwigheid. Op den voet van de regter kolom vertoont zig het wapen van de Generaliteit en op de linker voet dat van Holland. Voor op den voetstut werd in wit marmer verbeeld de zee-slag tegens de Engelschen, in welken deze groote Edelman sneuvelde. . .”

Het resultaat van Monincx' en Eggers' arbeid is zoo pompeus en zoo weinig een éénheid, dat het zeer twijfelachtig genoemd mag worden, of de passeering van Verhulst wel verantwoord was.

Waar diens ontwerp gebleven is, is mij niet bekend. Het zou anders interessant zijn om dit met Eggers pronkstuk, „het heerlijke graf van Hollands' Admiraal”, zooals het rijmpoëtisch genoemd werd, te vergelijken.

En nu het monument voor Cortenaer. Dadelijk na diens sneuvelen was zijn lijk naar Rotterdam gevoerd, waar het met veel praal in de Groote Kerk werd bijgezet. De hooge kostenrekening voor de begrafenis werd reeds den 27en Juni betaald.

Het graf Trans 244, vlak midden vóór de tombe, werd in het laatst van 1668 door de weduwe gekocht, die er zelf pas in 1704 als honderdjarige gebruik van zou maken.

In hun zitting van 18 Juni 1665 reeds delibereerden de Staten van Holland en Westvriesland over het oprichten van een monument ter eere van den Luitenant-Admiraal en werd een commissie benoemd met de opdracht om dienaangaande met een voorstel te komen.

Tot zoover zijn we dus ingelicht. Maar van het verdere verloop der zaak is ons niets, hoegenaamd niets bekend. De resoluties van de Staten van Holland en Westvriesland maken verder geen gewag van dit onderwerp en ook die van de Staten-Generaal zwijgen over het geval.

We hebben ons dus tot het monument zelf te wenden om wat meer wegwijs te worden.

Allereerst blijkt ons dan, dat niet het Statencollege van Holland en Westvriesland, doch de Admiraliteit op de Maze het monument heeft laten oprichten. Dat is dus de werkgever geweest. Doch de werknemer, d.w.z. de beeldhouwer, wordt niet genoemd, noch in het opschrift, noch afzonderlijk op den voet van de tombe. Ik heb naar zijn naam gezocht en ook de kerkbeambten hebben dit op mijn verzoek nog eens gedaan, doch alles te vergeefs; het monument vermeldt zijn schepper niet.

De Rotterdamsche geschiedschrijver Van Reyn beschrijft omstreeks 1830 het praalgraf als volgt: „Op de tombe ligt het Beeld des dapperen Mans, in wit marmer uitgehouwen, met het hoofd op eene gevlochtene matras rustende, en de bevelstaf als geklemd houdende in de beide handen, de verminking der regte van welke, gelijk ook van het linker oog, duidelijk door den Kunstenaar is aangewezen. Aan de voeten prijkt de gepluimde helm, en achter het beeld een zegetronk, met een sierlijken lijfrok behangen, die op den linkerarm een schild, weleer met het Familie-wapen prijkende, vertoont. Vier ranke, wit marmeren Ionische pijlaren, dragen de zwartmarmeren Frontespice, met het Wapenschild der Generaliteit, eene kroon en twee kruiswijs liggende ankers, versierd. De Fries dezer kroonlijst heeft dit opschrift:

Heroi incomparabili Egberto Bartholomaei à Cortenaer architalasso, Hoc virtutis et gloriosae mortis monumentum Posuere nobilimi dni praefecti rei maritimae ad mosam (1); terwijl men beneden, op de Tombe zelve, deze kernrijke dichtregelen van den vermaarden G. Brandt leest:

De heldt der Maes, verminckt aen oog en rechterhandt(2)
En echter 't oog van 't roer, de vuyst van 't Vaderlandt,
De groote Kortenaer, de schrick van 's vyants vlooten,
D'ontsluyter van de Sondt, leyt in dit graf beslooten.

Tal van vlaggen, en ander scheeps- en krijgstuig, voltooit het eenvoudig schoone geheel, door Verhulst vervaardigd, en in het laatst van 1669 opgerigt.”

Hier wordt, zoover mij bekend, voor het eerst de naam van Verhulst genoemd. Hoe Van Reyn daaraan komt, zegt hij niet. Zijn voorgangers, als de kroniekschrijvers Lois en Kortebrant, weten blijkbaar niet, wie de ontwerper geweest is. Lois vermeldt alleen op 1669: „In 't laeste van dit jaer soo is eene schoone sepulture van witte marmersteen gestelt over het graf van den vys-admiraal van Holland Eckbert Meesen Cortenaer”, verder niets.

Ook de remonstrantsche dominee Geeraert Brandt, die, toen hij het kernachtige grafschrift vervaardigde, reeds te Amsterdam stond — hij werd daar 24 April 1667 van Hoorn beroepen — laat zich in geen zijner werken over den beeldhouwer uit. En hij had diens naam toch stellig wel eenige bekendheid mogen geven. Of vond hij het als geschiedschrijver soms volkomen in den haak, dat zijn eigen naam in het front van het voetstuk — geheel door het graf dicht in beslag genomen — in het oog springend werd uitgehouwen, terwijl de beeldhouwer zijn eigen naam zelfs nog niet op een der zijkanten plaatste? Het heeft er allen schijn van. Van eenig protest zijnerzijds tegen deze haast komische tegenstrijdigheid is althans niets bekend. (3)

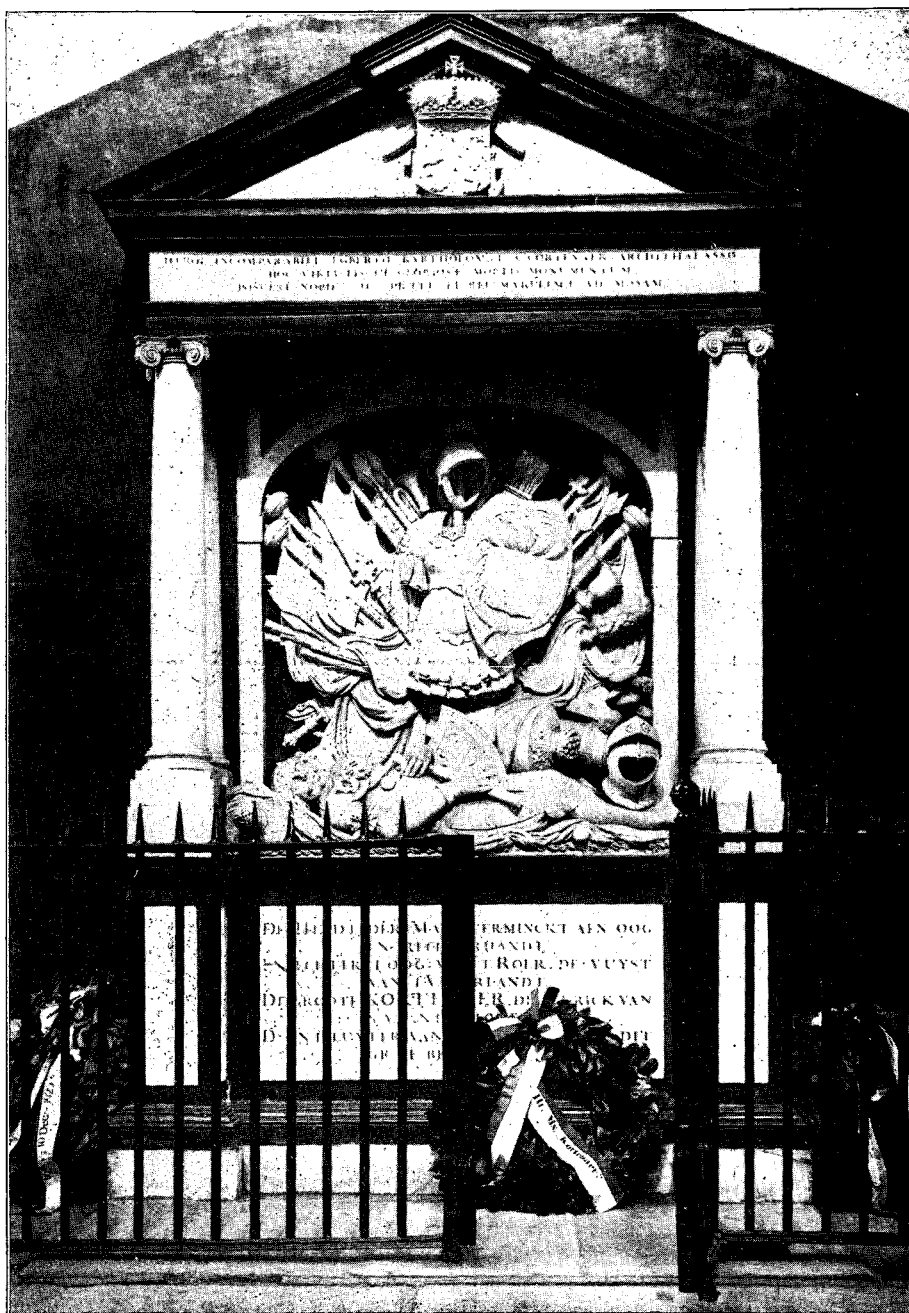
Het door den brand in het Ministerie van Marine, 1844, zeer gehavende

(1) Dat is: Voor den onvergelykelijken Scheepsvoogd Egbert Meeuwzoon Kortenaar, hebben de Edelmogende Heeren der Admiraliteit (eigenlijk Hoofden der Zeezaken) op de Maas, dit gedenkteeken van heldendeugd en roemrijken dood doen oprigten. (2) Waarschijnlijk werd Cortenaer 8 Nov. 1658 in den slag in de Sont aan oog en rechterhand gewond. (3) Ik heb nog een andere grief tegen den predikant-poëet en wel deze: Het is ongetwijfeld zijn schuld, juist door de gemakkelijheid, waarmede het grafschrift bij het publiek insloeg, dat naast oog en rechterhand ook nog Cortenaers naam verminkt werd en de heele wereld dien thans nog met een K schrijft in afwijking van de konsekwente wijze, waerop Cortenaer zelf steeds met een C teekende. De nieuwe torpedootjager van 1928 werd helaas ook weer Kortenaar genoemd.

en geslonken archief van de Admiraliteit op de Maze geeft evenmin uitkomst. De resolutiën over de jaren 1665—1669 zijn verbrand en het wél bewaarde repertorium vermeldt over deze jaren van Cortenaer's monument niets. In de financiële stukken, die ten deele bewaard zijn, is over het praalgraf, waarvan de kosten toch verantwoord moesten worden en waarbij dan al heel spoedig de naam van den beeldhouwer te voorschijn moest komen, evenmin iets te vinden. Misschien is dus over het monument een afzonderlijk dossier aangelegd, dat bij den brand verloren gegaan is.

Ook het archief van Kerkmeesteren, die hun toestemming voor de plaatsing van de tombe in de kerk moesten geven, laat ons in onwetendheid; de bewaarde resolutiën gaan niet zoover terug en de index wijst alleen op een restauratie van de tombe in 1711, zonder den beeldhouwer te noemen. En de kerkerekeningen, zooals trouwens te verwachten was, hebben evenmin uitgaafposten voor het maken of plaatsen van het monument.

In de Voorloopige lijst van de Zuid-Hollandsche monumenten, uitgegeven in 1915, wordt Rombout Verhulst als de beeldhouwer genoemd, maar in het standaardwerk over dezen meester van Van Notten, verschenen in 1907, is de Rotterdamsche graftombe met geen enkel woord vermeld. Er staat, meen ik, zelfs uitdrukkelijk,

Afb. 2. Grafmonument voor Cortenaer in de St. Laurenskerk te Rotterdam.

dat van 1665—1661 ons, buiten het monument Van In- en Kniphuisen in de kerk te Midwolde (1) van beeldhouwwerk van Verhulst niets bekend is.

Naar welken kant men zich ook wendt om te dezer zake de noodige inlichting te krijgen, overal wordt men met een kluitje in het riet gestuurd. Zij, die Verhulst als beeldhouwer noemen, zeggen niet, hoe zij daaraan komen en zij die hem niet noemen, schijnen het heelemaal niet vreemd te vinden dat van een der bekendste of belangrijkste van onze toch wel zeer weinige monumenten de maker onbekend is. En, zooals gezegd, Van Notten sluit het monument uit Verhulst 'oeuvre uit, doch zegt dit niet uitdrukkelijk en geeft dus ook geen reden op.

Ook de vroegere archivaris van Rotterdam, de heer J. H. Scheffer, wilde niets weten van het auteurschap van Verhulst. Hij wees er op, dat diens naam op het monument niet te vinden is en noemde de bewering van Van Reyn, die het eerst met Verhulst voor den dag kwam, ongestaafd. Voor zoover hem bekend was, had Verhulst nimmer enig beitelwerk te Rotterdam vervaardigd.

Hij vond het niet onwaarschijnlijk, dat er een vergissing in het spel was en dat de maker der tombe niet Verhulst, maar een zekere Hendrik Verheuyt zou geweest zijn. De verwarring zou dan geschied zijn door de overeenkomst der namen. Bedoelde persoon was inderdaad omstreeks 1669 steen- of beeldhouwer te Rotterdam en komt in 1671 voor als hoofdman van het St. Lucasgilde. Dit is echter alles wat we van hem weten, wat, als hij werkelijk het monument van Cortenaer gemaakt had, vrijwel onbegrijpelijk zou zijn.

Maar er is nog een grooter en afdoend bezwaar tegen de conjectuur van Scheffer in te brengen en wel dit, dat de bedoelde beeldhouwer niet Verheuyt heette, doch Verheuyck, hetgeen uit zijn inschrijving als hoofdman van het St. Lucasgilde duidelijk blijkt. Een verwarring nu van Verheuyck met Verhulst lijkt me wel heel ver gezocht.

En weer komt de vraag bij ons op: wat is toch eigenlijk de reden, dat de totstandkoming van Cortenaer's monument in zulk een waas van geheimzinnigheid gehuld is?

Eén verklaring is mogelijk en wel deze. In 1665 waren er twee graftomben nodig, een voor Wassenaer van Obdam en een voor Cortenaer. Voor het eerste werd een prijsvraag uitgeschreven tusschen de Amsterdamsche beeldhouwers Eggers en Verhulst. Beiden zonden hunne ontwerpen in en de eerste ging met den prijs, d.w.z. de opdracht strijken.

Maar waar is het ontwerp van Verhulst gebleven? Indien het al niet geschikt werd bevonden voor het Wassenaer-monument, was het dan soms niet bruikbaar voor de tombe van Cortenaer?

Heeft men inderdaad het niet bekroonde ontwerp voor het Rotterdamsche monument gebruikt, dan is het ook duidelijk, waarom men aan de zaak maar niet te veel ruchtbaarheid heeft gegeven. En voor de nagedachtenis van den gesneuvelden admiraal en voor het gevoel van den levenden beeldhouwer zelf moet hierin toch iets minderwaardigs gelegen hebben. Beiden zouden dan zoo op een koopje behandeld geworden zijn.

Het is echter de vraag of Verhulst's ontwerp voor Wassenaer's monument zonder ingrijpende veranderingen bruikbaar gemaakt kon zijn. Was het geen regel, dat, wanneer een persoon onder een tombe lag begraven, zijn beeld op de tombe moest rusten in liggende houding, doch wanneer het stoffelijk overschot er niet in bijgezet was, het beeld op de tombe moest staan? Het laatste was met Wassenaer van Obdam het geval. Had Verhulst zich hieraan in zijn ontwerp gehouden, dan moest het voor Cortenaer wel radicaal gewijzigd worden. Anders stond het daarentegen, als hij reeds

(1) Heeft van dit monument wellicht deel uitgemaakt het kinderbeeldje, dat zich thans op de Haagsche begraafplaats Oud-Eik en Duinen bevindt?

zijn beeld in liggende houding had ontworpen. In dat geval kon hij in hoofdzaak met een wijziging van de gelaatstreken volstaan.

Mogelijk is het, dat de zaak zich zoo toegedragen heeft, doch alle zekerheid ontbreekt. Of ook de stijl, kritiek die niet verschaffen kan? De beroemde tombe van Adriaan Clant in de kerk te Stedum is evenmin geteekend en toch zou niemand aarzelen ook als er van elders geen zekerheid bestond, om deze gevoelvolle treffende compositie aan Verhulst's meesterhand toe te schrijven. Zoo zou het eveneens met Cortenaer's monument kunnen zijn.

Het is mijns inziens zeer goed mogelijk, dat een nauwkeurige toetsing van Cortenaer's tombe aan de grafmonumenten, die *zeker* van Verhulst's hand zijn, aan zijn auteurschap van het eerstgenoemde monument geen twijfel meer zou laten. Een vergelijking b.v. van Cortenaer's beeld met dat van Tromp in de Oude Kerk te Delft zou wellicht al een heel eind in die richting wijzen.

E. WIERSUM.

BOEKBESPREKINGEN

Bella Martens. Meister Francke. Hamburg, Friederichsen, De Gruyter und Co., 1929. — Tafelband, met 50 platen, en Textband, met 291 blz. tekst en 106 afb. — Prijs, gebonden: 120 R.M.

In het boek, waarvan de titel hier boven is afgeschreven, wordt getracht de herkomst en de ontwikkeling na te speuren van de kunst van een schilder, die als de eerste werkelijk groote meester der Noordduitsche schilderkunst kan worden beschouwd. Het voornaamste werk van dezen meester is een groot schilderstuk in de Kunsthalle te Hamburg, bestaande uit een aantal tafels met voorstellingen uit de Jeugd en het Lijden van Christus en uit de Passie van Sint Thomas van Canterbury. Het moet een altaarstuk zijn, vervaardigd voor de koopmanschap der Engelandvaarders te Hamburg, die Sint Thomas als hun patroon vereerden. Over dit altaarstuk zijn wij onderricht door een excerpt uit een oude oorkonde, het contract, van 4 December 1424, over de bestelling van het werk. In dit contract wordt als de schilder genoemd een zekere Meister Francke. Dit werk is in gemutileerden toestand in de schilderijenverzameling te Schwerin gekomen en uit dit museum aangekocht voor de Kunsthalle te Hamburg. Het is bekend als het Thomas-altaar van Meister Francke. Als een der weinige volkomen zeker gedateerde werken uit dien tijd is het voor de kunstgeschiedenis van zeer veel belang.

Een tweede omvangrijk werk van den zelfden meester is in het museum te Helsingfors, afkomstig uit een kerk in Finland. Het bevat tafreelen uit het leven van de Heilige

Maagd en de Passie van Sinte Barbara. Om die reden wordt het als het Barbara-altaar betiteld. Mej. Martens had in 1921 gelegenheid dit werk in Helsingfors te bestudeeren en van 1922 tot 1925 is het in Hamburg geweest om te worden gerestaureerd. De onmiddellijke vergelijking met het authentieke werk maakte het mogelijk om met absolute zekerheid vast te stellen, dat ook de schilderijen te Helsingfors van de hand van Meister Francke zijn. Naar alle waarschijnlijkheid stamt ook dit altaarstuk uit Hamburg, maar het is niet gelukt het te identificeeren met een der in oorkonden genoemde schilderijen.

Verder zijn er nog twee schilderijtjes op paneel van Meister Francke bekend, beide voorstellende Christus als Man der Smarten, het eerste in de Kunsthalle te Hamburg en het tweede in het Museum te Leipzig.

Dit zijn de werken, waaruit men zich een voorstelling moet vormen van de kunst van Meister Francke. Uit zijn leven is niets met zekerheid bekend dan de datum van 4 December 1424 in het reeds genoemde contract. Wellicht is Meister Francke evenwel identiek met frater Franco Zutphanicus of Franco monachus, een schilder die voor den dom te Munster heeft gewerkt, en met een Meister Nicolaus te Hamburg, terwijl ook een Nicolaus Francke te Hamburg voorkomt, die betrekkingen met Zutphen had, en inderdaad een familie Francke in Zutphen bekend is. Wellicht is Meister Francke dus uit Zutphen afkomstig, van omstreeks 1405 tot 1415 in Hamburg geweest en daarna in Munster, om tegen 1424 weer naar Hamburg terug te komen. Maar dit alles zijn slechts niet geheel onwaarschijnlijke veronderstellingen.

Het boek, dat hier wordt aangekondigd, brengt in de eerste plaats de publicatie der werken, op vijftig platen in autotypie, naar zeer fraaie en gedetailleerde opnamen van de schilderijen. In den tekst worden de schilderijen nauwkeurig beschreven en door een zeer uitvoerig, wellicht wat al te uitvoerig, onderzoek wordt aangetoond, dat de kunst van Meester Francke van de Fransche kunst afstamt. De verwantschap bespeurt men in vrijwel alle bijzonderheden, in de techniek, den zin voor kleuren, het weergeven van de dingen der werkelijkheid, de ornamentiek, maar vooral in de wijze waarop de artistieke problemen zijn aangevat. Men kan niet alleen spreken van een invloed der Fransche schilderkunst op dezen Meester, zooals men dien invloed in de geheele Duitsche schilderkunst van dien tijd moet vaststellen, maar Meester Francke is blijkbaar geheel in deze kunst geschoold, heeft zelf wellicht in Frankrijk gewerkt, stamt althans geheel van de Fransche kunst af.

Men kan ook nauwkeurig vaststellen, welke kunst in Frankrijk het is geweest, waardoor Meester Francke is geïnspireerd. Het was de kunst van Parijs uit de eerste jaren der vijftiende eeuw, zooals wij deze kunst uit de miniatures der handschriften van die dagen leeren kennen. De miniaturisten van Parijs komen in aanmerking, die de school van Jean Pucelle en Jan van Brugge, meesters uit de veertiende eeuw, voortzetten volgens de oude traditie. Hun opvolgers waren: de miniatureschilder, die Mej. Martens de Magliore-meester noemt, de Meester van de Getijden van den Maarschalk de Boucicaut (in het Musée Jacquemart-André) en ten slotte ook de Gebroeders van Eyck, terwijl kunstenaars als Broederlam, Jacquemart van Hesdin en Paulus van Limburg eerder naast de traditioneele richting een afzonderlijke plaats hebben.

In geheel West-Europa, in Engeland evengoed als in Nederland tot Utrecht toe en in Keulen, heeft de kunst van Parijs uit de eerste jaren der vijftiende eeuw een zeer grooten invloed gehad. Voor de Noordnederlandsche miniatures hoop ik dat nader uiteen te zetten in een verhandeling, die in een eerstvolgend nummer van dit Jaarboek zal worden opgenomen. De kunst van Meester Francke te Hamburg is dus een verschijnsel in de geschiedenis, dat met de Hollandsch-Utrechtsche kunst van zijn tijd parallel gaat. Voor ons zijn deze Hamburgsche schilderijen een voortreffelijk hulpmiddel om de Noordnederland-

sche kunst beter te begrijpen, in haar overeenkomst en met haar verschil. Het wordt namelijk al spoedig duidelijk, dat in ons land behalve de invloed uit Parijs ook de onmiddellijke nabijheid van een meer recente kunst groote beteekenis heeft gehad, en ik meen dit andere element te kunnen verklaren door den directen invloed van de Gebroeders van Eyck tijdens hun werkzaamheid in Holland. Bovendien helpen de schilderijen van Meester Francke evenwel door hun grooter formaat niet alleen om ons een voorstelling te vormen van de Fransche schilderkunst op paneel, die door de miniatures wordt verondersteld en er naast moet hebben bestaan, maar ook de kunst der miniatures van Parijs leeren zij ons beter begrijpen.

Daar het Thomas-altaar door de bovengenoemde oorkonde ongeveer is gedateerd, weten wij, dat dit kunstwerk in den tijd kort na het jaar 1424 is ontstaan. Op grond van dit gegeven moest nu allereerst worden vastgesteld, wanneer het Barbara-altaar kan zijn geschilderd. Het verschil van beide werken is niet gering. Wat de kleur aangaat, is het Barbara-altaar rijker en helderder tegenover den eenigszins somberen toon van het Thomas-altaar, maar ook koeler tegenover de warmere tinten van het tweede werk. Verder is het eerste werk meer schilderachtig week van uitvoering tegenover de strengere en meer teekende manier van het tweede. Belangrijker is het dat de Meester voor het Barbara-altaar over een rijker en meer gevarieerde wijze beschikt om de ruimte af te beelden. In elk geval moeten de beide werken in zeer verschillende perioden van zijn werkzaamheid zijn ontstaan.

De vraag is dus thans, welke van de beide altaarstukken ouder is. Het antwoord van Mej. Martens luidt, op grond van een zeer uitvoerige en, naar mijn meening, volkomen juiste bewijsvoering, dat het Barbara-altaar een meer moderne trap vertegenwoordigt in de geschiedenis der schilderkunst, maar toch zonder twijfel eerder is vervaardigd. Het staat immers door zijn heldere kleuren, die juist voor de Parijsche miniatures uit het begin der vijftiende eeuw karakteristiek zijn, en door zijn uitbeelding van ruimte en landschap veel dichter bij de Fransche kunst, waar Meester Francke van afstamt. Het moet dus tusschen 1405 en 1415 ongeveer zijn ontstaan. Was het uit later tijd dan het Thomas-altaar, bijvoorbeeld van omstreeks 1435, dan zou men moeten aannemen, dat de Meester zijn manier van schilderen had veranderd tegen dien tijd

en was overgegaan tot de nieuwe manier der Parijsche kunst van omstreeks 1405, die toen al dertig jaar ook was. Bij de zeer snelle ontwikkeling van de kunst dezer periode in de groote centra is deze mogelijkheid ten eenen male buitengesloten.

Mej. Martens zet dit alles met de grootste nauwkeurigheid en op grond van een zeer methodisch onderzoek uiteen. Wanneer men evenwel, na al deze omwegen en voorbereiding, verwacht te komen tot een resultaat, dat wil zeggen, te worden gebracht tot een beter begrip van Meester Francke, al was het slechts door een samenvatting van de voorafgaande verspreide opmerkingen over zijn kunst, dan wordt men eenigszins te leur gesteld. De karakteristiek van den Meester, aan het slot van het boek, is wel wat mager uitgevallen.

Wie zich een voorstelling wil vormen van he kunst van Meester Francke, moet thans det geheele boek doorwerken. Dat is geen gemakkelijke werk, want het boek is een weinig te veel gebleven een boek van onderzoek. Mej. Martens, die zich een zeer moeilijke taak had gesteld, heeft zich niet geheel boven dit onderzoek weten te verheffen. Dat bespeurt men al dadelijk, als men de samenstelling van het boek nagaat. Niet minder dan twaalf excursen zijn achter den eigenlijken tekst geplaatst, met studie's over allerlei details, en in de soms zeer uitvoerige aantekeningen zijn bovendien verschillende onderzoekingen ondergebracht. Waarschijnlijk om die reden zijn de noten alle te zamen achter den tekst afgedrukt. Het zou voor den lezer wellicht aangenamer zijn geweest en gemakkelijker voor een overzicht, wanneer dit systeem, toen het eenmaal noodzakelijk bleek, verder was doorgevoerd. Er had nog wat meer detail-onderzoek in excursen een plaats kunnen vinden en ook de voornaamste aantekeningen hadden daarin kunnen worden verwerkt. Dan was het ook mogelijk geweest de kleinere noten onder den tekst, waar zij thuis hooren, een plaats te geven. Veel prettiger voor den lezer zou het ook zijn geweest, wanneer de afbeeldingen, die men bij het lezen van den tekst voortdurend moet raadplegen, waren opgenomen in den veel dunneren Tafelband en niet in den veel dikkeren Textband.

De uitvoerigste voorstudie, over de Fransche miniatureschilders op den overgang van de veertiende naar de vijftiende eeuw, heeft Mej. Martens gereserveerd voor een afzonderlijk boek. Wat hier reeds wordt medegedeeld over de resultaten van dit onderzoek, voor zoover

zij voor de bestudeering van het werk van Meester Francke onmisbaar waren, is van het allerhoogste belang. De strenge methode, die Mej. Martens blijkt te beheerschen, en haar liefdevolle toewijding zullen ook, door dit te verwachten boek, zonder twijfel voeren tot een werkelijke verdieping van onze kennis.

Ik wil hier nog eenige aantekeningen mededeelen, gemaakt over Nederlandsche of in Nederland bewaarde kunstwerken, die door Mej. Martens worden besproken.

Jan van Brugge (1), de hofschilder van koning Karel V van Frankrijk omstreeks het midden van de tweede helft der veertiende eeuw, komt ter sprake in de noten 141 en 220. In 1371 heeft hij geschilderd het portret van den koning in den Bijbel van het Museum Meermanno-Westreenianum, „*propria sua manu*”, zooals het heet in de inscriptie bij dit portret. Mej. Martens noemt alleen de afbeelding naar een kopie (uit de negentiende eeuw) in de Bibliothèque Nationale te Parijs (in Couderc, Album de portraits, pl. XX) en geen afbeelding van het origineel. Van Jan van Brugge weten wij, dat hij de kartons heeft gemaakt voor de tapijten met voorstellingen uit de Apocalypse te Angers. Hij moet de leider zijn geweest van een groot schilders-atelier te Parijs, waar zijn ontstaan een reeks van handschriften, door den heer Henry Martin toegeschreven aan zijn „*Maître aux bouquetaux*”. Eigenhandige werken van hem zijn, naar mijn meening, het „*Parement de Narbonne*,” ontstaan tusschen 1364 en 1377, in de Louvre te Parijs, de „*Félicité contemplative*” in de kleine Aristoteles van het Muséum Meermanno-Westreenianum, van 1376, en de miniatuur met den Engel die de zielen weegt op den Oordeelsdag (2), in het handschrift van Augustinus te Parijs (Bibliothèque Nationale, ms. fr. 22913, fol. 370), van 1375.

Aan het atelier te Parijs uit de eerste jaren der vijftiende eeuw is de tiende excurs gewijd en de noten 221 en volg. en 459 en volg. Van dit atelier is de leidster nog niet bij naam bekend. Mej. Martens heeft hem den niet zeer gelukkig gekozen naam gegeven van den „Meester

(1) Over Jan van Brugge verg. P. Durrieu, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, IV (1910), blz. 279. (2) Afgebeeld in het artikel van graaf P. Durrieu bij A. Michel, Histoire de l'art, III 1, blz. 136 fig. 75. Verg. over het handschrift A. de Laborde, Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de Saint-Augustin (1909), blz. 229 en volg., pl. VI tot X. — Zie verder A. W. Byvanck, Les principaux manuscrits à peintures à La Haye, blz. 104 tot 115.

van 1402". Dit atelier zal ter sprake komen in een artikel, dat gereed ligt voor een volgende aflevering van dit Jaarboek.

Uit dit atelier is afkomstig een meester, die wordt besproken in noot 221. Mej. Martens noemt hem den „Magliore Meester" naar een van zijn hoofdwerken, het „Missel de Saint-Magloire" in de bibliotheek van het Arsenaal te Parijs (ms. 623). Van dezen Meester kent men miniatures, die reeds in 1410 moeten zijn geschilderd. Mej. Martens schrijft hem ook toe het getijdenboek van de Koninklijke Bibliotheek (niet van het Museum Meermann-Westreenianum!), ms. 74 G 37, met de Madonna van Fouquet. Dit handschrift is evenwel zeer nauwkeurig gedateerd 1455 en deze dateering wordt door de miniatuur van Fouquet nog bevestigd (1). Zijn ontwikkeling wordt op deze wijze wel wat heel lang. De „Heures de Prigent de Coëtivy", vroeger bij den heer H. Yates Thompson en thans, als ik mij niet vergis, bij den heer Chester Beatty te Londen, zijn zeker nauw met het Haagsche handschrift verwant. Van de zelfde hand zijn vier bladzijden uit de verzameling-Salting, thans in het Victoria-and-Albert-museum te Londen (2).

Het brevier van Maria van Gelder te Berlijn in de Staatsbibliotheek (ms. germ. quart. 42) komt ter sprake in noot 410. Mej. Martens heeft blijkbaar de publicatie in den catalogus der miniatures van Berlijn (3) nog niet gekend. De miniatuur op fol. 19 in dit handschrift, met Maria in een hof, is niet een afbeelding van de hertogin van Gelder, maar van de Heilige Maagd. Het is zonder twijfel werk van den meester uit de school van Keulen, die het voornaamste stuk van het handschrift (fol. 19 tot 424) met zijn helpers heeft versierd. Aan het begin en het einde vinden wij miniatures van Meester D van den Haagschen Bijbel uit de Utrechtsche school, dien ik thans den „Meester van Otto van Moerdrecht" noem. Ook dit handschrift zal in het reeds genoemde artikel ter sprake komen. Het is van belang, dat Mej. Martens zeer nauwkeurig betrekkingen vaststelt tusschen den Keulschen meester en de Parijsche kunst. De directie der verzameling te Berlijn bereid een publicatie van de miniatures voor.

Het schilderstuk uit de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk te Roermond in het Rijksmuseum

(1) Verg. mijn artikel in Oudheidkundig Jaarboek, V 1925), blz. 29 en volg. (2) Afgebeeld in den catalogus van de tentoonstelling in de Burlington Club, van 1908, n. 220, blz. 108, pl. 138. (3) H. Wegener, Miniaturen-Handschriften der preussische Staatsbibliotheek, V (1928), blz. 136—140, afb. 123—125 en pl. IV.

te Amsterdam (1) wordt in noot 144 genoemd. De dateering van Mej. Martens omstreeks 1420 tot 1430 acht ik, op grond van de miniatures, wat te eng begrensd. Mij komt beter voor een dateering in de eerste helft der vijftiende eeuw omstreeks het midden of nog een weinig later.

Het probleem, dat de Aanbidding der Koningen stelt, op een tekening te Berlijn (2) en in verschillende Noordnederlandsche miniatures, beoordeel ik eenigszins anders dan Mej. Martens, gelijk moge blijken uit het reeds herhaaldelijk genoemde artikel, dat voor dit Jaarboek is bestemd.

Ik geef deze aantekeningen, die ik bij het lezen maakte, hier slecht als een bewijs van mijn belangstelling en mijn dankbaarheid voor alles, wat ik bij het doorwerken van dit doorwrochte opus heb geleerd. Gelijk reeds werd opgemerkt, worden ook de problemen van de Noordnederlandsche kunst uit de eerste helft der vijftiende eeuw in deze publicatie telkens op verrassende wijze belicht. Deze boekbespreking mag niet worden besloten zonder een woord van hartelijke gelukwensch aan Mej. Martens bij het verschijnen van dit knappe en rijke werk.

Leiden.

A. W. Byvanck

J. H. Holwerda. Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen. (Leiden, A. W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij, z. j.).

Wie over de beteekenis van dit boekje een juist oordeel wil verkrijgen, zal goed doen eerst te lezen, wat door anderen, op hun gebied beter bevoegden, tegen de opvattingen van den Schrijver in het midden is gebracht. Verschenen is reeds een artikel van Dr. A. A. Beekman, in de aflevering van Maart van het Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap (deel XLVII, 1930, blz. 179—187), en wij kunnen zeker ook wel een bespreking verwachten van een onzer historici der Middeleeuwen, tenzij de heeren mochten meenen, dat er reeds voldoende aandacht is besteed aan de beschouwingen van Dr. Holwerda

(1) Catalogus der schilderijen, n. 38, afgebeeld bij F. Winkler, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, XLIV (1923), blz. 137 en Altniederländische Malerei (1924), blz. 861 tot 169, afb. 104 en 105. (2) Berlijn, Prentenkabinet, n. 4244; verg. de afbeelding bij Mej. Martens, Meister Francke, afb. 58. Zie ook F. Winkler, Festschrift für M. J. Friedländer, blz. 99.

over de bronnen onzer vroegste Middeleeuwse geschiedenis. (1)

Wat de heer Beekman mededeelt, is anders ernstig genoeg. Hij oordeelt de opvattingen van Dr. Holwerda „zoodanig in strijd met de eerste begrippen van rivierloopkunde, geomorphologie, in 't algemeen van physische aardrijkskunde”, dat hij daartegen „met een ernstig woord” meent te moeten opkomen. Zijn betoog culmineert in de opmerking, dat Dr. Holwerda op blz. 119 van zijn boekje een kaartje heeft laten afdrukken, met het onderschrift „De Maasmond naar Beekman” en met de signatuur van den heer Beekman op de kaart, waar evenwel niet de door den heer Beekman geteekende kaart zonder meer is gereproduceerd, maar waar een detail, het dorp 's-Gravenzande, op een zandplaat in de Maas is bijgeteekend, om aan het betoog van den Schrijver kracht bij te zetten, een toevoeging die men ook reeds terstond opmerkt door den afwijkenden vorm der letters.

Een dergelijke handelwijze verwacht men in een boek, dat toch het karakter vertoont van een wetenschappelijk werk, even weinig als de groote zekerheid, waarmede de meening onzer geographen over de waterstaatkundige toestanden gedurende de vroege Middeleeuwen wordt tegengesproken, of de kleineerende manier, waarop wordt geoordeeld over de kritiek van oorkonden en kronieken door onze historici.

Wij zullen hier deze deelen van het boekje buiten beschouwing laten en ons bepalen tot een bespreking van de archaeologische hoofdstukken, meestal mededeelingen over de resultaten der opgravingen van den Schrijver. Daarbij is zeer veel, dat onze belangstelling ten volle verdient.

Het voornaamste is zeker, wat wordt medegedeeld over de ontdekking van Dorestad. Wel was het meeste reeds bekend uit de verslagen der opgravingen in de Oudheidkundige Mededeelingen van het Museum te Leiden. Maar hier vindt men de resultaten beknopter, duidelijker en meer in hun onderling verband uiteengezet. Alleen blijven nog zeer veel vragen naar details onbeantwoord. Waarschijnlijk zal men die later kunnen vinden in een groote publicatie van de resultaten der opgraving. Zulk een publicatie zou de juiste bekroning wezen van het groote werk dat is verricht.

Ontdekt werd te Dorestad een lang gestrekte

(1) Men vergelijkte I. H. Gosses, in dit tijdschrift, I 1921), blz. 167—204, en thans ook Tijdschrift van het Aardrijksk. Gen., XLVII (1930), blz. 442—445.

nederzetting langs den linkeroever van een oude arm van den Rijn, met muren van aarde en palissaden verstrekt. Aan deze nederzetting grensde een kasteel, een ongeveer rechthoekige ruimte, die door een dergelijken muur was omgeven; in een hoek van deze ruimte was een afzonderlijk en zwaarder ommuurde hof met een gebouw in het midden en een eveneens ommuurde voorhof. Binnen het kasteel heeft waarschijnlijk nog een kerk gelegen, waarvan enkele sporen werden ontdekt. Door de vondsten en geschiedkundige gegevens kan men deze nederzetting dateeren van het midden van de achtste tot het midden van de negende eeuw. Door vergelijking met bouwwerken uit later tijd tracht de Schrijver een wat aanschouwelijker voorstelling van de gevonden overblijfselen te geven.

Op verschillende plaatsen in ons land heeft Dr. Holwerda sporen van Frankische kasteelen meenen te ontdekken. — Wat hij mededeelt over zulk een kasteel, dat te Utrecht heeft bestaan, begrijp ik niet goed en zijn kaartje komt ook niet geheel overeen met het stadsplan van Utrecht, dat ik gebruikte. Maar over Utrecht zullen wij, als de opgravingen binnen de stad worden voltooid, spoedig veel meer weten. Het Muiderslot aan den mond van de Vecht is, dunkt mij, ook naast de mededeelingen in enkele oorkonden, geen voldoende aanwijzing, dat daar ter plaatse reeds een Frankisch kasteel is geweest. In het plan van de Brittenburg, met de eigenaardige dubbele torens op de hoeken, kan ik geen overeenkomst bespeuren met het plan van het Frankische kasteel te Dorestad; over de Brittenburg is intusschen nog zeer veel meer te zeggen. Het Frankische kasteel te 's-Gravenzande is reeds door den heer Beekman afgedaan. Verder denkt de heer Holwerda nog aan de mogelijkheid, dat er een Frankisch kasteel op Rodenburg bij Leiden is geweest.

Dat bij de monden van Maas, Rijn en Vecht en op verschillende andere plaatsen in Holland gedurende de achtste en negende eeuw Frankische sterkten zijn opgericht, is intusschen zeer waarschijnlijk, maar tot nu toe zijn voor het bestaan van zulke burchten geen werkelijke bewijzen voorhanden. Meer zekerheid verschaft een ontdekking, die Dr. Holwerda het laatst bespreekt, bij het kerkje te Asselt aan de Maas niet ver van Roermond. Daar heeft, naar de Schrijver vermoedt, Ascloa gelegen, een plaats die een rol speelt in den tijd der Noormannen. Overblijfsels van een kasteel, van muren en grachten, maken een reconstructie van het geheel

mogelijk. Ook dit is een ontdekking van zeer groot belang.

Ten slotte spreken wij de hoop uit, dat Dr. Holwerda, na dit geschrift dat voor een grooter publiek is bedoeld, ook spoedig de uitvoerige en gedetailleerde publicatie van zijn opgravingen in het licht zal geven.

Maart 1930.

A. W. B.

Dr. M. D. Ozinga, *De Protestantische Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, met 136 afbeeldingen en 55 teekeningen tusschen den tekst, uitgave H. J. Paris, Amsterdam 1929. Met dit werk heeft de schrijver den doctorstitel behaald, en vervolgens is het met de autotypiën verrijkt verschenen. Wanneer in dissertaties een zeer uitgebreide stof wordt behandeld, is zoo heel licht oppervlakkig werk het resultaat. Dit kan van deze „Protestantsche Kerkenbouw” zeker niet worden gezegd. Een groot voorrecht was het voor den schrijver, dat hij door zijn aanstelling tot ambtenaar aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, uit den schat van afbeeldingen en op kaarten gebrachte gegevens van dat bureau heeft kunnen putten en dat zijn werkzaamheden medebrachten dat hij zelf aan het verzamelen van dat materiaal had mede te werken. Hier speelden dagelijkse taak en eigen studie elkaar in de hand, als alleen bij een wetenschappelijke instelling als monumentenbureau of museum mogelijk is. Op verdienstelijke wijze heeft de heer O. van dit voorrecht gebruik gemaakt. En voor archiefstudie is hij — al is volledigheid bij een werk als dit, dat een overzicht zal zijn, natuurlijk niet mogelijk — zeker niet teruggeschrikt. — In zijn voorwoord geeft hij in korte trekken aan, wat over de geschiedenis van den Protestantischen kerkenbouw bekend was en hoe hij zelf zich die geschiedenis uitgebreider en anders geschreven voorstelt. Vervolgens leidt hij den lezer tot zijn onderwerp en de daarmee samenhangende details in. Daarna wordt besproken: het begin-tijdperk, t.w. de kerkgebouwen der grensvestingen en de ontwikkeling te Amsterdam. Dan volgt de 17de eeuw na \pm 1630. De kerken zijn hier ingedeeld naar hun plattegrond in: kruisvormig grondplan, regelmatig veelhoekig, en zaalkerken, waarna over het voortleven van Gothische tradities wordt gesproken. De regelmatig-veelhoekige kerken zijn nog weer onderscheiden in achtkante, veelhoekig langschepige en ronde. De zaalkerken in hervormde zaalkerken en de kerkstichtingen der dissenters, meestal galerijkerken. Dan komen de

bouwwerken van de 18de eeuw met de indeeling in kruiskerken, kerken met regelmatig veelhoekig grondplan, hervormde zaalkerken en eveneens de gebouwen der dissenters. — Terloops zij hier opgemerkt, dat het jammer is dat de inhoudsopgave door onvolledigheid geen juiste weerspiegeling is van den inhoud en dat het overzicht der hoofdstukken door het niet systematisch doorvoeren van verschil in lettertype der bovenschrijften niet dadelijk in het oog springt. — In zijn Besluit roemt de schrijver ons land om den „waardigen weloverwogen eenvoud” der kerkgebouwen. In de uitvoerige Bijlagen behandelt hij vervolgens nog verschillende punten, die hij binnen het bestek van zijn boek niet op hun plaats achtte, maar waarover hij toch nog gaarne mededeelingen aan den lezer wilde doen. Een chronologische lijst der behandelde kerkgebouwen en verschillende registers besluiten het werk. De afbeeldingen zijn goed verzorgd, een enkele, zooals b.v. de titelplaat met het donkere-lucht-effect, is zelfs zeer mooi. En het boek is van prettig formaat en met flinke letter gedrukt. Een groot genoegen doet de schrijver den lezer met de vele plattegronden. En stellig ook met de leesbaarheid van zijn boek. Ik weet bij ondervinding hoe moeilijk het is, beschrijvingen overzichtelijk te maken en ze toch niet te vast ineengeklonken op te teekenen, en de klip van de deelwoorden te omzeilen. Al kan het niet van alle passages in het boek gezegd worden, over het geheel is de schrijver in zijn besprekingen wel geslaagd. — Het is hier natuurlijk niet de plaats om die gedeelten van het boek, waarmede ik tot in de details vertrouwd ben te bespreken en opvattingen te toetsen. Voor een algemeen overzicht, als de heer O. heeft gegeven, komt het op dergelijke opvattingen over details ook niet aan. Veel liever wil ik naar aanleiding van die passages, mijn vertrouwen in het geheele werk uitspreken. Voor de beschrijving van de monumenten in ons land, hebben wij goede krachten nodig. De heer O. heeft met zijn dissertatie bewezen, dat voor onze monumentenbeschrijving op hem geen vergeefsch beroep is gedaan en dat dit in de toekomst zeker evenmin het geval zal zijn.

E. N.

E. H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden* (Bijdrage tot hun ontwikkelings- en vormgeschiedenis). Diss. Leiden 1929.

De verschijning van het eerste, aan een onzer universiteiten verdedigde, kunsthistorische

proefschrift over een onderwerp uit de geschiedenis der vaderlandsche bouwkunst mag reeds op zichzelf een verheugend feit heeten. En temeer is zulks het geval, waar dit geschrift door indeeling, inhoud en vorm een welkome aanwinst vormt voor de op dit gebied waarlijk niet overgrootte „einschlägige” literatuur.

Onder den term torenbekroningen, begrepen in den zin van „flèches” in Viollet-le-Duc's Dictionnaire, zijn hier niet alleen de houten torentoppen in den letterlijken zin des woords, doch ook kruistorens en dakruiters samengevat.

In het eerste hoofdstuk, de voorgeschiedenis, wordt gezocht naar de herkomst dezer sinds ± 1500 in vrij snelle opeenvolging totstandkomende bekroningen, als oorzaak van wier plotselinge verschijning de komst der klokkespelen en het ontbreken van daarvoor geschikte torens genoemd worden. Daar gedurende de middeleeuwsche periode in tegenstelling tot de alleen berg- of baksteen spitsen vertoonende torens der Vlaamsch-Brabantsche en Rijnsch-Westfaalsche school bij enkele specifiek noordnederlandsche torens houten toppen voorkwamen, acht de schrijver het genus zijner bekroningen min of meer autochtoon, wil hij althans aan de Zuidelijke Nederlanden geen groot aandeel in de voorontwikkeling toekennen; ook het mat verloop der latere ontwikkeling aldaar schijnt hem hiervoor te pleiten. In het algemeen kan hij slechts ondanks hun geringen omvang de daktorentjes der middeleeuwsche kerken als voorloopers der latere omvangrijke bekroningen aanwijzen.

Zich niet ontveinzend, dat de sprong tusschen deze beide wel zeer groot is, heeft Ter Kuile in het tweede hoofdstuk „De oorsprong der vormen” het ontstaan van de afzonderlijke elementen der veelal zoo grillig gevormde houten torentoppen uit de ontwikkeling der beeldende kunsten trachten af te leiden.

Den gebolden dakvorm vindt hij in velerlei schakeering gedurende de geheele vijftiende eeuw op schilderijen en miniaturen, bij Melchior Broederlam en de Van Eyks, in de Heures de Milan, de Heures de Chantilly, de „Chroniek van Jerusalem” enz.; voorts in de tweede helft dier eeuw ook op houtsneden en na haar derde kwartaal bij het houtsnijwerk.

Ten aanzien der opengewerkte of dichte peer kon hij niet met Frans Vermeulen aan de monstransen met peerbekroning, en ander middeleeuwsch smeedwerk, een bemiddelende rol toekennen en evenmin acht hij (gelijk genoemde auteur) Vlaanderen en Artois de

streek van ontstaan. De dichte peer ziet hij als een variant op den gebolden dakvorm, onder invloed van welken zich de open peerkroon uit de doorbroken spitsen der middeleeuwsche torens ontwikkelde. Schilderijen en miniaturen brachten de gebolde vormen uit het Oosten noordwaarts, terwijl de verspreiding der open peerkroon grootendeels te danken is aan het nederlandsche beeldsnijwerk.

Op dit inleidende gedeelte volgt een lijst der dateerbaar geachte bekroningen en daarna de geschiedenis der houten bekroningen in zooveel mogelijk chronologische volgorde. De eerste afdeeling omvat de ter voltooiing der monumentale gothische torens gebouwde toppen en de voornaamste werken der „nieuwe Noord-Hollandsche school”, zelfstandige bekroningen met étages voor klokken. In de tweede afdeeling zijn de eerste Renaissance-bekroning te Zierikzee en die (eenigszins op voorbeeld van den Goudschen St. Janstoren) van den Amsterdamschen Oudekerkstoren met zijn school, alsmede de overige niet onder dit hoofd te vatten bekroningen vòòr 1606 samengebracht. De derde en laatste behandelt de in Hendrick-de Keyser's tijd te Amsterdam ontstane beëindigingen en wat daarmede in verband te brengen is, hier aangeduid als de „grootte Amsterdamsche school,” vervolgens hare meestal zeer provinciale tijdgenooten van uiteenlopenden aard, en tenslotte het laatste tijdvak (1674—1775), waarin de als het „eenig waarlijk barokke werk” gekenschetste toren van Nijkerk de aandacht trekt.

Ongetwijfeld is terecht de verschijning der klokkenspelen tezamen met den „desolaten boedel op het punt van torens” als de aanleiding tot de zoo plotselinge totstandkoming van een groot aantal torenbekroningen aangegeven, al is er natuurlijk wel een enkele toren met een doorluchtige verdieping voor het carillon en een opmerkelijke bekroning zooals de hier niet vermelde te Hilvarenbeek. Het heeft mij echter verwonderd dat de schrijver niet de diepere oorzaak — welke hij later, terloops (blz. 36/7, 39), blijk geeft te beseffen — van deze „generatio quasi spontanea”, den bloei van ruim een eeuw en het daarna intredend verval bij deze bekroningen, met eenigen nadruk vooropgesteld heeft. Tegen 1500 had ten onzent het strenge gothische verticalisme afgedaan, doch niet zonder nog lang diepe herinneringen na te laten. De tijd was toen rijp voor torenbouwsels van minder strenge allure, motief waarvan de barok geworden Gothiek en de in ons land zoozeer met haar verwante Renaissance-periode zich met graagte moesten mees-

ter maken. Wanneer tegen 1640 het starre classicisme met zijn horizontaal-gerichten tektonischen opbouw oppermachtig is geworden, is het tij verlopen voor welhaast elken torenbouw; veranderd vormgevoel eer dan economische omstandigheden leidde m.i. in het midden der zeventiende eeuw tot het achterwege blijven van de uitvoering van den Amsterdamsche Nieuwekerkstoren. Slechts een enkele maal kan dan op dit gebied de barokke onderstroom in onze architectuur een keer ten goede teweeg bengen.

In het vervolg der voorgeschiedenis valt het te waardeeren, dat Ter Kuile zich kritisch heeft gesteld tegen de min of meer gebruikelijke aanname van herkomst zijner bekroningen uit de Zuidelijke Nederlanden en daarentegen heeft gepeinsd over de mogelijkheid van een voor-ontwikkeling op eigen bodem. Het resultaat is mij echter niet meegevallen. Ten noorden der groote rivieren blijkt slechts bij de torens van Amersfoort, Rhenen, Groningen en Wijk bij Duurstede de oncontroleerbare mogelijkheid te bestaan, dat voor hen in de tweede helft der 15de eeuw een houten top voorzien was. Daarentegen droegen, naar de auteur zelf opmerkt, de in 1487 voltooide Brugsche belfrootspitsen en omstreeks 1469 de voorm. St. Walburgstoren te Brugge houten bekroningen en kwamen eenigermate vergelijkbare belfroottoppen uit 1471 en 1503 voor te Douai en Béthune. Voorts bezitten een aantal Kempische torens uit de vijftiende eeuw, o.m. die van Leende (1471), Tilburg (\pm 1487), Moll (\pm 1490), Bokstel (XVd) in een bol eindigende spitsen, welker ontstaan geenszins noodzakelijk in de 16e eeuw behoeft gesteld te worden. En wat eindelijk het weinig tieren der speciaal houten torentoppen in de Zuidelijke Nederlanden betreft: is tegenover het feit van het voorkomen dezer bekroningen de uitvoering in steen of hout niet van ondergeschikt belang? De bekroningen uit de door den schrijver geconstrueerde Noord-Hollandsche school zijn in wezen niet dan navolgingen in hout van steenen spitsen. Zoo beschouwd vindt men in het Zuiden aanzetten voor deze ontwikkeling b.v. reeds bij de torenspitsen en pinakels der raadhuisen van Leuven en Brussel en verklaart later het gebruik der ginds gemakkelijk verkrijgbare bergsteen het weinig voorkomen van houten toppen. Ook de onder „De oorsprong der vormen” vanwege het voorkomen van peerkronen vermelde Spaansche altaarretabels, koorbanken en portaaldeuren blijken weder grootendeels het werk van Vlamingen. Opvallend is, dat de overige om deze reden

genoemde beeldsnijwerken, zooals het klankbord in de St. Bavo te Haarlem, de orgelkassen van Alkmaar (klein orgel), Monnikendam en Naarden (Rijksmuseum) slechts weinig of in 't geheel niet ouder zijn dan de oudste torentoppen met peerkronen. Het lijkt mij daarom twijfelachtig of de laatste naar de eerste gevolgd zijn, al mogen inderdaad de ateliers der beeldsnijders de verspreiding in de hand gewerkt hebben.

De tocht door het gebied der beeldende kunsten in de Nederlanden, welke de schrijver tot onderzoek van den oorsprong zijner torenvormen heeft ondernomen, was noodig en nuttig. Toch schijnt het mij historisch niet gerechtvaardigd aldus deze ontwikkeling der gezamenlijke kunsten als een gesloten geheel te beschouwen en het daarbuitenliggende zooals b.v. de monumenten van Italië bewust (blz. 32) als factor te verwaarloozen. Zouden in Holland, onderdeel van het toenmalige Spaansche wereldrijk, met zijn reeds vroeg ontwikkelde straatvaart, aan de ambachtelijke kunstenaars b.v. niet eerder de open geleidingen afsluitende „appels” op de koepels van den S. Marco in Venetië voor oogen gestaan hebben dan Bourgondische hofkunst?

De beteekenis van Ter Kuile's proefschrift ligt in de tweede helft, de eigenlijke behandeling der torenbekroningen, welke verreweg het grootste deel van den tekst beslaat. Een materiaal, dat zich door zijn grilligheid aan alle systematiek scheen te onttrekken en dikwijls vooraf moeizaam uit prenten, teekeningen en schilderijen was te reconstrueeren, is hier op zeer aannemelijke wijze in scholen en groepen geordend. De beschrijving der afzonderlijke bekroningen en de schets van den ontwikkelingsgang getuigt van een geoefend oog en een scherp stijlcritisch vermogen. De bestaande literatuur is trouw en met kritiek gebruikt. Hoe goed de schrijver gekeken heeft, leert b.v. het volgende. Op gezag van Weissman nam men tot dusverre aan, dat de bovenbouw van den Haarlemschen Bakenessertoren opgetrokken was uit materiaal van den afgebroken kruistoren van St. Bavo. Bij onderzoek van eerstgenoemden toren bleek, dat de pijlers van de balustrade oorspronkelijk door bogen met het achtkant waren verbonden, terwijl de balustrade precies paste op den overgekraagden omgang met reeds Renaissance-motieven aan de kraagsteenen. Dank zij de zorgvuldigheid der nasporingen kon met behulp van archiefstukken vastgesteld worden, dat Philips Vingboons waarschijnlijk slechts den houten bovenbouw van den Kampenschen

Nieuwen Toren heeft ontworpen en kwam de bouwgeschiedenis der na 1684 op den Bredaschen O. L. Vrouwetoren aangebrachte bekroning in een ander licht te staan. Indien de schrijver in het laatste geval ook nog had ontdekt, dat de „architect van de Grafelijkheid in 's Gravenhagen" (de architect, met den titel van contrerolleur, voor de gebouwen op domeingrond) en „monsieur Blootelingh" een en dezelfde persoon waren (1), had hij wellicht dezen Gijsbert Blootelingh als den bouwmeester der bekroning kunnen aanwijzen.

Bij een binnen beperkten tijd totstandgekomen werk, dat een groot aantal ver uiteen gelegen en bovendien dikwijls in den loop der tijden zeer gewijzigde of geheel verdwenen torens behandeld, moeten er welhaast punten blijven die voor andere interpretatie of aanvulling vatbaar zijn.

Zoo schijnt het mij niet geheel zeker of de (in 1927 vernieuwde) kruistoren van den St. Laurens te Alkmaar uit den bouwtijd der kerk dagteekende. De constructie der kruisspanen gaf n.l., zooals bij de restauratie bleek, aanleiding te vermoeden, dat ze niet op den splitsenden druk van een dergelijken toren (die ook niet op de kaart van Van Deventer voorkomt) met groot klokkengewicht berekend waren; de in 1525 door den abt van Egmond geschonken klok kan zeer wel bestemd zijn geweest voor het in 1500 gebouwde klokhuis (2).

Voorts acht de schrijver de plaats van den Zutfenschen Wijnhuistoren-bekroning — die hij niet op het oorspr. torenontwerp van omstreeks 1615, doch op een later ontwerp uit den tijd der voltooiing tegen 1640 terugvoert — niet zonder belang in de ontwikkelingsgeschiedenis, daar hier de laatste consequenties uit de ontwikkeling der Amsterdamsche school in klassieke richting getrokken zouden zijn. Twee aan Jan de Beyer toe te schrijven teekeningen uit 1744 in het archief van Monumentenzorg en Haagsch particulier bezit geven echter zoowel den steenen lantaarn als de beide houten verdiepingen veel kloeker en levendiger vormen waarbij o.a. obeliskken in plaats van vazen de lantaarnzuilen bekronen en de stijlen der bovenste verdieping door bogen zijn verbonden. Waar de huidige vazen op de lan-

(1) Wegens het overlijden van den toenmaligen „contrerolleur van den Hove" (d.i. het Hof van Holland) Johan van Zwieteren werd 26 April 1695 Gijsbert Blootelingh als zoodanig aangesteld, die dit ambt tot zijn dood in 1713 bekleedde (Alg. Rijksarchief, Register van Commissien van de Rekenkamer F, fol. 125, 129 en 285). (2) Vgl. J. Belonje, Nadere bijzonderheden der Grootte Kerk.

taarnzuilen den Lod.XVI splitsen stijl vertoonen, zal dus vermoedelijk de geheele bovenbouw van den Wijnhuistoren in het eind der achtentiende eeuw vernieuwd zijn.

De voor den herbouw van den A-toren in 1710/12 naar Groningen overgekomen architect Germelinck zou identiek kunnen zijn met den Amsterdamschen timmerman Roelof Germeling, bekend door zijn samenwerking met Listingh (1). Een aanwijzing in die richting is ook, dat de koepeltoren van Listingh's kerkproject voor de Amsterdamsche Botermarkt een merkwaardigen aanzet vormt voor den bovenbouw van den A-toren; de laatste komt mij in tegenstelling tot den schrijver geenszins zoo onzeker, weifelend en laf-vloeiend van beloop voor, doch is m. i. als een voor den tijd van zijn ontstaan typisch en niet-onorigineel werk te beschouwen.

Bij de Friesche torengroep Lemmer-Hindeloopen-Oldeboorn betwijfel ik of de toren van de Lemmer uit 1716, welke inderdaad architectonisch het best is doorgecomponeed, het voorbeeld van dien van Hindeloopen was. Volgens den Teg. Staat (Friesland dl. III, blz. 341) had reeds de in 1615 aldaar nieuw-opgetimmerde toren een spits met drie omgangen; waarvan in 1701 alleen de bovenste verbrandde, wel zijn de beide andere geledingen toen afgebroken, doch daarna werden ze (in 1734) in denzelfden trant herbouwd. De toren van Oldeboorn wordt hier omstreeks het midden der eeuw gesteld: blijkens een opschrift werd evenwel de eerste steen 15 Juni 1736 gelegd, terwijl onder de galmnis aan de westzijde een anker met 1737 voorkomt.

Dergelijke details doen echter niets af aan den gang of den geest van het betoog. Daartegen gevoel ik slechts tweërlei bezwaar. De schrijver is zich blijkbaar niet bewust geweest van het taaie voortleven der gothische vormen in ons land — en trouwens evenzeer in de ons omringende landen — gedurende de geheele zeventiende eeuw, waardoor niet slechts gothisch aandoende of bepaald gothisch geprofileerde poortjes tot stand kwamen doch geheele kerken in gothischen trant herbouwd of zelfs nieuw gebouwd werden, zooals ik elders uitvoerig heb uiteengezet. (De Protestansche kerkenbouw van Hervorming tot Franschen Tijd, blz. 120 e.v.). Anders zou hij vermoedelijk niet zonder meer den kruistoren van de Oosterkerk te Zaandam, in oorsprong een eenvoudig

(1) Nic. Listingh, Appendix ofte aanhangsel tot naader openinge van het voorgestelde wegens de dijcken, Amsterdam 1702.

en archaistisch kruiskerkje, omstr. 1565 gedateerd hebben en evenmin de bekroning van den Groningschen Martinitoren uit 1627 „een restauratie in oorspronkelijken stijl, die geheel buiten het kader der 17e eeuw valt,” genoemd hebben. Blijkbaar heeft hij hier wel even gearzeld, want o.m. naar aanleiding van de omstr. 1654 in navolging der oude oplossing op den Amersfoortschen O. L. Vrouwentoren aangebrachte bekroning heet het, dat de zeventiende eeuw op dit punt niet doctrinair was.

In de „Inleiding” zegt Ter Kuile zijn bekroningen als zelfstandige objecten van architectuur met eigen beteekenis en doel te beschouwen. Toch dient men m.i. niet te vergeten, dat die beteekenis in de eerste plaats afhangt van hunne waarde voor het silhouet en soms zelfs het geheele aspect van het bouw-

werk, waarvan zij deel uitmaken. Wanneer daarmede rekening gehouden was, geloof ik, dat b.v. het oordeel over de ondanks theoretische bezwaren stellig aantrekkelijke bekroning der Maassluische kerk anders zou luiden. Evenzoo stel ik mij voor, dat, indien de schrijver had gezien hoe prachtig de toren van Hindeloopen juist door zijn hoogte uit zee oprijst en het omgevende land beheerscht, en welk een aantrekkelijk geheel toren en kerk van Oldeboorn uitmaken, het vonnis over hunne bekroningen niet ongewijzigd zou blijven.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de schrijver zijn betoog hier en daar heeft verlucht met aardige penteekeningen, waarbij het slechts te betreuren valt, dat hun aantal niet grooter is.

M. D. Ozinga.

DE MONUMENTEN VAN GOES,

door W. S. UNGER.

INLEIDING.

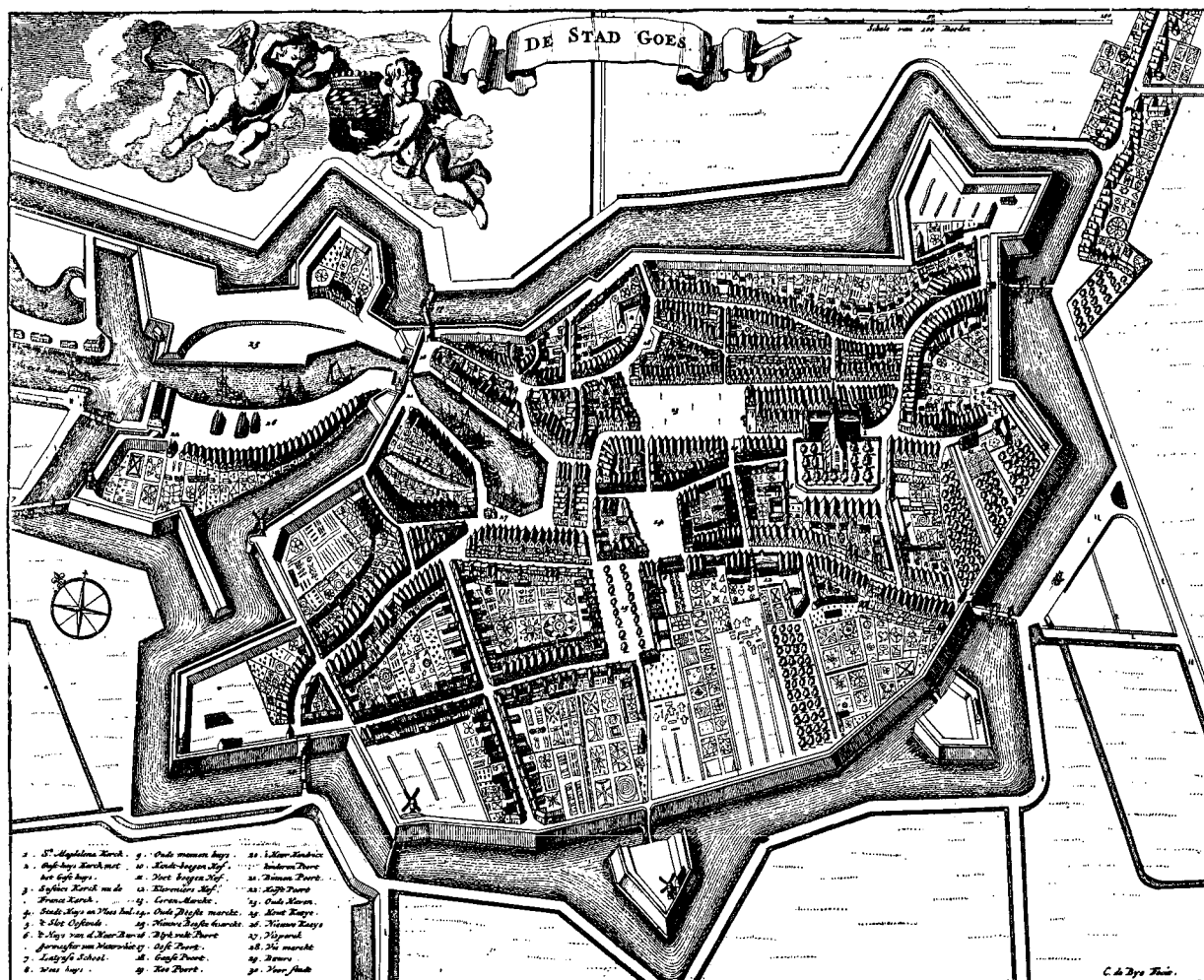
Zooals met zooveel plaatsen het geval is, is omtrent den oorsprong zoowel als de naamsafleiding ook van de hoofdplaats van Zuid-Beveland lang en onjuist gefantaseerd. Volgens de brave Boxhorn, (1) die het ganzensprookje al niet meer geloofde, zou Ter Goes „een stad in een wel-lustigen acker gelegen” beteekenen. Stellig is de omgeving van Goes vruchtbaar en zou de stad in haar jongste geschiedenis, als centrum daarvan, een belangrijk deel van haar nieuwen bloei aan die omstandigheid ontleenen. Maar den oorsprong van haar naam dankt zij daaraan niet. Gelijk zoo vaak elders, is ook hier de waterstaatkundige toestand beslissend geweest. Ter Goes wil, naar thans algemeen wordt aangenomen, niets anders zeggen dan „aan de Goese” of Gosaha, een watertje, dat reeds in de achtste eeuw wordt genoemd; in 776 wordt nl. melding gemaakt van de villa Gosaha. (2) Dat hierin de regelrechte voorgangster van het huidige Goes moet worden gezien — daarna vond nog zoo iets als de Noormannentochten plaats! — wordt door niets aannemelijk gemaakt, hoe gaarne men dat ook heeft gewild. Wel echter is dat het geval met het slot Oostende, waarvan slechts kruisgewelven met kolommen in den kelder over zijn, (3) dat het eerst door Melis Stoke wordt genoemd (Rijkskroniek 7e boek vs. 731—732):

— ter Goes was een begin
van eenen huse —

en dat reeds in de dertiende eeuw het eigendom was der heeren van Borselen. Wij mogen ons voorstellen dat, evenals elders, ook hier „onder de schaduw van desen burgt en onder de bescherming van deszelfs magtige bezitters” (4) zich de lieden hebben neergezet, wier nakomelingen de poorters zouden zijn der stad Goes. Onder het bestuur der graven uit het Beiersche huis schijnt de jonge gemeenschap in bloei te zijn toenomen; nog thans houdt een deel van het stadswapen — gequarteleerd Beieren en Henegouwen, waaronder zilveren gans — aan hen de herinnering levendig. Aan hen ook dankt Goes zijn verheffing tot stad; in een oorkonde van 7 Juli 1405 van graaf Willem VI wordt voor het eerst van „onse stede van der Goes” gesproken, (5) en in 1417 gaf diens dochter Jacoba van Beieren vrijheid om haar te ommuren. (6) Van deze middeleeuwsche enceinte is niets meer over; hetgeen nog aan aarden wallen — thans als elders wandelplantsoen — aanwezig is, dateert uit lateren tijd.

Als bestaansmiddelen der stad kunnen voor de vijftiende eeuw wat draperie — die omstreeks het midden dier eeuw zwaar de concurrentie der plattelandsindustrie van het naburige Kapelle ondervond (7) — en wat scheepvaart, vrnl. op Engeland, (8) worden genoemd; van meer belang echter was de zoutnering, die in de zestiende eeuw een tamelijke vlucht zou nemen, evenals de bewerking der meekrap. Al deze takken van welvaart evenwel vergingen in den loop der tijden; blijvend en onvernietigbaar

(1) M. Z. Boxhorn, Chronijk van Zeelandt (Middelburg, 1644) I p. 383. (2) Van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland I no. 8; R. A. S. Piccardt, Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes (Goes, 1865) p. 8. (3) Het slot was reeds zeer in verval geraakt toen het in 1747 tot hospitaal voor zieke soldaten werd ingericht, in 1748 werd het kazerne en in 1750 herberg, welke bestemming het nog heeft. Zie Piccardt, a. w., p. 36 vlg. In een der vertrekken vindt men nog fraaie sleutelstukken uit den aanvang der zeventiende eeuw. (4) t.a.p. p. 9. (5) Van Mieris, Charterboek IV p. 20. In 1406 echter wordt, doch vermoedelijk ten onrechte, weer van dorp gesproken, zie t.a.p. p. 41. (6) t.a.p. p. 434. (7) Piccardt, a. w., p. 136. Zie ook: J. Bijlo, Kroniek van Kapelle-Biezelinghe en Eversdijk (1923) p. 64. (8) Zie dr. H. J. Smit, Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland I ('s-Gravenhage, 1928), Register i. v. — In 1652 werd een „compagnie van allerlei Noorsche en andere waren opgericht, die twee schepen uitreedde, zie Piccardt, a. w., p. 142 n. 47.

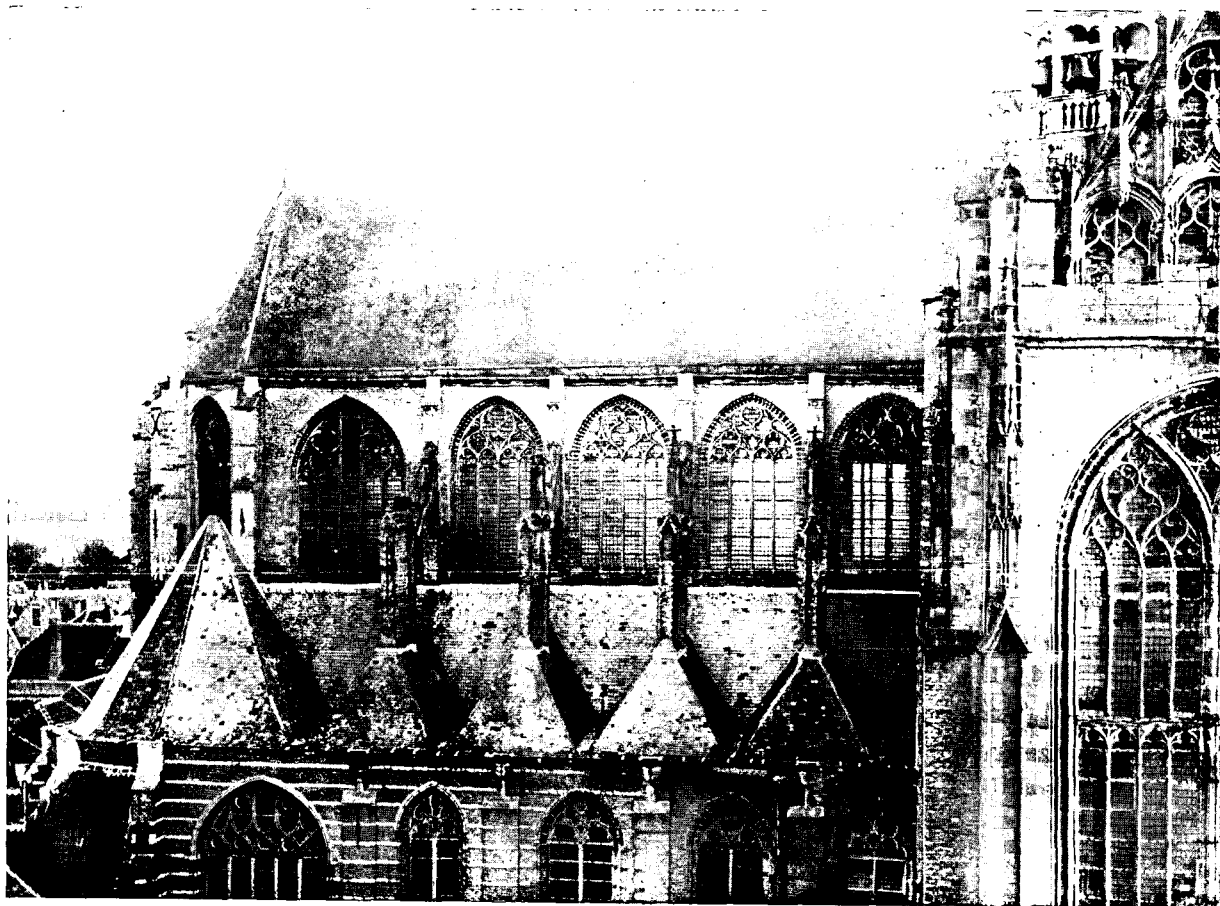
Afb. 1. Plattegrond der stad naar een kopergravure door C. de Bye uit Smallegange.

is door de eeuwen heen de beteekenis der stad als centrum van het welvarend Zuid-Beveland.

Haar betrekkelijke welvaart maakte, dat de stad reeds een kwart eeuw na haar ommuring behoefte aan uitbreiding kreeg. In 1444 werd een deel der ambachtsheerlijkheid Kloetinge gekocht, nl. 500 gemeten, waar de zgn. Voorstad verrees, welke duidelijk op de bekende plattegrond van Jacob van Deventer uit het midden der zestiende eeuw is aangegeven. Eeuwenlang veranderde weinig of niets in het uitwendig aspect der stad. Tegen het midden der zeventiende eeuw echter voltrok zich een verandering ten aanzien van de verbinding van Goes met de zee. De zgn. oude haven, die als in andere Zeeuwsche steden reeds in de Middeleeuwen door de steeds dreigende verlanding veel zorgen had gegeven, bleek toen onbruikbaar geworden; in 1644 vroeg en verkreeg de stad van de Staten van Zeeland verlof om een nieuwe haven te mogen graven, die op het einde van 1651 gereed was. (1) De plattegrond in de Chronijk van Zeeland, die hierbij wordt afgebeeld (zie afb. 1), geeft van den toenmaligen omvang der stad een duidelijk beeld.

Is de oude aanleg van Goes binnen de wallen — daarbuiten zijn in onzen tijd

(1) Piccardt, a. w. p. 131.

Afb. 2. Het priesterkoor van de Grootte of S. Maria Magdalenakerk te Goes (N. H. gemeente) gezien uit het Noorden.

uitgebreide en architectonisch goed-verzorgde nieuwe woonwijken aangelegd — ook op de huidige plattegrond nog zeer wel te onderkennen, het stadsbeeld heeft door verandering en sloopen in den loop der tijden een wijziging ondergaan, die althans voor het oog niet altijd een verbetering is geweest. Vrijwel intact bleef het silhouet, met het prachtige massief der Maria-Magdalenakerk als dom'nant; gebleven zijn ook de stedenbouwkundig zoo merkwaardige vrijwel rechthoekige pleinen, al zijn hun wanden het tegendeel van verbeterd: Grootte Markt, Beestenmarkt — in het midden waarvan een fraaie door Michiel Vervoort in 1774 gehouwen hardsteen pomp (1) — en de Vlasmarkt; gebleven is ook het aantrekkelijke stadsbeeld, afgesloten door een bebouwing met specimina van woonhuisbouw uit vier stijlperioden, aan het einde der haven (afb. 2). Behouden zijn ook enkele belangrijke gebouwen: de prachtige kerk, het stadhuis, enkele fraaie woonhuizen, die hieronder nader zullen worden besproken. Van de middeleeuwsche kloosters is slechts weinig meer over; bij wijziging hunner bestemming zijn zij meerendeels in godshuizen veranderd. Geheel verdwenen echter zijn de voormalige stadspoorten, terwijl van de drie schuttershoven slechts één zeer verminkt fragment over is. De poorten waren, in de oude omwalling, vier in getal: Oostpoort, afgebroken in 1856, Zuidpoort of Ganzenpoort, in 1624 gebouwd, in 1862 gesloopt, de Koepoort (\pm 1855) en de Westpoort, die reeds in 1845 verdween.

(1) Afgebeeld in: Zeeland in beeld p. 127.

Afb. 3. Ingang der N. H. of Groote Kerk te Goes.

handboog, een jaar daarvóór haar doelen gesticht; daarvan zijn nog aanwezig de gemetselde pilasters met zandsteen basementen, die deel hebben uitgemaakt van een gebouw, dat in het midden der zeventiende eeuw vóór het hoofdgebouw moet zijn aangebracht. (4) Verreweg de fraaiste der Goesche schuttershoven echter moet die der kloveniers zijn geweest, blijkens de afbeelding in de Chronijk van Zeeland (5) van onderen voorzien van een open galerij met Dorische kolommen, waarboven een verdieping met Ionische pilasters, en voorzien van een vierkanten zijtoren. Deze doelen werd in 1619 in de Wijngaardstraat gebouwd, en is in 1837 gesloopt. (6)

De enumeratie der verdwenen Goesche monumenten zou niet compleet zijn wanneer geen melding werd gemaakt van het aardige beursje van 1655, open galerij met hardsteen Dorische zuilen (7), dat sinds 1839 als politiebureau fungeerde (8) en in 1920 door een nieuw dergelijk gebouw moest worden vervangen.

Groot is hun architectonische waarde, naar de oude afbeeldingen te oordeelen, (1) wel niet geweest. Verder stonden aan de zijde van de haven twee poorten, nl. de onbelangrijke Noordpoort — aan den rechteroever —, ook wel Bleekveldsche-, Slik- of Waterpoort genoemd, die in 1855 werd opgeruimd, en de Kaaipoort of Oude Hoofdpoort — aan den linkeroever — die blijkens een tekening uit het begin der negentiende eeuw (2) was voorzien van een zijtoren, opgetrokken van lagen bak- en natuursteen, en werd bekroond door een spitsje met windwijzer; ook deze werd in genoemd jaar gesloopt. Buiten de middeleeuwsche enceinte verrees in 1637 de Nieuwe- of Hoofdpoort, een massief gebouw, dat volgens oude schrijvers in Dorische orde zou zijn opgetrokken, (3) en dat in 1855 is afgebroken.

Van de drie schutterijen, die Goes vroeger telde, deed de oudste, de confrerie van den voetboog, die reeds in de eerste helft der vijftiende eeuw wordt genoemd, in 1612 een doelen bouwen ter plaatse, waar thans de sociëteit „Van ongeneuchten vrij” zich bevindt; van het oude hof is niets meer over. Daarnaast had haar jongere zuster, de schutterij van den

(1) Zie Bachiene, *Vaderlandsche Geographie* II p. 836. (2) Zie *Zelandia Illustrata*, vierde vervolg (Middelburg, 1902) p. 37. (3) De poort is afgebeeld op het algemeen gezicht op de stad bij Smallegange, *Chronijk van Zeeland* p. 529 no. 2. (4) Zie de afbeelding bij Smallegange tegenover p. 529; de opschriften boven beide doelen zijn hier echter om gewisseld. (5) P. 529. (6) Zie voor de schuttershoven te Goes Piccardt, a. w., p. 54 vlg. en p. 177 vlg., waar ook het aan deze gilden oudtijds toebehoorende, doch reeds lang verdwenen zilverwerk wordt opgenoemd. Voor de van hen afkomstige schilderijen, zie hierna p. 54 n. 3. (7) Nog juist te zien rechts op de gravure van stadhuis en kerk in de *Chronijk van Zeeland*, hier afb. 8. Het werk werd verricht door steenhouwer uit Antwerpen, zie Piccardt, a. w. p. 19. (8) In 1838 was op de Grootte Markt de nieuwe korenbeurs gebouwd, zonder architectonische waarde.

Afb. 4. Gezicht naar het koor in de N. H. of Grootte Kerk te Goes.

Afb. 5. Beeldhouwwerken in de N. H. kerk te Goes gevonden bij het wegbreken van een muur in April 1929 (Aanbedding van den H. Gregorius).

II. DE GROOTE OF MARIA-MAGDALENAKERK,

door H. VAN DER KLOOT MELJBURG.

In het Bulletin van Maart 1902 heeft de toenmalige Rijksarchitect A. Mulder, een zeer uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van dit fraaie en grootsche kerkgebouw, zoodat kan worden volstaan met aan te stippen dat deze kerk waarschijnlijk in de 14e eeuw gesticht en in 1423 werd gewijd. In het jaar 1618 werd het gebouw door brand geteisterd waarbij het dwarsschip gedeeltelijk en het schip met zijbeuken geheel is verwoest, terwijl, zooals tijdens de jongste restauratie is gebleken, de Noorderkoorbeuk werd gehavend.

Kort daarop, in 1619 tot 1621, werden de beschadigingen hersteld en dwarsschip en schip met zijbeuken herbouwd, waarbij de vormen uit het einde der 15e en begin der 16e eeuw werden gevolgd. Van het dwarsschip werden waarschijnlijk alleen het bovengedeelte en de sluitgevels vernieuwd; hoewel zwaar beschadigd zijn blijkbaar de vieringpijlers en de aansluitende bogen, behouden gebleven. Zij waren met stukken baksteen aangeklampt en zijn eerst tijdens de laatste restauratie grootendeels hersteld of, wat sommige bogen betreft, vernieuwd.

In den loop der jaren was het kerkgebouw, waarvan slechts het koor voor den dienst werd gebruikt, ten zeerste in verval geraakt. De zoogenaamde wandel-

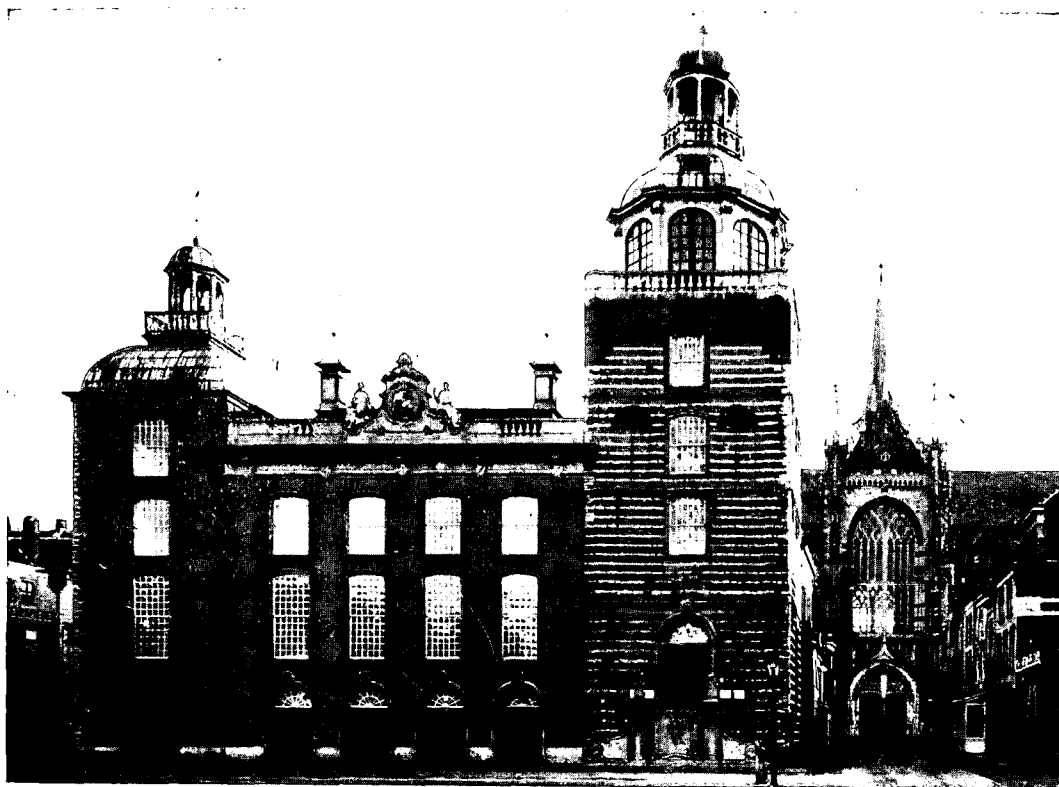
kerk, d.w.z. het dwarsschip en schip met zijbeuken, door een muur van de preekkerk gescheiden, was tot een pakhuis verlaagd waarin allerlei materiaal van de brandweer was ondergebracht en waarvoor bij niemand belangstelling bestond. Vooral hier was de toestand meer dan ergerlijk. Wind en regen hadden allerwege vrij spel en deden het verval, ontstaan door gebrek aan onderhoud, hand over hand toenemen.

Het doorsijpelend water, inwaaiende ruiten en vallende stenen waren onmiskenbare teekenen dat het gebouw zijn ondergang snel tegemoet ging, zoo niet krachtig werd ingegrepen. De kerkvoogdij vond hierin een aansporing om, waar eigen middelen voor een voldoende onderhoud ontbraken, te trachten met medewerking van Rijk, Provincie, Gemeente en Particulieren, tot een restauratie te komen teneinde het dreigend onheil te keeren.

Na langdurige onderhandelingen is de Kerkvoogdij er eindelijk in geslaagd deze samenwerking tot stand te brengen en tot een restauratie te geraken die in de jaren 1898 tot 1903 werd uitgevoerd. Hiertoe kon een bedrag van f 50.000.— beschikbaar worden gesteld. Bij deze restauratie zijn de daken eenigszins hersteld, doch de grootste aandacht werd geschonken aan een gedeeltelijke verbetering van het

Afb. 6. Het middenschip in de Grootte Kerk te Goes gezien naar het Westen.

Afb. 7. Het Stadhuis te Goes.

uiterlijk aanzien van het gebouw, waartoe de noordgevel van het transept, het portaal van het zuidertransept en verschillende ramen, werden vernieuwd.

Deze restauratie is evenwel niet afdoende gebleken, zoodat allengs de oude fouten zich opnieuw openbaarden. Doch eerst in 1922 kon tot de zoo noodzakelijke voortgang der restauratie worden besloten, nadat een nieuwe finantieele regeling met Rijk, Provincie en Gemeente, was getroffen, gebaseerd op een begrootingscijfer van f 450.000.—.

Deze nieuwe restauratie zou in twee gedeelten worden uitgevoerd. Het was de bedoeling dat in de eerste periode een bedrag van f 150.000.— verwerkt zou worden. Daarna zouden de werkzaamheden eenige jaren worden gestaakt ten einde oude schulden aan te zuiveren, om vervolgens in 1930 over te gaan tot de verwerking van het resterende bedrag. Door een gelukkige overeenkomst met Rijk en Gemeente echter kon deze rustperiode worden ontgaan zoodat de restauratie dit jaar zal zijn voltooid.

In 1922, het eerste jaar van de nieuwe restauratie periode, werd de kap met goten van het dwarschip en van het hooge koor, grondig hersteld, waarbij de muren en steunbeeren van het noorder dwarschip, die hun samenhang voor een deel hadden verloren, werden afgebroken tot ongeveer de aanzet van de raambogen. Tevens werden de ramen hersteld en een dichtgemetseld raam aan de oostzijde, opengebrouwen en vernieuwd.

In het jaar daarop concentreerden de werkzaamheden zich hoofdzakelijk tot de in- en uitwendige restauratie van de zuiderkoor absis, waarbij verschillende, geheef of ten deele dichtgemetselde ramen, konden worden opengemaakt, voor zoover althans de ombouwing zulks toeliet. Daar onder de witlagen op de muren, gevoegd metselwerk van fraaie kleur verborgen bleek, werd besloten de kalkklaag te verwijderen.

Als gevolg hiervan moesten echter belangrijke herstellingen aan de gemetselde profileeringen, worden uitgevoerd.

Na de voltooiing dezer werken werd begonnen met herstel van den zuidertransept gevel en aansluitende ramen. Deze transeptgevel met hoektoren en steunbeeren, moest worden afgebroken tot nagenoeg aan de aanzet van het groote raam. Dit raam zelf is grootendeels vernieuwd, evenzoo de topgevel-afdekking met trap-toren en steunbeer-bekroningen en de balustrade op den omloop. Uit den aard der zaak werd van het oude materiaal, zorgvuldig gemerkt en bewaard, zooveel mogelijk gebruikt, doch dat neemt niet weg dat veel door nieuw materiaal moest worden vervangen.

Daar in 1926 de beschikbare gestelde som verwerkt was zou, om de gemaakte schulden aan te zuiveren, een rustperiode van vier jaren intreden. Doch dank zij de welwillende medewerking van het Gemeentebestuur dat de financiering van de verdere restauratie op zich nam, door voor de noodige kasmiddelen te zorgen in afwachting van de uitkeering der toegezegde subsidie's, konden in het begin van het daarop volgende jaar, de werkzaamheden met kracht worden hervat.

Allereerst werd nu de kap van het schip hersteld en die van de beide zijbeuken geheel vernieuwd waarna de gehavende westgevel met raam tot aan de onderdorpel werd afgebroken om met behulp van zooveel mogelijk oude materialen, soliede te worden herbouwd. Ook het groote raam, waarvan de stijlen van hout waren, wat trouwens bij bijna alle ramen het geval was, werd nagenoeg geheel vernieuwd. Het-

Afb. 8. Het Stadhuis en de markt te Goes in de XVII eeuw naar een kopergravure uit Smallegange.

Afb. 9. Schoorsteenstuk in de Raadzaal van het Stadhuis te Goes, geschilderd door M. J. Geeraerts.

het gevaar geenszins denkbeeldig dat na korter of langer tijd, opnieuw een verwaarloozing zou intreden. Alleen door deze machtige ruimte een passende bestemming te geven, waardoor de aandacht er steeds op gevestigd zou blijven, kon de onwaardige toestand van vroeger, worden voorkomen.

Verschillende denkbeelden werden opgeworpen totdat bleek dat de preekkerk binnen afzienbaren tijd geen voldoende ruimte zou bieden voor de zich gestaag uit-

zelfde geschiedde met het bovengedeelte van de aansluitende muren en zijgevels met hoektorens die door inwatering zeer veel hadden geleden.

Inmiddels werden de luchtbogen en steunbeeren van het koor aan de Zuidzijde, reeds vroeger wegens bouwvalligheid zwaar geschoord, geheel afgebroken en herbouwd, waarbij heel veel oud en verweerd materiaal moest worden vervangen.

Dezelfde bewerking ondergingen kort daarop de luchtbogen en steunbeeren aan de noordzijde die in vroegere jaren in baksteen met ruime tocpassing van ijzeren ankers, waren gerepareerd. Gelijktijdig werden de kappen van de zijbeuken hersteld of vernieuwd.

Daar het beeldhouwwerk op de schraagbogen geheel vergaan was, zoodat geen vorm meer te herkennen viel, werden door den beeldhouwer van der Schaft, nieuwe hogels in vrije vormgeving, aangebracht. De kruisbloemen, ten deele nog bruikbaar, werden volgens oude gegevens bijgewerkt.

Nadat het gebouw aldus uitwendig tegen verder verval was verzekerd, werd de herstelling van het inwendige ter hand genomen waarmede, met de restauratie van de zuiderkoor absis, in 1923, reeds een bescheiden begin was gemaakt. Nu kwam echter de vraag naar voren: wat te doen met de z.g. wandelkerk. Als na de restauratie deze ruimte wederom tot bergplaats werd bestemd, was

breidende Gemeente en het dus geenszins was uitgesloten dat men ter zijner tijd tot den bouw van een nieuwe kerk zou moeten overgaan. Het ligt voor de hand dat toen het plan rijpte de beschikbare kerkruimte te vergrooten door den muur, die sinds de Reformatie, preek- en wandelkerk van elkaar scheidde, weg te breken en van beider ruimten wederom één grootsch geheel te maken. Wel is waar deden zich hiertegen vele bezwaren gelden, zoo onder meer de mogelijkheid van een behoorlijke verwarming en goede acoustiek, terwijl ook de kosten, die met bijkomende werken op ongeveer / 63.000.— waren geraamd, zwaar werden geteld; doch deze moeilijkheden werden alle overwonnen en . . . de muur, die jaren lang de kerk ontsierde en een beletsel was voor haar schoone, imposante ruimtewerking, is gevallen!

Ter herinnering aan dezen muur is van zijn afkomende fragmenten, waaronder een groot aantal Jonische kapiteeltjes, tegen den westgevel, een tochtportaal gebouwd.

Als gevolg van deze ingrijpende verandering in het interieur is, zoowel in het dwarschip als in het schip met zijbeuken, een eikenhouten zoldering aangebracht; voor het maken van gewelven, waarvan alleen de aanzetten aanwezig waren doch die nimmer tot uitvoering zijn gekomen, konden geen middelen beschikbaar worden gesteld. Trouwens dan zou men ook de nooit uitgevoerde luchtbogen hebben moeten maken waarmede het, voor restauratiewerk, zoo gevaarlijke gebied der persoonlijke fantasie, ware betreden.

Alle muren van het koor, die, zooals reeds is opgemaakt, uit gevoegd metselwerk, afgewisseld met natuursteen, bleken te bestaan, werden van de witkalklaag ontdaan en hersteld; de gewelven werden na herstel of vernieuwing wederom gepleisterd. Door het inbrengen van banken, galerij en kasten, waren de muren op meerdere plaatsen zeer geschonden.

Bij het wegnemen van deze kalklaag kwamen verschillende aanwijzingen te voorschijn die erop wezen dat het kerkgebouw in den loop der eeuwen meerdere veranderingen heeft ondergaan. Zoo bleek dat de bouw van het koor en van de beide armen van het dwarschip, niet uit denzelfden tijd kon dagteekenen. De traptoren aan de noordzijde van het koor in de hoek van het dwarschip schijnt vroeger grootendeels vrij gestaan te hebben. De muur van het dwarschip is n.l. koud tegen dezen traptoren aangebouwd waarbij de rondgaande lijsten van den toren zijn gespaard. Ook het voegwerk van den toren wijst erop dat de aansluitende dwarschipmuur van later tijd moet zijn. Aan de Zuidzijde van het koor zijn deze aanwijzingen minder duidelijk omdat

Afb. 10. Huizen aan de Turfkade te Goes; geheel links het Gothische Huis.

Afb. 12. Het zoogenaamde Brugwachtershuis te Goes.

daar de traptoren blijkbaar is weggebroken, wat gebeurd kon zijn bij den bouw van de sacristy; alleen een deur-opening en spleet-venster is van den vroegeren toestand overgebleven.

Verder kwamen onder de kalklaag nog twee oude doorgangen met duimen en slotplaten te voorschijn, die werden hersteld en dienstbaar gemaakt voor nieuwe zijingangen, alsmede eenige nissen en dichtgemetselde ramen. Ten laatste is in den muur van het noorderdwarschip een overblijfsel van een altaarstuk gevonden, voorstellende de aanbidding van de Heilige Gregorius. Jammer was dat het beeldhouwwerk, mede door het inbreken van een deurkozijn, zoo ernstig beschadigd werd, dat van een restauratie moest worden afgezien.

De inwendige restauratie van de vroegere wandelkerk kon helaas niet volledig worden uitgevoerd omdat daarvoor geen voldoende gelden waren uitgetrokken, daar het aanvankelijk niet in de bedoeling lag deze met de preekkerk te vereenigen. Niettemin zijn de door den brand van 1618 beschadigde vieringpijlers, kolommen en bogen, grootendeels hersteld.

Ten slotte kan nog worden vermeld dat het renaissance kerkmeubilair werd schoongemaakt en gerestaureerd en aangevuld met nieuwe eikenhouten banken en stoelen. In de opstelling der zitplaatsen is een wijziging gebracht die wel is waar eenigszins in strijd is met den aanleg van het gebouw, doch waardoor het mogelijk werd het aantal plaatsen aanmerkelijk uit te breiden door dezen ook in het dwarschip onder te brengen. In verband hiermede kreeg de kansel, die vroeger tegen een der kolommen van het koor was geplaatst, aan anderen stand. De overblijvende ruimte van het middenschip is voor trouwruimte aangewezen terwijl de avondmaaltafel en het offerblok, evenals het doopvont ontworpen door Melse en uitgevoerd door Altorf, is geplaatst in de noorder en zuiderkoor absis, waarin door Schilling gebrandschilderde glazen zijn gemaakt.

III. OPENBARE GEBOUWEN,

door W. S. UNGER.

Het Stadhuis. Aan de Groote Markt, en deze aan de zuidzijde afsluitend, verheft zich het stadhuis, dat in 1771 en volgende jaren zijn tegenwoordige gedaante heeft gekregen. Sinds het einde der veertiende, misschien het begin der vijftiende eeuw, stond hier het gotische raadhuys, waarvan onze afbeeldingen (1) ons den uitwendigen vorm

(1) In aanmerking komen: 1° gravure bij Smallegange (zie afb. 8), 2° gravure in Tegenwoordige Staat II p. 26 3° copie van een tekening (opmeting?), vermoedelijk vervaardigd vlak vóór de verbouwing (Zelandia Illustratievervolg p. 37). Zij verschillen onderling in details (de gravure bij Smallegange geeft bij den toren kantelen, als aan den hoofdgevel, die in de Teg. Staat overkraagde hoektorens, die elders althans in dien vorm ontbreken); de laatste lijkt het meest betrouwbaar.

doen kennen. Een hoofdpartij van vier ramen, met overkraging en kanteelen over driekwart van de breedte, werd rechts geflankeerd door een massieven toren van vier geledingen, waarin ingang met bordes met leeuwen, beeindigd door een balustrade met driepasvulling en een overkraging als aan den hoofdgevel, en bekroond door een spits; aan de linkerzijde bevond zich een woonhuis, naar Piccardt (1) ons meldt voor den concierge bestemd, en dat volgens de gravure bij Smallegange (afb. 8) van 1587 zou dateeren. Dit gebouw, in 1665 door brand beschadigd, voldeed niet meer aan den smaak en misschien ook niet meer aan de behoeften van het geslacht, dat in de zevende dekade der achttiende eeuw er gebruik van moest maken; van 1771—1775 werd, naar ontwerp en onder leiding van den toenmaligen stadsbouwmeester, Boudewijn Kramer (2), in- en uitwendig een ingrijpende wijziging tot stand gebracht (afb. 7) (3). De rechtertoren, die was opgetrokken van groot formaat baksteen met banden van zandsteen, werd van boven afgebroken; balustrade en overkraging werden verwijderd en de toren, met materiaal van dien tijd, iets hooger opgetrokken. Hij wordt thans afgesloten door een houten balustrade en bekroond door een achtkanten koepel met ramen, waarboven een open achtkant koepeltje voor de klokken. Daarin hangen twee klokken, een genaamd Merten, met medaillons en stadswapen, in 1484 gegoten door Symon Waghevens te Mechelen, en een andere, met de namen der stadsbestuurders en wapens van Goes en Borssele, (4) in 1746 gegoten door Georgius du Mery te Brugge. Ter vervanging van de gothische entree werd, thans in het midden, een ingang van hardsteen met gesneden deuren in den stijl-Louis XV aangebracht, en daarvoor een hardsteenen bordes met twee leeuwen; ook de deuromlijstingen in den zijgevel aan de Korte Kerkstraat werden vernieuwd. Middenpartij en linkertoren, de laatste op de plaats van het voormalige conciergehuis en daarvan de oostelijke buitenmuur, met zandsteenen hoekblokken, gebruikend, werden door Kramer in den stijl van dien tijd nieuw opgetrokken. De middenpartij, als de middeleeuwsche bouw vier ramen breed, bevat gelijkvloers een ruimte, die oudtijds tot waag, later tot hoofd wacht diende, en waartoe vier poortdeuren met hardsteenen omlijsting en rococo-kuifversiering toegang geven. Daarboven een vlak gemetselde gevel van twee verdiepingen met in ieder vier ramen, die gelukkig de oude ruitverdeling nog hebben behouden, bekroond door een kroonlijst met consoles, waarboven een balustrade van Bremer zandsteen met in het midden het stadswapen, geflankeerd door de beelden van Waarheid en Gerechtigheid, arbeid van den steenhouwer Hendrik van Diest. (5) De zich hierbij aansluitende linkertoren eindigt in een lagen vierkanten koepel, waarboven een achtkant open koepeltje. Daarachter vindt men, overblijfsel weer van den oorspronkelijken bouw, hetgeen rest van den gevel der voormalige vleeschhal met een geprofileerde gothische poort en een zijpoortje, waarboven het voetstuk van een (verdwenen) beeld.

Van het interieur dient vooreerst de raadzaal te worden genoemd, ingericht ter plaatse, waar zich oudtijds de vierschaar bevond, (6) een fraai vertrek, dat zeer heeft gewonnen toen in 1927 de namaak-veloursbekleding, waarmede een vorig geslacht het had „versierd”, werd weggenomen en de zaal onder leiding van Jacob Por in stemmige kleuren werd geschilderd. Fraai-gesneden deuren in rococostijl geven van twee zijden toegang; daarboven evenals boven den schoorsteen (zie afb. 9), ziet

(1) a. w. p. 19. (2) Deze werd geboren te Goes 14 Dec. 1710, stadsbouwmeester 1 Januari 1732, wat hij bleef tot zijn dood in Maart 1782. Ik dank deze, en andere, bijzonderheden aan den heer J. de Kruyter, gemeente-archivaris van Goes wien hier openlijk dank worde gebracht. (3) Zie ook Geïllustreerd Gemeentebled 1922 p. 139. (4) Goes was oudtijds eigenares der heerlijkheid Borssele, en daardoor gerechtigd het wapen daarvan te voeren, (5) Deze was gevestigd te Middelburg, waar hij o.a. een hardsteenen lantarenpaal aan het sas heeft gemaakt en de gravenbeelden aan het Stadhuis heeft opgeknapt; zie H. M. Kesteloo, De stadsrekeningen van Middelburg. 1700—1810 (Archief Zeeuwsch Genootschap VIII 5 p. 41, 44, 45). (6) Hier hing, nog omstreeks 1860, als in alle middeleeuwsche vierscharen een Laatste Oordeel (zie Piccardt, a. w., p. 20), dat sindsdien spoorloos is verdwenen.

men drie dessus, spelende putti weergevend, van den Antwerpenaar M. J. Geeraerts. Het stuc-plafond is van Joseph Soldati (1). In het midden het Alziend oog, met het symbool der eeuwigheid; in de vier hoeken de zinnebeelden der Menschheid (wet en olijftak), der Gerechtigheid (weegschaal en zwaard), der Belooning (krans van olijftakken en lelie) en der Straf (roede, zweep en doornentak). „Samengevat hebben deze allegorische beelden de volgende beteekenis: Het Alziend oog weegt de daden der menschheid volgens gerechtigheid, beloont de goeden en bestraft de kwaden”. (2) En gelijk in een achttiende-eeuwsche raadzaal, die rechtszaal tevens was, behoorde, werd ook hier het sierlijk gesmede ijzeren hek aangebracht voor afscheiding van het publiek, naar ontwerp van hem, die met de leiding van den bouw was belast, in 1773 vervaardigd door Maesime Sumel, wiens herkomst niet wordt genoemd, doch ongetwijfeld eveneens in de zuidelijke Nederlanden moet worden gezocht.

Naast de raadzaal bevindt zich een smal vertrek met gothisch kruisgewelf, dat volgens Piccardt (3) oudtijds aan de weeskamer huisvesting bood en waarin in de negentiende eeuw de stedelijke oudheidkundige verzameling werd ondergebracht. (4) De daaraan grenzende burgemeesterskamer, in den linkertoren, geeft geen reden tot bijzondere vermelding; genoemd moge echter worden, behalve de tafelbel van Michiel Burgerhuys van 1631, het hier hangend portret van den dijkgraaf J. Janse Boone, (5) in 1636 geschilderd door Pieter Peuterman. (6) Wanneer wij nog vermelden dat in de wat smalle gang, met lantaarn en ijzeren hek aan de trap, zich eveneens fraai stucwerk, misschien ook van bovengenoemden stuccatore, bevindt, gelooven wij het belangrijkste van het raadhuis te hebben besproken.

Weeshuis en Armhuis. In de straat, die Kerkplein en Wijngaardstraat verbindt en die naar deze instelling Zusterstraat is genaamd, stond in de Middeleeuwen het klooster der Zwarte zusters. Na den overgang der stad aan den Prins van Oranje in 1578 werd aan het gebouw een andere bestemming gegeven. (7) O.a. werd de Latijnsche school, die in 1592 was gesticht, en in gehuisvest; daaraan herinnert nog het zandsteen poortje aan de Kreukelmarkt (no. 7), dateerend van 1614, met maskaron als sluitsteen en met in den architraaf het opschrift: **AMANDA PALLAS EXITU**. In de kapel van het klooster hield, van 1620 tot 1795, de Waalsche gemeente haar godsdienst-oefeningen; thans is daarvan niets meer over. Na langdurige voorbereiding werd in 1627

(1) Deze repareerde in 1765 het stucwerk in boven- en benedengang in het stadhuis te Middelburg, zie Kesteloo, a. w., p. 47. (2) Geïllustreerd Gemeentebld 1922 p. 140. (3) A. w. p. 02. (4) Hier worden-bewaard een aantal plaatselijke oudheden, waarvan mogen worden genoemd: zilveren zegelstempels uit XVe en XVIe eeuw; zilveren schilden en draagteekens van de voormalige gilden (2 schilden van het schippersgilde, 1647, en draagteeken van den knape; 2 schilden van het apothekersgilde, 1662 (merken: gekroonde dubbele adelaar — Goes — J); 2 schilden van het bakkersgilde, 1681, en draagteeken van den knape; 2 schilden van het timmerliedengilde, 1681 (merk: Goes), en draagteeken als voren; 2 schilden van het smedengilde, 1688 (merken: Goes — gekroonde O) en draagteeken als voren, 1654; 2 schilden van het brandewijnverkoopersgilde; 2 schilden van het kleermakersgilde (merk: Goes) en draagteeken knape als voren; draagteeken van den knape van het schoenmakersgilde, 1737), 2 zilveren bekens, afkomstig van de Waalsche kerk (merken: Middelburg — I en Joly) van c. 1670; missalen uit de jaren 1552—1558; bedstedebetimmering uit het begin der zeventiende eeuw en vier schilderijen van de voormalige schutterijen, nl.: van Cornelis Willemszone Eversdijck (? — 1644) twee schuttersstukken van den voetboog, resp. c. 1612 en 1616 geschilderd, en een groep van 12 kloveniers, geschilderd in 1624 (Zie Catalogus Museum Boymans 1902 nos. 78—80; dit museum, dat de schilderijen bij de veiling der 17 Goessche schuttersstukken te Rotterdam in 1864 had gekocht, stond ze in 1905 weder aan Goes af); van Willem Eversdijck (?—1671) een schuttersstuk met 12 figuren, van omstreeks 1650. De voorwerpen zijn beschreven in de c. 1860 opgemaakte Catalogus der verzameling van voorwerpen betreffende geschiedenis en oudheidkunde ten stadhuize te Goes. Overbrenging der verzameling naar het Gothische huis op de Turfkaai, zetel der Oudheidkundige vereeniging „De Bevelanden”, is thans (April 1930) in voorbereiding. (5) Ten onrechte noemt de Voorloopige Lijst VI p. 40 den afgebeelde: dijkgraaf Planck. (6) Misschien de grootvader van den gelijknamigen schilder, die in 1641 te Goes werd geboren en in 1698 te Rotterdam overleed? Zie over dezen laatste, die ook twee Goesche schuttersstukken heeft geschilderd, het artikel van dr. E. Wiersum in Rotterdamsche Jaarboekje 1929 p. 117 vlg. (7) Zie Piccardt, a. w., p. 49 vlg.

besloten, het klooster tot armweeshuis in te richten, in 1628 werden de eerste weezen er in opgenomen. (1) Kort daarna werd besloten, ook oude mannen en vrouwen toe te laten. Daaruit ontstonden echter moeilijkheden, zoodat in de tweede helft der zeventiende eeuw scheiding tusschen beide gestichten tot stand kwam; (2) in 1741 werd het Manhuis zelfs opgeheven en het gebouw verkocht, doch kort daarop in zijn vroegere bestemming hersteld.

Het Armhuis of Oude Mannen- en Vrouwenhuis (Zusterstraat 11) vertoont een lange gevel van twee verdiepingen met rechte strekken boven de vensters, waarin hoek- en sluitsteen van zandsteen. Een poortje met Ionische pilasters van hetzelfde materiaal, blijkens het jaartal in de cartouches in den architraaf van 1655, geeft toegang tot het gebouw. (3) In den boog bevindt zich een kopje als sluitsteen; in den architraaf het volgende rijm:

Tot hulp en troost van man en vrouw
is opgherecht dit nieu ghebouw.
In ruste ider hier zijn tijt
en teynde van sijn leve slijt.

Daarboven een driehoekig fronton met de wapens van Goes en Borssele, ter weerszijden van welk fronton halflevensgrootte beelden van verpleegden van het huis van beiderlei geslacht in ouder costuum.

Het Weeshuis (Zusterstraat 13, 15), ofschoon ouder als gesticht, is ten aanzien van het architectonisch vermeldenswaardige van jonger datum dan het Manhuis. Toegang er toe verleent een recht afgedekt hardsteenen poortje, dat vermoedelijk uit de tweede helft der zeventiende eeuw mag worden gedateerd, waarboven ter weerszijden een weesjongen en -meisje in zeventiende-eeuwsch costuum (misschien later?) zijn geplaatst. Tusschen deze beelden bevond zich oorspronkelijk een vierregelig rijm, (4) dat later, blijkens den stijl in de eerste helft der achttiende eeuw, door een cartouche met het Zeeuwsche wapen werd vervangen. In den gevel zijn daarboven twee festoenen uit het midden der zeventiende eeuw aangebracht. Vermelding verdient ten slotte een klokstoel met bel uit denzelfden stijl aan den gevel op de binnenplaats.

Het Gasthuis. Ook het gebouw van het gasthuis (Oude Vischmarkt 12) dankt zijn ontstaan aan een voormalig klooster, nl. aan het klooster van Sint Agnes, waaraan ook een dergelijk gesticht verbonden schijnt te zijn geweest. (5) De kloosterkapel viel na de secularisatie aan de Hervormden toe en werd sinds 1644, aanmerkelijk vergroot, tot 1809 door hen als Kleine- of Gasthuiskerk gebruikt. Van 1809 tot 1815 was de kapel weder voor den R. K. eeredienst beschikbaar; daarna diende ze eenigen tijd tot weverij, vervolgens tot bergplaats, om ten slotte te verdwijnen. Van het oude gasthuis is weinig meer over. Jaarankers (1590) en een hardsteenen poortje van 1776 is het eenige, dat rest van den verleden tijd en dat is gespaard, ook toen eenige jaren geleden een modern ziekenhuis ter plaatse werd gebouwd.

Andere gebouwen. Profiteerend van den stroom, die uit de Achterhaven naar de havenkom werd geleid om de schuring daarvan te bevorderen, werd (thans Kleine Kade 43) een waterkorenmolen gesticht, die reeds op de kaart van Jacob van Deventer is ge-

(1) De Latijnsche school, die tot 1788 heeft bestaan, werd toen naar het Patershof (voormalig Augustijnen klooster) op de Beestenmarkt overgebracht, zie a. w. p. 17. Hetgeen Piccardt p. 46 noot 30 hierover mededeelt, is onjuist en in strijd met zijn eigen mededeeling daarvoor. (2) Zie voor de geschiedenis van het gesticht J. de Kruyter, Bijdrage tot de geschiedenis van het Weeshuis te Goes bij de herdenking van het 300-jarig bestaan op 6 Januari 1928. (3) Afgebeeld: Zeeland in Beeld p. 80. (4) Zie Piccardt, a. w., p. 50. (5) a. w. p. 28.

teekend, en die tot het einde der achttiende eeuw als zoodanig dienst heeft gedaan. (1) Het gebouw werd in 1850 aan een liefdadige instelling, de „Oeconomische spijsuitdeeling” afgestaan. (2) De gevel is zeer veranderd en verminkt; onderkenbaar zijn nog pilasters met hardsteenen basementen, blijkbaar uit het midden der zeventiende eeuw; het dak wordt bekroond door een koepeltorentje met uurwerk en windwijzer — het scheepje van ter Goes — van 1624, dat in 1855 van de toen afgebroken Havenpoort naar dit gebouw werd overgebracht.

Ten slotte worde het Vischafslagershuisje genoemd, dateerend uit het midden der zeventiende eeuw, een achtkant gebouwtje van baksteen met koepeldak en zandsteenen zeemeermin als bekroning. In de zijmuren bevinden zich vier gebeeldhouwde gevelsteenen, visschen voorstellend; een deurkozijn vermeldt het jaartal 1745. Het aardige huisje is in 1911 gerestaureerd.

IV. WOONHUIZEN,

door W. S. UNGER.

Ofschoon toenemende welstand ook hier onder de overgeleverde woonhuizen een groote opruiming heeft gehouden en nergens te Goes, behalve dan misschien op de Turfkade (zie afb. 2), een straatbeeld is bewaard als b.v. in Zieriksee (3) het geval is, zijn uit de opeenvolgende stijlperioden specimina van particuliere woonhuisgevels bewaard, die vermelding verdienen. Het eerst, niet alleen van wege de chronologie, maar evenzeer om zijn belang, worde het Gothische huis (Turfkade 11) genoemd. Want dit gebouw verleent aan Goes in de geschiedenis onzer architectuur een bijzondere beteekenis, en wel deze van schakel te zijn in de ontwikkeling van het geveltype, dat als het Zuidhollandsche of Dordtsche bekend staat, en dat, voortzetting van den middeleeuwschen houtbouw, door overkragende vensterbogen, samenkomend in een gothischen toot- of neusvorm op kraagsteentje, wordt gekenmerkt. Immers, volgens een deskundige als Frans Vermeulen (4) doet deze gevel, die zeker niet later is te dateeren dan circa 1530, „de vraag opkomen of we den oorsprong (van dit geveltype) niet veeleer in het zuiden des lands moeten zoeken, en of deze bepaalde vorm dan, afgezien natuurlijk van het Vlaamsche geboorteland, mogelijk in Zeeland rijpte, om vandaar, over Delft en Dordrecht, langzamerhand in het verdere Zuidholland door te dringen.”

De fraaie trapgevel (zie afb. 6) is opgetrokken van baksteen en natuursteen, met geprofileerde togen en cordonbanden. De trappen van den top rusten op muurschalcken, geplaatst op draagsteentjes en door gothische boogjes met den volgenden trap verbonden. Een geprofileerde spitsboogdeurnis met kopjes aan de punten der driepasvulling, waarin oorspronkelijk de zandsteenen boogvulling met wapen van keizer Karel den Vijfden was aangebracht, (5) geeft toegang tot het huis, van welks interieur niet meer dan balkneuten in de benedenvertrekken en overwelfde kelders te vermelden zijn. Boven de vensters ter weerszijden van den ingang vindt men geprofileerde bogen, boven die der verdieping korfbogen en van die daarboven, duidelijkste aanwijzing van bovengenoemd type, twee samenloopende driepasbogen. Zeventien fraaie ankers met bloem sieren den gevel van het huis, over welks geschiedenis ons niets bekend is, en dat in 1928 eigendom is geworden van de vereeniging „Hendrik

(1) a. w. p. 29. — Van het groot aantal molens, die in vroeger eeuwen te Goes aanwezig waren en waarvan ongeveer dertig jaar geleden nog drie bestonden, is thans slechts de molen De Koorenbloem, met gedenksteen van 1801, over op het Westbolwerk. (2) Zie de brochure Ter herinnering aan het honderdjarig bestaan der Commissie voor de Oeconomische spijs- uitdeeling te Goes — 25 October 1816—1916. (3) Zie Oudheidkundig Jaarboek I p. 83 vlg. (4) Zie Frans Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst II p. 171 vlg. (5) Deze steen ligt nog in een der kelders van het huis in afwachting, dat hij bij de voorgenomen restauratie weer op zijn oorspronkelijke plaats zal worden aangebracht.

de Keyser"; de oudheidkundige vereeniging „De Bevelanden" hoopt er binnenkort een historisch museum betreffende het terrein harer werkzaamheid in te vestigen.

De oudste gedateerde gevel uit de periode der Renaissance, die niet alleen daarom vermelding verdient, (1) is de baksteenen trapgevel Turfkade 7, van 1591, evenals zijn linkerbuurman (no. 5) rijk met zandsteenen banden en toogvelden versierd en door een overhoekschen toppilaster bekroond. Iets ouder is misschien de natuursteenen (2) trapgevel Korte Kerkstraat 15, met geprofileerde dekstukken en geprofileerde waterlijsten, welks overhoeksche toppilasters rust op een draagsteentje; voor eenige jaren is de gevel gerestaureerd. Zijn buurman (no. 13), in baksteen uitgevoerd, vertoont hiermede veel gelijkenis. Uit het einde der zestiende eeuw zal ook dateeren het huis Bierkade 9, met twee zijtrapgevels met geprofileerde dekstukken; in den vrijstaanden zijgevel (Koningstraat 1), met zandsteenen banden, zijn twee gevelsteenen met figuren aangebracht. Van geheel anderen aard is het trapgeveltje Sint Jacobstraat 9, met overhoekschen toppilaster, opgetrokken van gele baksteen met banden en vensteromlijstingen van roode baksteen. Boven de benedenramen zijn gemetselde korfbogen, boven die op de verdieping een kielboog, waarin twee ontlastingsboogjes, aangebracht. Het belangrijkste echter aan dit geveltje is het baksteenen poortje met pilasters en boog op uitgetande draagsteentjes, waarboven driehoekig fronton met pilaster op den top; in en onder het fronton bevindt zich een tandlijst van baksteen. De gevel dateert vermoedelijk uit het eerste kwart der zeventiende eeuw. In dezelfde straat (no. 44) vindt men een als trapgevel met toppilaster opgaand dakvensterfront; een dergelijke gevel, doch breeder, staat Nicuwstraat 39.

Naast deze min of meer gave gevels zijn uit deze periode nog enkele fragmenten bewaard, die de vermelding verdienen. Zoo b.v. de vier uitgemetselde geprofileerde bogen op draagsteentjes, waarvan de twee links met druipers, aan het huis Wittepaardstraat 5, en die ook Stalstraat 11 worden aangetroffen. Zoo ook de fraaie korfbogen met hoeksteenen en sluitsteenen, één maskaron en de ander engelenkopje, aan den helaas gewijzigden gevel Wijngaardstraat 49, die blijkens de jaarankers van 1653 dagteekent.

Terwijl breede gevels van de kolossaalorde te Goes ontbreken, vermoedelijk voor woonhuizen (3) ook wel niet en vogue zijn geweest, zijn van meer bescheiden huizen van het pilastertype nog twee merkwaardige specimina over. Daar is in de eerste plaats het huisje Grootte Markt 34, met gemetselde pilasters met zandsteenen Ionische kapiteelen over de eerste verdieping en een top van drie trappen met de in Zeeland vrijwel unieke zandsteenen vleugelstukken en een segmentvormig fronton, waaronder een zandsteenen schulp. Deze gevel zal dateeren van omstreeks het midden der zeventiende eeuw. In 1651 werd gebouwd het huis „Hoope", J. A. van der Goeskade 69, waarvan de bouw in verband met de ligging tegen een waterkeerende dijk destijds nog al wat voeten in de aarde had; (4) het huis heeft aan verschillende particulieren behoord, werd omstreeks 1840 eigendom der gemeente, en dient thans den brugwachter tot woning. (5) De baksteenen gevel (zie afb. 11) heeft vier uitgemetselde pilasters met fantasie-Ionische kapiteelen van zandsteen en geprofileerde basementen, een zandsteenen borstwering en eenvoudige kroonlijst, rustend op houten consoles. Een zandsteenen deurpoort met maskaron als sluitsteen van den boog, waarboven een ledige beeldnis met den naam, geeft toegang tot het huis. Boven de nis een gekoppeld vensterkozijn. De vensters der grondverdieping zijn versierd met zandsteenen

(1) Van vermoedelijk 1588 dateert blijkens de jaarankers de overigens onbelangrijke gevel Koningstraat 3. (2) Mede van bergsteen, doch door verf bijna onkenbaar, is de zwaar verminkte gevel Grootte Markt 9, met vijf (vroeger 6) staafijzers met knop. (3) Ten aanzien van *openbare* gebouwen, zie hetgeen hiervóór is medegedeeld ten aanzien van den doelen der handboogschutters en van den voormaligen watermolen. (4) Zie het artikel van F. G. C. Rothuizen in *Bouwkundig Weekblad* 1916 p. 168. (5) Ten onrechte deelt de Voorloopige lijst VI p. 40 het huis onder: openbare gebouwen in.

bekroningen met doorbroken fronton. De gevel is in 1916 door den heer F. G. C. Rothuizen gerestaureerd; het zandsteenwerk werd toen van de verf ontdaan, de ramen vernieuwd en eenige vernieuwingen aan plint en hardsteen stoeper aangebracht.

Ook uit de periode der Lodewijkgevels zijn te Goes eenige goede specimina bewaard; zij zijn meest in den stijl-Louis XV. Het oudste voorbeeld is wel het dubbel heerenhuis met versierde houten middentravee Wijngaardstraat 3, dateerend van c. 1740. Het rijkst is wel de gevel van het patriciershuis aan de Groote Markt 17, waarin thans het hotel „de Korenbeurs” is gevestigd. De statige gevel met iets vooruitspringend middenstuk met eenvoudige deuromlijsting, is, vermoedelijk omstreeks het midden der 18e eeuw, opgetrokken van hardsteen; onder en boven de vensters zijn gebeeldhouwde versieringen aangebracht, terwijl ook ter weerszijden van de vensters der middenpartij door Louis XV ornamenten verlevendiging wordt gebracht. Inwendig vallen het stucwerk en de gesneden deuren in de vestibule te vermelden; zij dateeren uit den tijd van den bouw, evenals de stucplafonds in de beide voorkamers, met symbolische voorstellingen in de vier hoeken. Van het huis, dat vóórdien hier stond, resten nog de moerbalken met balksleutels uit den aanvang der zeventiende eeuw in de opkamer.

Uit het derde kwart der achttiende eeuw zijn afkomstig de gevels Nieuwstraat 59, met deuromlijsting en versierde deurtravee, en de meer imposante gevel Kleine Kade 47. De baksteen gevel, (1) aangebouwd tegen een zestiende-eeuwsche zijgevel met banden en hoekblokken van zandsteen, heeft een iets vooruitspringend middenstuk met deuromlijsting en versierde middentravee; de vensters prijken met een versierden spiegelboog. Ook van het oorspronkelijk interieur is een en ander bewaard, nl. schoorsteen met schoorsteenstuk van J. Vonk van 1765 — vermoedelijk wel tevens de geboortedatum van het huis — in de voorkamer rechts, schoorsteen met schilderstuk van J. B. van Reede van 1766 in de daarachter gelegen kamer, en een ongedateerd schoorsteenstuk van zekeren L. F. Aems of Lems in de linkerachterkamer; een andere kamer bevat een schoorsteen met spiegeltje uit den tijd van den bouw. (2) Overgang van Louis XV naar Louis XVI vertoont de breede gevel 's Heer Hendrikskinderenstraat 29, zonder kroonlijst, met gebeeldhouwd hardsteen plint en versierde deuromlijsting en travee met Ionische pilasters. Als historische bijzonderheid kan worden vermeld, dat hier vóórdien het huis stond, genaamd „het Blauwe huis”, waarin in Mei 1578 na den overgang der stad door ds. Gabriel Happart de eerste Hervormde predicatie is gehouden.

Een achttal gevelsteen — waarvan één jaarsteentje — zijn er slechts over van de vele, die in vorige eeuwen ook te Goes de huizen moeten hebben onderscheiden. (3) Behalve bovengenoemde figuren in den gevel Koningstraat 1, mogen worden genoemd de steen met drie papegaaien in een modernen gevel in de Lange Kerkstraat op den hoek van de daarnaar genoemde Papegaaistraat. Vermeldenswaard is ook de Sint Sebastiaan van 1623 in den zijgevel van het huis Rijfelstraat 1 met het opschrift:

Dit hus is God be/uaem, in de Basteiaen/is sin naem.

De overige gevelsteen zijn van minder belang; de jongste is van 1780 ('s Heer Hendrikskinderenstraat 38), en geeft een vaas met druiven weer, doch het opschrift is verdwenen.

Ook van de ankers zijn enkele specimina bewaard. De oudste jaarankers schijnen te dateeren van 1588 (Koningstraat 3), de jongste van 1753 aan de Albertinchocvc op den weg naar Bergen-op-Zoom. Fraaie sierankers, behalve die aan het Gothische

(1) Nog juist te zien aan den rechterkant op afb. 2. (2) Voorloopige lijst VI p. 53. (3) De oudheidkundige verzameling bevat ook enkele uitgenomen gevelsteen.

huis, vindt men aan de gevels Grootte Markt 16 (negen ankers) en 9 (vijf reeds genoemde staafankers met knop); zij dateeren van omstreeks 1600. En wanneer wij tenslotte nog melding maken van het fraaie smeedwerk uit het einde der zeventiende eeuw in de vensters naast de deur van het huis Keizerstraat 3, en van de merkwaardige stoeppalen met leeuwenkoppen in Nieuwstraat 36, gelooven wij het belangrijkste van hetgeen te Goes uit vervlogen eeuwen is bewaard recht te hebben gedaan.

DE KERKGEBOUWEN DER N. H. GEMEENTEN TE NISSE, EN TE KAPELLE,

door H. VAN DER KLOOT MEIJBURG.

I. NISSE.

De mooie dorpskerk te Nisse, was danig in verval geraakt. Toen in den zomer van 1919 op verzoek van de Kerkvoogdij, een grondig onderzoek naar den toestand van het gebouw werd ingesteld, bleek dat een ingrijpende restauratie dringend noodzakelijk was.

Zooals bij vele kerkgebouwen, waarvan een behoorlijk onderhoud de finantieele draagkracht der Gemeente verre te boven gaat, had ook hier het verval in de laatste tientallen jaren, hand over hand toegenomen. De daken lekten, de goten evenzoo, met gevolg dat de muren en de steunbeeren waren ingewaterd en verweerd, de ramen waren, door het roesten der brugijzers, vervallen en, evenals de negkanten, dorpels en bogen met cementspecie overgepleisterd, de fundeeringen op sommige plaatsen verzakt en het interieur geschonden.

Het koor dat voor de kerkdienst werd gebruikt, was door een onoogelijk houten schot met orgelgalerij van het schip der kerk gescheiden. Dit schip werd, evenals het torenportaal, benut als bergplaats voor alles waarmede men in de gemeente geen weg wist.

Het liet zich aanzien dat de restauratie een aanzienlijk bedrag zou eischen en dus alleen uitvoerbaar zou zijn als Rijk en Provincie subsidie verleenden. Nadat door verschillende bezuinigingen, die later toch uitgevoerd moesten worden, de begroeting voor de kerk op f 74.000.— en die voor den toren op f 33.000.— was vastgesteld, werd overeenstemming met het Rijk en de Provincie bereikt. Dientengevolge besloot in het laatst van hetzelfde jaar de kerkvoogdij, in goed vertrouwen, met de restauratie te doen beginnen, daar langer uitstel haar onverantwoordelijk toescheen.

Allereerst werd het koor onder handen genomen. De daken en goten werden vernieuwd en de muren, raam-bogen en steunbeeren voor een groot deel afgebroken en opnieuw opgemetseld waarbij de ramen van nieuwe stijlen en traceeringen werden voorzien. Ook de triomfboog tusschen koor en schip, waarvan de rechtstanden grootendeels waren weggekloofd om meer ruimte te krijgen en die ernstig gescheurd en afgeweken was, werd grondig hersteld.

Bij de uitvoering van deze werken kwamen aanwijzingen van een kleiner, ouder, koor te voorschijn. Een moet van een vroeger, lager dak boven den triomfboog, gaf een aansporing tot een nader onderzoek. Bij ontgravingen kwam inderdaad een brokstuk van een ouden fundeeringsmuur te voorschijn die juist door de muren van het tegenwoordige koor, dat dagteekent uit de 15e eeuw, was omsloten.

De steenen waaruit deze fundeering was samengesteld hadden een afmeting van ongeveer $6,5 \times 13 \times 29$ c.M., terwijl het nieuwe koor gemetseld is van steenen waarvan de maten $6 \times 12 \times 25$ c.M. bedragen. Het schip, dat ouder moet zijn dan het thans bestaande koor, is opgetrokken van steenen ter groote van ongeveer $6,5 \times 12,5 \times 27$ c.M. terwijl de beide kapellen of dwarspanden, die waarschijnlijk dagteekenen uit omstreeks 1600 — gemetseld zijn van veel kleineren steen, n.l. steenen van $4,5 \times 8,5 \times 18$ c.M. Het steenformaat van den toren wordt naar boven toe kleiner; in den onderbouw is steen gebruikt van ongeveer $7 \times 12,5 \times 27$ c.M., terwijl de bovenbouw is gemetseld van steenen die ongeveer $6 \times 11 \times 24$ c.M. meten.

Bij de herstelling van den triomfboog kwamen tevens sporen van beschildering te voorschijn. Een voorzichtig ingesteld onderzoek bracht aan 't licht dat niet alleen de dagzijde van den boog was gepolychromeerd, maar dat zich boven den boog, aan de zijde van het schip, een belangrijke muurschildering bevond, voorstellende Maria verkondiging, die door den heer Por, welke met de restauratie van de beschilderingen werd

Afb. 2. De Kroning van Maria. Sluitstuk in de N. H. Kerk te Nisse.

met gewapend beton-vloeren en ringbalken was versterkt, zijn de klokken weer een verdieping hoger geplaatst.

De torenspits, welke ongeveer 20 jaren geleden was hersteld, verkeerde nog in goeden staat doch het houten raamwerk waarop zij rustte, was bij den muur afgerot zoodat den toren feitelijk iederen steun ontbrak en men zich moet verwonderen dat de spits nog zoo lang in stand is gebleven. Ook hier werden degelijke voorzieningen getroffen om het gevaar af te wenden.

Het traptorentje dat toegang gaf tot den omloop, aan de voet van de spits, was in 1805 afgebroken en vervangen door binnen den toren geplaatste ladders. Mede omdat de klokkestoel op zijn vroegere hoogte is terug gebracht en het niet wenschelijk bleek de betonvloeren die tevens dienst doen als isolatie bij eventueele brand, te doorbreken, werd de traptoren wederom opgemetseld. Daar de oorspronkelijke vorm niet nauwkeurig kon worden bepaald is een vrij ontwerp gemaakt waarbij echter naar harmonie met het bestaande is gestreefd.

Het inwendige van den toren, waar roestend ijzerwerk verwoestingen had aangericht, is eveneens hersteld. Boven het torenportaal werd een nieuw gewelf geslagen zoodat de hoofdingang van de kerk wederom een waardig aanzien heeft gekregen.

II. KAPELLE.

Het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Kapelle, bekend door zijn mooien toren met gemetselde achtkante spits, omgeven door een viertal kleine hoektorentjes, is eerst in den loop der tijden tot zijn tegenwoordige gedaante gekomen. Een ingesteld onderzoek heeft bevestigd dat de toren, waarvan het jaartal 1427 niet op den stichtings-tijd kan duiden, doch die veel ouder moet zijn, en het hoofdkoor, tot de oudste gedeelten van den bouw behooren. Het schip waarschijnlijk uit de 2e helft der 15e eeuw en de zijbeuken bleken later te zijn gebouwd. Echter kon niet worden vastgesteld of dezen gelijktijdig dan wel achtereenvolgens zijn gebouwd; er zijn aanwijzingen die zoowel voor het een als voor het ander pleiten. Buiten twijfel is het bijkoor later gebouwd dan het hoofdkoor en vormde de doorbroken scheidingsmuur weleer een buitengevel. Waarschijnlijk is bij deze verbouwing de bestaande middenkolom opgericht ter plaatse van een raam, zoodat dit nieuwe steunpunt kon worden voltooid vóórdat de muurdammen werden weggebroken. Zodoende is deze verbouwing, die in het laatst der 15e eeuw schijnt te hebben plaats gehad, op een eenvoudige wijze tot stand gebracht.

Blijkens een gevonden, dicht gemetseld raam in den westelijken sluitgevel van

Afb. 1. De N. H. Kerk te Nisse, gezien uit het Noorden.

belast, in het Bulletin van 1922 is besproken. Later kwam nog een groote beschildering te voorschijn boven de Noordelijke zij-ingang van het schip, voorstellende de Heilige Christoffel, die met de fraaie apostelbeeldjes en koppen in het koor, eveneens zeer zorgvuldig werd gerestaureerd, zonder echter in bijschildering te vervallen. Alleen de versieringen op de houten gewelfgraden in rood, zwart en wit, die van onder de blauwe verflaag tevoorschijn werden gebracht, zijn hier en daar wat opgehaald en geheel nieuw aangebracht waar soms een stuk verrot hout moest worden vervangen.

Niet oorspronkelijk bleek de bekapping van de sacristy te zijn die met een lessenaardak tegen de Zuiderkapel aansloot. De oorspronkelijke dakvorm teekende zich nog zeer duidelijk tegen den koormuur af zoodat een reconstructie niet moeilijk was.

Een belangrijke herstelling werd uitgevoerd aan de Zuid-westelijke hoek van het schip waar de sluitmuur en de hoeksteunbeer zoodanig waren verzakt en gescheurd dat geheele vernieuwing noodig was. Bovendien werd de fundeering met gewapend beton versterkt. Bij deze herstelling bleek

dat de sluitgevel nòch in verband met den toren, nòch in verband met den zijgevel was opgetrokken en dat de hoeksteunbeer inwendig hol was.

Ook aan de Noordzijde van den toren bleek er geen verband te bestaan met den aansluitenden zijgevel. Voorts viel op te merken dat de afstand van hoofdspant tot torenmuur één vakje grooter is dan de afstand tusschen de spanten onderling. Uit een en ander mag worden afgeleid dat toren en schip niet gelijktijdig zijn gebouwd.

Zoowel van het schip als van de beide zijkapellen, werden de muren, steunbeeren, ramen, daken en goten grondig hersteld of vernieuwd. De sacristy werd in den oorspronkelijken toestand terug gebracht, behoudens een nieuw portaal dat noodig was om de Zuiderkapel, die met een oude pui en glazen schot van de kerk werd gescheiden, als een afzonderlijk vergaderlokaal te kunnen gebruiken.

De muren van het schip, die weleer gevoegd bleken te zijn geweest, werden van de kalklaag ontdaan. De muren van het koor en de kapellen, die geen spoor van schoon metselwerk vertoonden, werden over-gepleisterd.

Voor het opstellen van de ketels voor de centrale verwarming werd gebruik gemaakt van een oude regenput waarboven een klein gebouwtje werd opgericht.

Het meubilair werd van de verflaag ontdaan en hersteld terwijl verschillende fragmenten tot één geheel werden gebracht. Zoo bleek het mogelijk uit meerdere, verspreid geraakte stukken, een mooie gothische bank samen te stellen en van verzaagde en vertimmerde stukken koorhek, twee fraaie renaissancehekken te maken, één als afsluiting van de Zuiderkapel en één als afscheiding tusschen koor en schip. Toen voor deze hekken de plaats was aangewezen bleek uit herstellingen en moeten aan het muurwerk, dat naar alle waarschijnlijkheid de oorspronkelijke plaats dezer hekken was terug gevonden.

dit bijkooor, moet de kleine kapel in den hoek van bijkooor en Noorderzijbeuk, veel later zijn gebouwd dan dit bijkooor.

Reeds vroeger heeft het kerkgebouw tweemaal een restauratie ondergaan welke zich toen echter voornamelijk tot het inwendige van het schip en de zijbeuken heeft bepaald. Na dien waren de daken meer en meer in verval geraakt terwijl de beide koren, doch vooral het Noorderkooor, aan ondergang schenen prijsgegeven. Deze beide koren, door muren van de kerkruiimte gescheiden, waren aan den dienst onttrokken en werden gebruikt voor bergplaats alsmede voor oefenterrein voor turn- en muziekverenigingen.

Daar de lekkage van het kerkdak voortdurend hinderlijker werd, besloot de kerkvoogdij het herstel ter hand te nemen. In de jaren 1922 en '23 werd voor een bedrag van ongeveer / 25.000,— verwerkt aan de vernieuwing van het dakbeschot en leibedekking met goten van middenschip, zijbeuken en hoofdkooor. Bovendien werden van de Noorderzijbeuk met aansluitende kapel en van het hoofdkooor, het bovengedeelte der muren

en de koppen der steunberen, die zeer veel door inwatering hadden geleden, vernieuwd.

Bij de werkzaamheden aan het kerkdak kwam aan het licht dat weleer de muren van het middenschip boven de daken der zijbeuken zichtbaar waren geweest, zoodat deze oorspronkelijke toestand werd hersteld.

Na dezen, voor den dienst in het kerkgebouw meest dringende voorzieningen, werden de werkzaamheden gestaakt teneinde inmiddels te trachten voor verdere uitvoering der restauratie, geldelijke steun van Rijk en Provincie te verkrijgen, waarin de kerkvoogdij tenslotte is geslaagd.

In Juni 1925 kon begonnen worden met de restauratie van het bijkooor dat een bouwval dreigde te worden. De fundeeringen waren verzakt, de muren en steunberen gescheurd en verweerd, de kap ontzet en op verschillende plaatsen verteerd, de ramen verminkt en met cement besmeerd.

Na versterking der fundeering is van het muurwerk een belangrijk gedeelte gesloopt en opnieuw opgetrokken van oud materiaal. Er werden nieuwe raamstijlen en traceeringen aangebracht, waartoe in de oude aanzetten nog voldoende gegevens voor een reconstructie aanwezig waren. Inwendig werden de muren opnieuw gepleisterd en de kap, na grondige herstelling, van een nieuwe beschieting en leibedekking voorzien. Met behulp van voorradige en aangekochte oude tegels, werden de vloeren vernieuwd. De ramen zijn bezet met glas-in-lood, vervaardigd van oude ruiten, waarin enkele oude fragmenten werden opgenomen.

Bij het afbikken en herstellen der muren kwam in den westelijken sluitgevel een dichtgemetseld raam te voorschijn terwijl in een der onderwanden van de koorafsluiting een klein poortje werd blootgelegd dat in zijn ouden vorm kon worden teruggebracht.

Afb. 3. Gemeentetoren en N. H. Kerk te Kapelle. Na de restauratie, gezien uit Noord-Westen.

In het hoofdkoor was één raam dichtgemetseld en niet bezet met een houten venster zooals de overigen. Na verwijdering van de later ingebrachte muurtjes werden belangrijke overblijfselen gevonden van de origineele raamindeeling die gelukkig kon worden gerestaureerd. De geldmiddelen lieten echter niet toe het geheele hoofdkoor, dat in den loop der jaren zeer werd gehavend, in den oorspronkelijken toestand terug te brengen. Het voor de restauratie van het kerkgebouw uitgetrokken bedrag van ongeveer f 45.000.— (zonder renteverlies) was daarop niet berekend. De werkzaamheden, die einde 1926 werden beëindigd konden zich helaas niet verder uitstrekken dan noodig om de instandhouding van het monument te verzekeren. 't Is evenwel te hopen dat de middelen gevonden kunnen worden om deze restauratie naar den eisch te voltooien, waarbij dan tevens de preekkerk met de beide koren weer tot één geheel gebracht dient te worden door verwijdering van den tusschenwand. Nu het gebouw van een centrale verwarming is voorzien, behoeft daartegen uit praktische overwegingen geen bezwaar te bestaan, mits dan tevens de beide koorruimten van een nieuwe gewelfbeschietsing worden voorzien die vroeger aanwezig moet zijn geweest.

Ten slotte kan hieraan nog worden toegevoegd dat in de tusschenperiode, waarin aan het kerkgebouw niet werd gewerkt, de toren die aan de Burgerlijke gemeente behoort, werd gerestaureerd onder leiding van den architect Joseph Cuypers die zich reeds vele jaren te voren met de voorbereiding daarvan bezig hield.

Voorburg, April 1930.

MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST TE HULST EN KLOOSTERZANDE

door FRANS VERMEULEN

I. INLEIDING.

Zooals het nu ligt — door het toch altijd wat willekeurig beloop der staatkundige grenzen — lijkt het een uithoek van het Koninkrijk der Nederlanden, dat oostelijk deel van Zeeuwsch-Vlaanderen, de oude Vier Vlaamsche Ambachten. En niettemin eischt dit land, het klassieke land immers van „Reinaerd de Vos”, het land ook van Sint Willebrord, van Sint Elooi en Sint Amandus, met recht en reden onze belangstelling als een der oudste haarden van cultuur en kunst in het Nederlandsche gebied.

Die Vier Ambachten, Assenede, Axel, Boechout en Hulst, waren oorspronkelijk vier reeds in Merovingischen tijd bestaande Villae, die elk onder een hoofd, den *Villicus* stonden; de afzonderlijke kleinere hofsteden, die hiertoe behoorden werden dorpen, twee der Villae, namelijk Axel en Hulst groeiden tot steden. De benaming „Villa” was toen niet meer toereikend, en men noemde ze hierom — en reeds ten tijde van Gislebert de Mons — de *quattuor ministeria*. Gezamenlijk vormden de Vier Ambachten na het Karolingische tijdvak één staatkundig geheel, dat met het Land van Waes en den ouden pagus Gandensis (Ouderburch) tot het militaire en civiele ambtsgebied van den Gentschen burggraaf en sinds omstreeks 1018 tot Rijks-Vlaanderen behoorde.

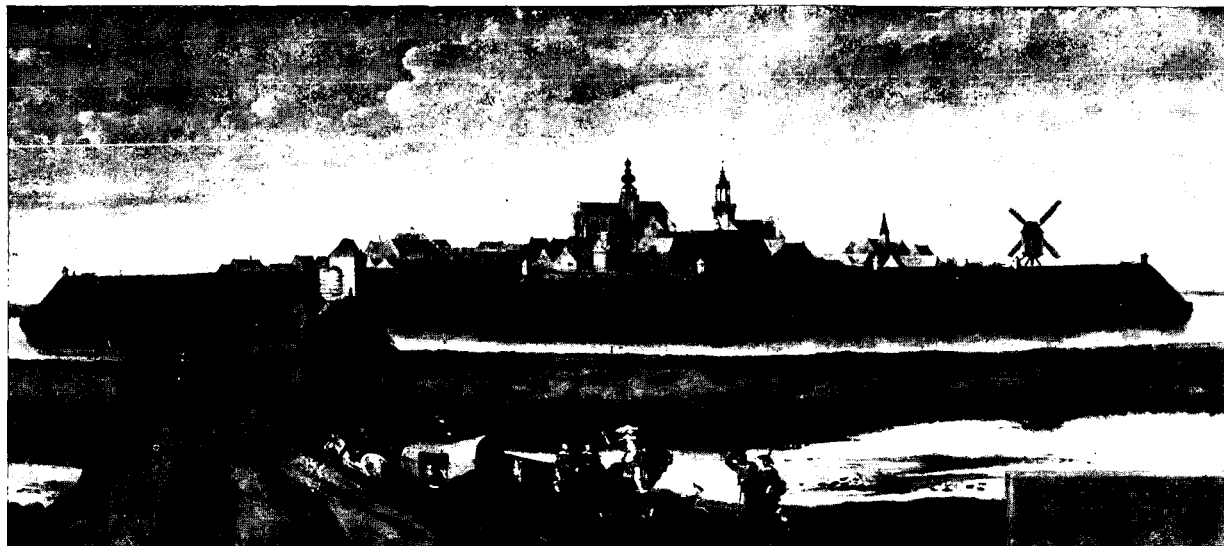
Reeds in 1218 bezaten de Vier Ambachten hunne eigen schepencolleges, en het privilege van 1242 erkende deze colleges — voor elk ambacht bestaande uit zeven schepenen, jaarlijks door den graaf van Vlaanderen aan te stellen — als rechters, competent voor alle crimineele en civiele zaken.

Kerkelijk vormden deze ambachten een decanaat, dat onder den naam *Quattuor Officia Flandria* deel uitmaakte van het bisdom Utrecht, waarschijnlijk reeds sinds de stichting van deze diocese in 695, maar zeker in 1108, toen bisschop Burchard van Utrecht de kerken van Boechout, Assenede en Axel en de kapel van Hulst aan het kapittel van de St. Salvator of Oudmunsterkerk te Utrecht schonk, dat ze in 1217 aan zijne thesaurie overdroeg. (1) Het is aan dit kerkelijke verband, dat de inwoners der Vier Ambachten den naam „Utrechtsche Vlamingen” te danken hebben, en ongetwijfeld is ook in het vervolg de invloed van Utrecht steeds van belang gebleven voor de cultureele ontwikkeling van dit gebied.

Beslissende beteekenis had in dit opzicht vooral het zoeven genoemde privilege van 1242, waarbij graaf Thomas van Savoye de Keure vernieuwde reeds in 1170 door Philips van den Elzas, graaf van Vlaanderen en Vermandois aan de Vier Ambachten verleend. Men zou dit document voor deze streken de scheiding kunnen noemen tusschen de feudale en de latere middeleeuwen. Het regelt den rechtstoestand der bewoners en hunne verhouding met de overheid; het schaft den balfaert, de heerediensten en belastingen op de haardsteden der landlieden af; het bepaalt maten, gewichten, erfpacht, kortom het beteekent de bevrijding en de mondigverklaring van de bevolking in het algemeen. (2)

Uit de wijze waarop deze Keure de verplichtingen vaststelde ingeval de graaf een oorlog ter zee voerde — de ambachten Assenede en Axel moesten elk twee heercoggen, Hulst een heercogge en een scilscoude, Boechoute één heercogge leveren —

(1) Joosting en Muller. Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen, II. blz. 122—123. (2) De tekst dezer keure in extenso bij L. A. Warnkönig, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschiede bis zum Jahr 1305*, dl. II². Men zie ook over de keure der Vier Ambachten: J. Adriaanse, *De Poort van Hulst vóór de vijftiende eeuw*. Hulst 1927. blz. 108 vv.

Afb. 1. Gezicht op Hulst. Naar een schilderij door C. de Vos van 1628, bewaard op het Stadhuis te Hulst.

valt af te leiden, dat Hulsterambacht in beteekenis volgde op Assenede en Axel.

Een allerbelangrijkste factor in dezen opbloei der Vier Ambachten waren de kloosterorden; in de eerste plaats die der Benedictijnen, welker abdijen van den H. Bavo en den H. Petrus te Gent gedurende de 12e en de 13e eeuw tal van landerijen bezaten, niet alleen in de Bevelanden (Bavo-landen?), maar ook en vooral in de ambachten Assenede en Boechoute; voorts de orde der Praemonstratensen of Norbertijnen, die reeds in 1156 een kapel en kerkhof te Hulsterloo (thans Nieuw-Namen) bezaten, welk heiligdom al spoedig een vermaarde bedevaartplaats werd: en tenslotte en bovenal de Cisterciënsen, de stoere monniken van Citeaux, in wier orderegels naast boetpleging en versterving, ook handenarbeid en landbouw een eerste plaats innamen. Zij vonden hier in dit land van schorren en moerassen — tot in het laatst der 12e eeuw een archipel van door stormvloed en geteisterde eilandjes — arbeid te over; en van hunne machtige omstreeks 1107 nabij Veurne gestichte abdij Ter Duinen en van haar dochterklooster Ter Does (Thosan) bij Brugge togen zij hier aan het bedijken en inpolderen en wisten zij uitgestrekte gebieden aan het water te ontworstelen. Zoo kreeg de abdij Ter Does in 1187 de heerlijkheid Krabbendijke, waar zij een „uithof” De Oosthoec stichtte. Een dergelijke uithof was ook het klooster Groda, in het begin der 13e eeuw gevestigd te Grauw bij Hulst en na het midden dier eeuw overgedragen aan de moederabdij Ter Duinen. Eveneens in het Hulsterambacht stonden de reeds in 1227 vermelde priorij Stoppeldijke, een uithof der St. Maria-abdij van Cambron in Henegouwen, en een uithof der abdij Baudelo, in 1243 vermeld, te Lamswaarde. Te Hontenisse bestond reeds in 1233 het klooster te Zande, welks merkwaardige, hieronder te bespreken kapel behouden bleef.

Met onze huidige provincies Groningen en Friesland waren Zeeuwsch-Vlaanderen en vooral de streek van Hulst de het dichtst door de ontginnende en bouwende Cisterciënsen bezette deelen van ons land, en door hunne voortdurende rechtstreeksche betrekkingen tot de oorspronkelijke moederkloosters van Citeaux en van Clairvaux brachten deze kloosterlingen overheerschend Bourgondische en Noord-Fransche elementen in de cultuur en met name in de architectuur dezer landen, welke voor volgende tijden beslissend zouden zijn. (1).

(1) Vgl. hieromtrent ook mijn Handboek tot de Geschiedenis der Nederl. Bouwkunst, dl. I, blz. 163 vv., en de literatuur aldaar vermeld.

Afb. 2. Wallen te Hulst bij de Gentsche Poort.

Na de Hervorming, in 1582, schonken de vier leden van Vlaanderen de meeste der kloostergoederen in Hulsterambacht aan prins Willem I, om hem het verlies zijner goederen in het graafschap Bourgondië te vergoeden. De Staten-Generaal bevestigden deze giften, na de inneming van Hulst in 1645, ten behoeve van Frederik Hendrik en zijne nakomelingen. Na de inbezitneming van Staats-Vlaanderen door de Fransen, in 1794, heeft Hulsterambacht, als zoodanig, opgehouden te bestaan.

II. HULST.

Moge Hulsterambacht al niet het eerste zijn in de rij der Ambachten, zijne hoofdstad Hulst was ongetwijfeld de oudste en voornaamste der steden en dorpen in dit gebied. De graaf van Vlaanderen, Philips van den Elzas, schonk haar in 1180 de stadsrechten en tolvrijheid, wat beteekende, dat de „porte” van Hulst, zooals de stad dan doorgaans heet, (1) zich

(1) Reeds zeer vroeg kregen de plaatsen, die door hun eigenaardige ligging tot knooppunten van het handelsverkeer werden, den latijnschen naam *portus* (ingang, haven, ook toevluchtsoord). Sinds de 10e eeuw echter is de *portus* niet enkel zulk een stapelplaats van koopwaren of tol, maar een blijvende nederzetting van belanghebbenden op dergelijke middelpunten van verkeer. De naam is de oudste in de Nederlanden voor stedelijke agglomeraties, en gedurende de geheele Middeleeuwen blijft hier de stad „poort” heeten en de stedeling „poorter”. Vgl. H. Pirenne, *Les villes flamandes avant le XIIe siècle*, in: *Annales de l'Est et du Nord*. I (1905). p. 22 ss.”

Afb. 3. De Gentsche Poort te Hulst, gezien van den buitenkant.

Afb. 4. Stadhuis te Hulst. Voorgevel.

mocht bevestigen met verdedigingswerken en aldus tot een beveiligde markt- en handelsplaats werd, eene landstad, die vooral sinds zij in 1350 door graaf Lodewijk van Male met de Groote Keure werd begiftigd, krachtig opbloede. (1) Bij het achtste-halve-eeuwfeest van hare stadsrechten zij haar deze korte studie gewijd.

DE VERDEDIGINGSWERKEN.

Nog in 1341 bestond de enceinte van Hulst — blijkens de stadsrekening van dat jaar — uit de primitieve gracht en den daaruit opgeworpen aarden wal, waarachter zich de eerste poorters na het gedenkwaardige jaar 1180 hadden beveiligd. En zelfs nadat Jan zonder Vrees in 1413 verlof had gegeven de stad te ommuren, bleek het niet mogelijk vestingwerken naar de eischen van dien tijd — dus met muren, weergangen en sterke, getorende poorten — op te trekken, doordat het onderhoud van de haven en van het kerkgebouw te veel van de geldmiddelen eischte. Eerst in 1460 en na een octrooi van Maria van Bourgondië van 19 Juli 1477 kwam men tot verbetering en uitbreiding der omwalling: in 1460 werden de Potterpoort (later Dubbele poort) en de Asschepoort, in 1468 de Gentsche en in 1471 de Begijnepoort gebouwd, en in 1487 werden deze vestingwerken nog uitgebreid. De plattegrond der stad van Jacob van Deventer, leert ons, dat de versterkingen omstreeks 1560 nog steeds bestonden uit de middeleeuwsche enceinte met vier poorten, zonder enig spoor van den invloed der „eerste Italiaansche manier,” met hare flankerende bastions, zooals die zich reeds tegen 1530 in de Nederlanden deed gelden.

Waarschijnlijk is het prins Maurits geweest, die, na de stad in 1591 op de Spanjaarden te hebben veroverd, de bevestiging liet verbeteren en versterken (2) met

(1) Vgl. Th. van Limburg Stirum, *Cartulaire de Louis de Male I.* p. 333. — Jac. van Lansberghe, *Beschrijvinghe van de Stad Hulst* (1692) blz. 172. — G. C. A. Juten, *Keuren en Handvesten der stad Hulst*, blz. 5.

(2) Eene resolutie der Staten-Generaal van 21 Augustus 1592 luidt: „Die verscreven Staten Generael verstan, dat die nootelycke, alreede aengevangen fortificatiewerken voir de versekertheyt der stede van Hulst ten meesten proffyte ende minste costen van den lande sullen moegen worden volmaict nair behoiren ende vereysch van deselve, maer aengande diē nyeuwe werken, alsoo 't spade op 't jaer is, dat men die voir dese tijt sal laten berusten, uuytgenomen de gementionneerde valbrugge ende eenige andere cleyne nootelycke werken, die geduerende het loopende saison noch sullen kunnen volmaict worden.” Cf. Japikse, *Resolutiën S.-G.*, V (1590—1592), 637—638.

buitenwerken als de Moerschans, de Grootte en de Kleine Raap, de Bloemeschans, Campenschans, het fort Nassau en andere, die we genoemd vinden bij het groote beleg van Juli—Augustus 1596, toen aartshertog Albertus de stad heroverde.

In de nu volgende jaren, en vooral omstreeks 1620, vernieuwden en verbeterden Spaansche en Italiaansche ingenieurs de verdedigingswerken overeenkomstig de toenmalige ontwikkeling der versterkingskunst, waardoor de vesting het grondplan kreeg, dat wij aantreffen op de prent van het beleg door Frederik Hendrik ten jare 1645 in Joan Blaeu's Tooneel der Steden. Nadat de Stedendwinger de vesting had genomen „is Hulst stercker gemaect, en met verscheyde nieuwe wercken voorsien”, (1) waarvan Blaeu dan eveneens een afbeelding geeft. Omstreeks 1700 heeft de groote vestingbouwer Menno Coehoorn andermaal eenige verbeteringen doen aanbrengen en het was de aldus versterkte stad, die in 1702, onder bevel van generaal-majoor van Dedem, den aanval der Fransche legers, geleid door den vermaarden Vauban, wist af te slaan. In het midden der achttiende eeuw had men hier, behalve de versterkte stad, de forten Zandberg en Moerschans aan eene geretrancheerde linie, door inundatiën moeilijk te naderen. Aan de andere zijde der stad de Grootte en Kleine Kijkuit in den polder van Kieldrecht, de Havenschans, de Grootte en Kleine Verrekijker enz.; enkele der oudere waren toen reeds vergaan of gesloopt. (2)

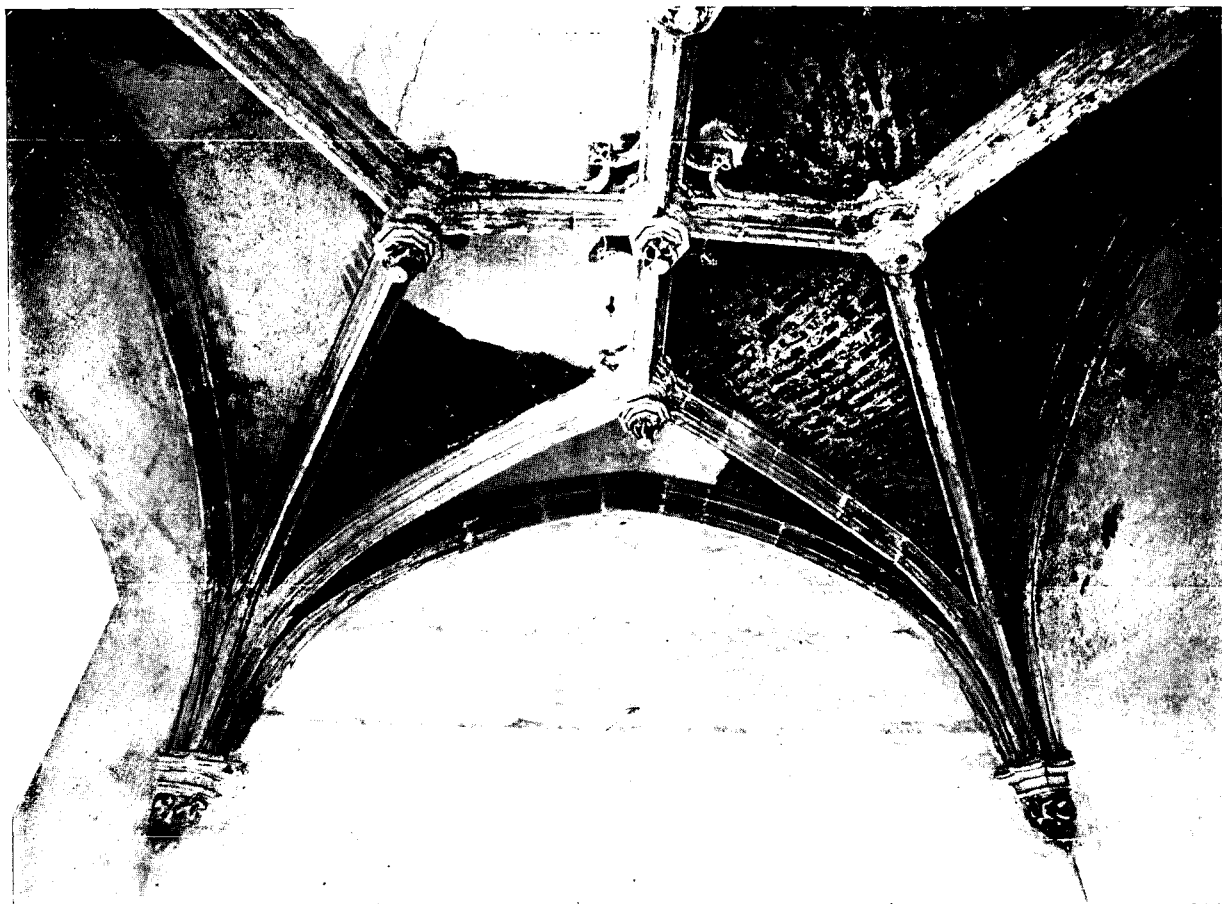
Van deze buitenwerken zijn nog slechts overblijfselen bewaard (de Linie met de forten Moerschans en Zandberg), de stad zelf echter ligt nog tot op dezen dag achter hare wallen, zooals die reeds omstreeks 1620 waren aangelegd en zooals zij zich op het bekende schilderij van Cornelis de Vos, in 1628 vervaardigd, vertoonen (afb. 1).

Thans zijn die oude wallen, met boomen beplant, in vreedzame wandelingen herschapen, en op een enkele plaats — bij de Gentsche poort — heeft het moderne leven er een bres in gebroken, maar als geheel biedt Hulst toch nog den wonderen aanblik van een zeventiend' eeuwsche vestingstad, besloten in een onregelmatigen negenhoek met negen vijfhoekige bas-

Afb. 5. Raadhuisstoren te Hulst, gezien uit het ZuidWesten.

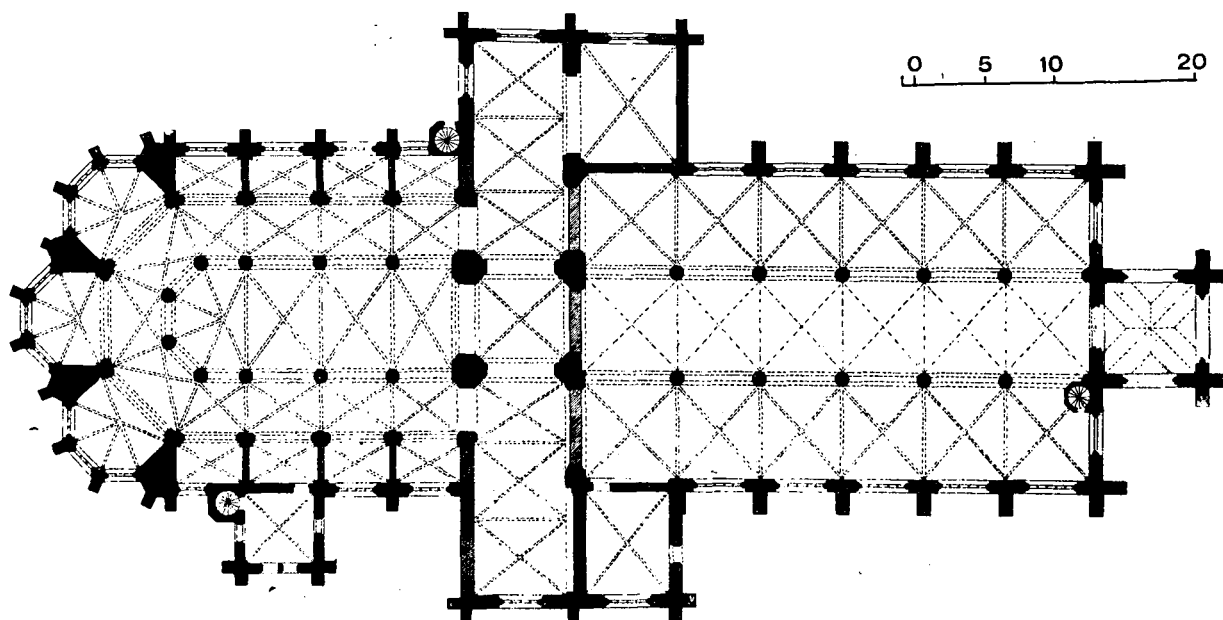
(1) Tooneel der Steden (1649). (2) Zelandia Illustr., II, blz. 703.

Afd. 6. Stergewelf in den raadhuistoren te Hulst.

tions, vooruitspringend in de breede omgrachting; en in deze enceinte op drie plaatsen de toegangen: aan de noordzijde de Dubbele poort, waar thans de stoomtram als een rammelend anachronisme doorheen hotst, een sober baksteenen bouwwerk met door een half rond tongewelf overkluisden gebogen doorgang, in het buitenfront een cartouche dragend met het jaartal 1771 der verbouwing (afb. 2); aan de Noord-oostzijde de Bagijnepoort, eveneens een zeer sober behandeld werk, waarvan in 1704 Pieter Benjamin de Beaufort den eersten steen legde, een feit, dat we gememoreerd vinden op een architraaf aan de veldzijde; tenslotte aan de zuidzijde der stad de iets rijker opgetrokken Gentsche poort van 1780, met gebogen en door een tongewelf overkluisden doorgang, waarvan het buitenfront een wel wat droge, maar in hare strenge strakheid niettemin statige ordonnantie vertoont van gekoppelde hardsteenen Toscaansche pilasters, die een forsich hoofdgestel van hetzelfde materiaal dragen, waarop een baksteenen attiek rust bekroond met hardsteenen wapentropen (afb. 3).

Te midden van het vlakke Zeeuwsch-Vlaamsche polderland rijst zoo deze oude stad met haar groenenden gordel van wallen, waarachter, tusschen de kroon van wuivende boomkruinen, de roode daken gloeien en twinkelen rond de hoog oprijzende kerk met haar slanken toren. Een voor ons land wel zeldzaam geworden aspect, minder grootsch wellicht, maar gaver nog, dan het door moderne verkeersobsessies en quasi-urbanistischen grootheidswaan bedreigde Naarden, grooter en belangrijker dan het overigens even gaaf bewaarde Friesche stadje Sloten, of het danig

Afb. 7. Plattegrond van de St. Willibrordus- of Grootte Kerk te Hulst.

geschonden Willemstad. Al te zeer vergeten en verloren achter de breede Wester Schelde — immers, zelfs Henri Polak noemt het niet in zijn kostelijk boek, gewijd aan de groote schoonheid van dit kleine land — is Hulst zeker het schoonste voorbeeld van een vestingstad uit vroeger eeuwen, dat wij nog bezitten.

BURGERLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

De stad binnenkomend door de Dubbele poort, vinden wij, gaande naar de Markt, aan de zuidzijde der Steenstraat het Landshuis, het voormalige rechtsgebouw van Hulsterambacht, thans Kantongerecht. Het bestuur toch en de rechtspraak van de stad en van het Ambacht waren van oudsher gescheiden. Was de stedelijke regeering gevestigd in het raadhuis, die van het Ambacht had haar zetel in het Landshuis, dat als exterritoriaal gebied gold, waar baljuw en schepenen der stad geen bevoegdheid hadden.

Volgens de Keure van 1242 was de baljuw van Hulsterambacht verplicht „te doene ofte doen doene zine daghinghe tSondaechs ter kercken binnen der vorseide stede van Hulst van allen zaken, die hi te dinghene heeft bi der wet van Hulsterambacht.” Op verzoek van de bewoners van Hulsterambacht hadden de poorters van Hulst een erf in hunne stad beschikbaar gesteld om daar een rechthuis voor het Ambacht te bouwen. Op de dagen, dat het gerecht hier zijne zittingen hield, bracht het veel vertier en voordeel aan de stad, doordat „alle manieren van lieden in de vorseide poort bringhen moghen leiftochten, als van coorne, zuvele, poullage, vlasse, freyte ende weer andre, ende die daer vercopen ende penighen, zonder der vorseide poort assise derof te ghevene.”

De baljuw Robbrecht Boudinsz had echter de gewoonte aangenomen de vierschaar te doen spannen buiten de stad, „te diversen steden, alsoot hem ghenoucht,” gelijk die van Hulst zich beklaagden. Op deze klacht besliste de Raad van Vlaanderen den 14en November 1409, dat baljuw en schepenen voortaan hunne rechtszittingen moesten houden in de stad Hulst „ter placke ende stede, daer zij die van houden tyden gehouden hebben.” (1) Deze „placke ende stede” was aanvankelijk op de Zuivel-

1) Zie de oorkonde bij: Juten, Keuren en Handvesten. blz. 16—19.

Afb. 8. S. Willibrorduskerk te Hulst, gezien uit het Zuid-Westen.

markt bij de voormalige Haven. In 1565 werd het Landshuis verplaatst naar de Steenstraat, waar het Ambacht het huis van Jacob Gherulf tot dit doel had aangekocht. (1)

In 1655 geheel verbouwd, moet dit rechthuis omstreeks 1710-20 zijn tegenwoordigen gevel hebben gekregen. Deze vertoont althans den trant van het deftige Hollandsche grachtenhuis, zooals het zich vormde onder invloed van den stijl van Lodewijk XIV. De zeven vensters breede baksteen gevel heeft een vooruitspringende middenpartij van drie traveeën en wordt gedekt door een breede kroonlijst op gesneden consoles. Een achtkant koepeltorentje bekroont het dak. Een dubbel hardsteenen bordes voor het midden van den gevel voert naar den met hardsteen omljsten in-

gang, waarboven een groote hardsteenen cartouche de wapens draagt van de Generaliteit en van Hulst. Voor het middenvenster boven den ingang, dat gevat is in een gesneden houten omljsting, is een hardsteenen balcon met ijzeren balustrade aangebracht.

Inwendig bevindt zich rechts van de groote vierkante vestibule de rechtzaal (thans Kantongerecht), waar, in een uit de voormalige Vierschaar van het stadhuis afkomstige schouw, gedragen door zuilen van grijs marmer, boven een houten hoofdstel en tusschen houten hoekzuiltjes, een schildering van Jacob Jordaens is aangebracht, eene allegorie van het Recht voorstellend. Eigenlijk vormt deze in 1663 vervaardigde schoorsteenschildering eene tryptiek, bestaande uit het groote middenstuk met de figuren van de Justitia en Mozes, wijzend op den tekst van Deut. IX : 16, geflankeerd door twee smalle paneelen tegen de zijanten van de schacht der schouw, waarop in spelende engelenfiguurtjes de allegorie verder is uitgewerkt. Door de ongunstige plaatsing komen de twee zijstukken niet tot hun recht. Binnenkort zal echter dit werk van den grooten Vlaming eene restauratie ondergaan en wellicht wordt dan een middel gevonden om ook de beide zijstukken in een gunstiger licht te brengen.

Boven deze gerechtszaal bevindt zich nog een thans in verschillende vertrekken verdeelde zaal, met een oude zoldering op moer- en kinderbalken, waarin een schouw met terra-cotta zuilen en gebogen houten hoofdstel uit de periode der herbouwing van 1655 dateert.

(1) Koopacte op perkament. Rijksarchief Middelburg. — Dus niet „omstreeks 1576”, zooals Zelandia III. II. blz. 688 vermeldt.

In den tuin achter het huis bevond zich tot voor kort nog een aardige pomp uit den tijd van den voor-gevel; zij is thans verdwenen, en ook overigens is alles in later tijd vrij ongevoelig gewijzigd en verminkt.

Waar in het midden der stad de twee hoofdstraten elkaar kruisen, ligt aan het breede, met lommerrijk geboomte beplant marktplein het oude domus consulum, het raadhuis (afb. 4).

Het verleenen der stadsrechten zal hier, als elders, al spoedig de stichting van een raadhuis als zetel der stedelijke regeering ten gevolge hebben gehad. Dit vroegere raadhuis werd bij de verovering der stad door de poorters van Brugge en Gent in 1453 geheel verwoest, waarna men op dezelfde plaats een nieuw stichtte, dat in 1455 voltooid stond. In 1485, tijdens den strijd tusschen Maximiliaan van Oostenrijk en de Vlaamsche erflanden van zijn zoon Philips, een strijd waarin weer Brugge en Gent de leiding hadden, zond laatstgenoemde stad een afdeeling krijgsvolk naar Hulst als garnizoen om te beletten, dat het aan de zijde van Maximiliaan zou kunnen optreden. Deze soldaten, die begonnen met een gewelddadig optreden tegenover de inwoners, moesten tenslotte de wijk nemen voor de te wapen geroepen burgerij en verschansten zich op het raadhuis. Na een vruchteloze belegering van een dag en een nacht staken de woedende poorters hun eigen raadhuis in brand, zoodat de geheele Gentsche bezetting omkwam. Den 17en Juli 1485 gaf Maximiliaan te Gent verlof tot den herbouw van het raadhuis en tot het heffen van de hiertoe noodige belastingen, maar het zou nog ongeveer veertig jaar duren eer deze herbouwingsplannen tot uitvoering kwamen.

In 1528 stond Karel V toe om op de stad losrenten te verkoopen tot de som van 100 carolusgulden, om daarmee „tsepeene huus of halle, die staet aan de marct int schoenste ende chierlicste van der zelve stede, de welcke in voirdeden oirloghe verbrant ende ghestrueert was ende es zoe ghebleven te ruyne ende desolaet, te vulmaken”. (1) In 1534 stond dan eindelijk dit nieuwe stadhuis voltooid, met uitzondering van den toren, die eerst in 1539 gereed kwam. Sinds Zeeuwsch-Vlaanderen in 1794 bij Frankrijk werd ingelijfd, verarmde de stad, vooral door verwaarloozing en verzanding van de haven en van hare verbinding met de Schelde, tengevolge waarvan ook

Afb. 9. S. Willibrorduskerk te Hulst, gezien uit het Zuid-Oosten.

(1) G. C. A. Juten, Het Stadhuis van Hulst verbrand in 1485, in: Geschiedk. bladen, II. blz. 4.

Abf. 10. S. Willibrorduskerk te Hulst. Westportaal.

tegen de westelijke smalle zijde. Het thans door een houten kroonlijst recht afgedekte gebouw heeft twee verdiepingen, waarvan de bovenste meer in het bijzonder tot raadhuiskamer dient. Een buitengemeen hoog bordes met dubbele trap voert naar den thans door een strakke Dorische portiek omlijsten hoofdingang. Deze portiek en de karakterlooze lichtgaten met schuiframen zullen wel behooren tot de „herstellingen” van 1844. Beneden in het front van het bordes bevindt zich de lage toegang tot de kelders, omgeven door drie groote gebeeldhouwde wapensteen, voorstellend, van links naar rechts: een klimmenden leeuw, zonder verdere emblemen (Vlaanderen?) maar gemerkt A. W., het wapen van Oranje omsloten door den kouseband met het „Honi soit qui mal y pense”, en tenslotte het wapen van Hulst, in een krans van hulstbladeren. Deze steenen, met een vierden, die het wapen der Generaliteit draagt en tegen den westmuur is geplaatst, zijn van den omgang van den vroegeren kerktoren afkomstig, waar zij na diens herbouwing in 1664 waren aangebracht. Sedert den torenbrand van 1876 kregen zij de tegenwoordige opstelling.

Van het bordes heeft men toegang tot een groote vierkante vestibule, thans een vrij holle ruimte, eertijds, naar middeleeuwsch gebruik, de Vierschaar. Door een dubbele deur, waarachter zich vroeger de z.g. procureurskamer en het bodekamertje bevonden, komt men langs een gang in de raadzaal, die zoo al niet hare vroegere gedaante dan toch hare voormalige bestemming mocht behouden. Deze zaal wordt gesierd door een aantal schilderijen, waaronder in de eerste plaats het reeds genoemde belangrijke gezicht op Hulst, in 1628 geschilderd door den te Hulst geboren Cornelis de Vos, en onlangs gerestaureerd (afb. 1), en voorts de portretten van prins Maurits (toegeschreven aan Mierevelt), prins Willem II (toegeschreven aan Gerard Honthorst),

het raadhuiskamer in verval geraakte, terwijl tot overmaat van ramp de Franschen in 1806 den toren afbraken tot op den eersten omgang. Dit bovengedeelte is na 1844, toen de stad bij Koninklijk besluit werd gemachtigd tot herstelling van het stadhuis, weer opgetrokken in den wat dorren trant van dat tijdvak. Zoo is dan het Hulster raadhuiskamer in zijn tegenwoordigen staat nog slechts een schaduw van de zestiende eeuwse grootheid, dat alleen in zijn algemeenen aanleg en in enkele details de herinnering aan verstorven glorie bergt.

Die algemeene aanleg is een hoofdzakelijk van hardsteen opgetrokken dwarsbouwoplanggestrekt recht-hoekig grondplan, met den voorgevel aan de noordelijke lange zijde en den zwaren vierkanten toren.

graaf Hendrik van Nassau Siegen (± 1640), Philips Willem graaf van Buren (toegeschreven aan Mierevelt), en nog eenige andere paneelen.

Ter rechterzijde in de voormalige Vierschaar, waar zich thans de burgemeesterskamer bevindt, stond eertijds de schouw met de allegorie van Jordaens, die we op het Landshuis aantreffen. In de burgemeesterskamer sluit een zware eiken met ijzer beslagen deur den toegang af naar een klein vierkant vertrek in den toren, de voormalige stadsgriffie, overkluisd met een fraai stergewelf, welks ribben aansluiten tegen opengewerkte druipsteen (afb. 6).

Afb. 11. Kapiteel van een Kruisingpijler in de S. Willibrorduskerk te Hulst.

Het gelijkvloersche heeft een afzonderlijken ingang, die thans leidt naar eenige vertrekken, die eertijds de wachtlokalen vormden, en naar de trouwzaal, welke zich ten deele bevindt op het terrein der voormalige vleeschhal, later waag. Naar middel-eeuwsch Vlaamsch gebruik was ook hier de Vleeschhal tegen het raadhuis aangebouwd. De toegang bevindt zich thans nog aan de westzijde naast den toren, en voert in een kleine tot brandspuithuisje ingerichte ruimte, al wat van de oorspronkelijke vleeschhal is overgebleven en door een later halfsteensmuurtje van het overige deel (nu de trouwzaal) gescheiden. Alleen nog eenige balken op laat-gothisch geprofileerde kraagstukken herinneren aan den vroegeren toestand.

De ruim 38 M. hooge toren telt in den vierkanten romp vijf verdiepingen, terwijl het achtkant uit twee verdiepingen bestaat (Afb. 5). Gelijkvloers bevindt zich een vierkante ruimte, overkluisd met een kruisribgewelf op spitsbogige muralen, welks ribben rusten op eenvoudige kraagsteenen; hierop volgt het hierboven beschreven met een stergewelf gedekt vertrek en vervolgens nog drie overzolderde verdiepingen, in de bovenste waarvan in de hoeken de overgangen voor het hierop rustende achtkant zijn uitgekraagd.

Is dus behalve de ommuring, de twee overwelfde verdiepingen van den toren en het voorgedeelte van de vleeschhal, weinig uit den bouwtijd van het raadhuis bewaard gebleven, eenig denkbeeld van den oorspronkelijken toestand geeft ons nog de afbeelding op het schilderij van Cornelis de Vos. We zien daar, rechts van de kerk het hooge dak van het raadhuis met een halven trapgevel aansluiten tegen den toren, die bekroond wordt door een sierlijken opengewerkten lantaarn, (even herinnerend aan den Dom te Utrecht), gedekt door een spits, blijkbaar samengesteld uit gebolde geledingen naar Vlaamsch laat-gothischen trant. Van het mooie, hooge zadeldak, dat stadhuis en vleeschhal gezamenlijk dekte, vinden we de moet nog tegen den oostmuur van den toren, boven het tegenwoordige te lage dak, dat den toch reeds langgestrekte bouw te zeer drukt.

Voorts bevinden zich in het gebouw nog een schoorsteenstuk den H. Sebastiaan voorstellend, Vlaamsch werk uit de tweede helft der 17e eeuw (in de secretarie), en eenige eveneens zeventiend' eeuwsche curiositeiten, als een geschilderde eiken kist met slotwerk op een eveneens geschilderde schemel, een brandijzer, hellebaarden enz., terwijl we tenslotte nog de aandacht vestigen op eenige kaarten van Hulsterambacht, geteekend in 1760 door W. T. Hattinga en in 1767 door D. W. C. Hattinga.

KERKELIJKE GEBOUWEN.

Van het hooge bordes van het raadhuis zien wij aan de overzijde van het marktplein de majestueus oprijzende, grijze massa der Groote of St. Willibrorduskerk, de waarlijk vorstelijke oude parochiekerk van Hulst en van een groot deel van

Hulsterambacht, eigenlijk gewijd aan de H.H. Maria en Willibrordus (afb. 8). (1)

Volgens een oude overlevering zou Willibrord op zijn bekenden tocht van Walcheren langs de Vlaamsche kust naar Brabant te Biervliet en te Hulst kerken hebben gesticht, van welke de laatstgenoemde door de Noormannen verwoest en in 1071 door Robrecht den Vries, graaf van Vlaanderen zou herbouwd zijn. (2) In ieder geval staat vast, dat bisschop Burchard van Utrecht, gelijk wij reeds ter inleiding opmerkten in 1108 eene kapel te Hulst aan het kapittel van Oudmunster te Utrecht schonk. Deze kapel, gewijd aan den H. Petrus, stond echter niet op deze plaats, maar in de voormalige wijk van Overdam (thans Gravenhof en Oude Kerkstraat) aan de haven en ressorteerende onder de parochiekerk van Axel; die waarschijnlijk de moederkerk van Hulst was. (3)

Omstreeks den tijd dat Hulst stadrecht kreeg, in 1180, zal hare kapel verheven zijn tot zelfstandige parochiekerk. In ieder geval vinden wij deze parochiekerk in 1228 als bestaande vermeld, (4) en waarschijnlijk was het de toenmalige kasteelheer der stad, Wulfaerd van Maelstede, een zeer vermogend man, die veel bijdroeg tot de stichting van den bouw der nieuwe parochiekerk. Althans behoorde hem tot 1247 het patronaatsrecht.

Deze dus omstr. 1200 gebouwde, derhalve laat-romaansche kerk, onderging eene algeheele verbouwing in de 15e en het begin der 16e eeuw.

Wij laten hier de voornaamste historisch vaststaande feiten van dezen kerkbouw, zooals zij uit de archivalia blijken, in chronologische orde volgen, om vervolgens met behulp hiervan uit de beschouwing van het bouwwerk het verloop der bouwgeschiedenis te achterhalen. (5)

In 1462 worden de bouwmeesters Everaert van Antwerpen en Reyniert van Ympeghen betaald voor het opleveren van „den nieuwen koer”. In dit jaar werd veel aan de kerk gewerkt, fermeelen (steunconstructies voor den gewelfbouw) gemaakt, kalk en ordinen (arduinsteen) geleverd.

In 1468 teisterde een groote brand de stad en ook de in herbouw zijnde kerk. Men deed eene „zetting” of hoofdelijken omslag om de kerk te herstellen, en blijkens de stadsrekening van 1469 verzocht men ook den graaf „dat hem ghelieve wilde zijne graciën en almoessene te doene der kerkcke van dese stede, die al verbarnt es.”

In 1471 werd P. Brunbaert betaald voor het verlagen en herstellen van den toren, en voor hout „dat hij gecocht heeft te Dordrecht daer den hoeghen koer of ghemaect es.”

De kerk schijnt toen grootendeels hersteld te zijn geweest, althans het kruis en de haan op den toren worden geveerd en het uurwerk van het raadhuis overgebracht in den kerktoren.

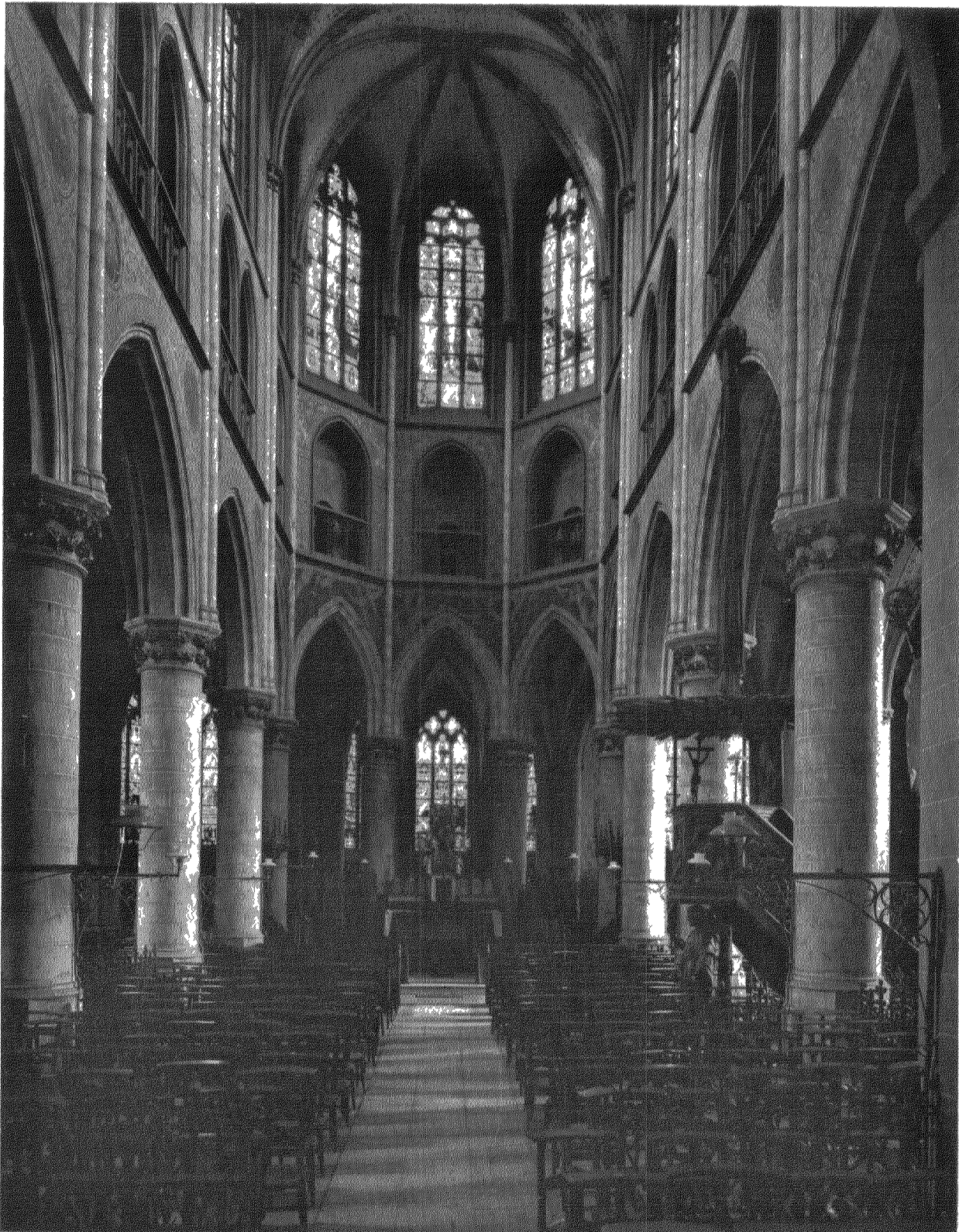
In 1474 geschieden betalingen voor de wijding der kerk.

In 1481 wordt Pieter van Duerlo betaald „sdaechs na Sinte Panraes (12 Mei) als mē de voorkerkcke fondeerde.”

Bouwmeester van deze „voorkerk” (het schip) was blijkbaar mr. Herman de Wagemaker, die in 1482, 1486 en 1487 wordt betaald als „mr. van de warcke”. Bovendien vinden we in 1484 een betaling „als meester van den wercke in de weke vóór assensioensdach (Hemelvaart)” aan Corn. Tuc van wien overigens niets bekend is.

Voorts geschieden betalingen in 1482 en 1494 aan mr. Matheus Kelderman „in minderinghe van de leveringhe van den portale”, waarvan in 1500 zijn zoon (verder ongenoemd) „tlaeste payment” ontvangt.

(1) Joosting en Muller, Bronnen Kerkel. rechtspraak, II, blz. 123. (2) Juten, Keuren en handvesten der stad Hulst, blz. VIII. (3) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 122. (4) J. J. de Smet, Cartulaire de l'abbaye de Cambron I, 420. — Juten, Keuren en handvesten, blz. VIII. (5) Deze gegevens zijn ten deele geput uit: F. Caland, Oudste rekening der kerk van Hulst, in: Archief Zeeuwsch Genootsch. V (1883), blz. 409—468, en voorts uit de kerkerekeningen van Hulst in het Rijksarchief te Middelburg.

Afb. 12 S. Willibrorduskerk te Hulst. Middenschip gezien naar het Oosten

In 1515 zien we Dominicus de Waghemaker, zoon van mr. Herman, optreden als bouwmeester; hij wordt ook in 1517 betaald „omte vyseteernen het werck”.

Den 7den Maart 1530 begon men „opwaert te werckene ande buuc van der kercke”, waarbij als bouwmeester wordt vermeld mr. W. van Zassen aan wien in 1533 de laatste betaling geschiedt „om tscerpen en volmaken van de ghevele der kerke”, die toen eindelijk voltooid stond.

Nog geen dertig jaar later, den 6en Juli 1562 teisterde een brand het kerkgebouw en verwoestte den toren, de bedakingen en het inwendige der kerk. Met de leiding der herstellingswerken belastte men mr. Jasper Anthonisz., timmerman van Antwerpen, die blijkens de stadsrekeningen op 25 November van hetzelfde jaar te Hulst kwam tot het „concipieeren” van een nieuwen toren. Deze Jasper Anthonisz. wordt in 1564 betaald „voor t' maecken ende leveren van den houte van beeden de cruijscooren”. In hetzelfde jaar vinden we betalingen geboekt aan Jacob Cornelisz., timmerman, voor het „uptemmeren” van „vier capellen vanden ommeganck deser kercken up de noortzijde te weten de Cappelle van St Pieters tot onser vrouwen Cappelle”, van de „sanctuarie”, van „vier ander cappellen van de Zuijtsijde deser kercken te weten de Cappelle van St. Sebastiaen, St. Jacob, St. Jan ende Ste Nicolaes” en van nog drie kapellen, „te weten de cappelle van onser Liever Vrouwe, St. Joris ende Ste Willebrordt.”

In 1566 worden de leidekkers — die op verschillende plaatsen in de rekening over dit jaar „Walen” heeten — betaald voor de bedakingen, waarmee dan het herstellingswerk voltooid schijnt te zijn geweest. Maar nog in ditzelfde jaar doet zich ook hier de invloed van den te Antwerpen uitgebroken beeldenstorm gevoelen: in Augustus kwam de hervormde predikant Jasper van der Heyden met een troep volgelingen in de stad „omme de kerke te raseeren”. Spoedig kregen echter de grafelijke mogendheid en de koning van Spanje weer de overhand in de stad, en in den loop der eerstvolgende jaren werden tal van hervormden hetzij verbannen, hetzij opgehangen of onthoofd, totdat in 1578 de Gentenaars de Spaanschgezinde regeering verjoegen en den hervormden godsdienst opnieuw instelden. Reeds in 1583 echter heroverde Parma de stad en moesten de Protestanten andermaal de wijk nemen.

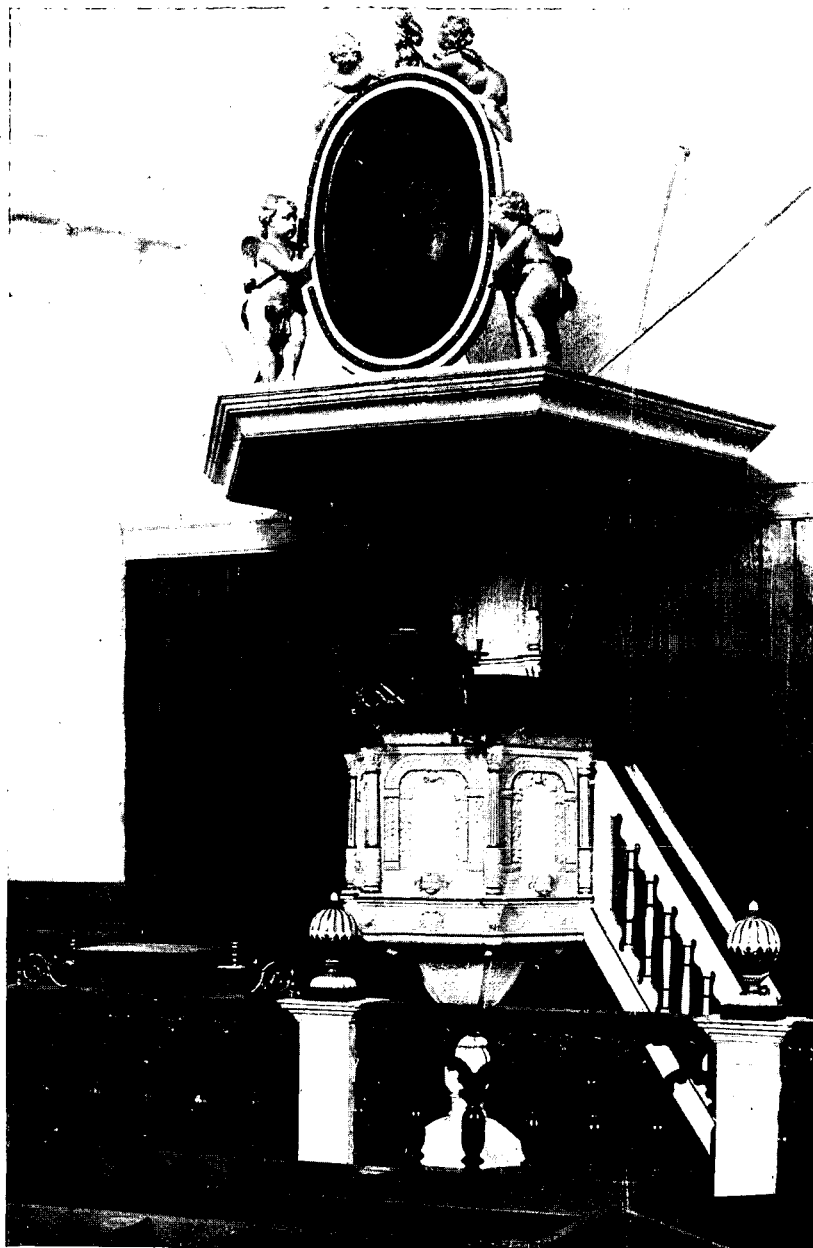
Tengevolge van al deze gebeurtenissen had de kerk blijkbaar veel te lijden gehad. We lezen althans in de stadsrekening van 1584—85, dat de kerk door „de heretycken ende rebellen voor de reconciliatie tgouvernement dezelve stede gheocupeert hebbende, teenemale van binnen gherasteert was en ghespolieert van alle ornamenten en chiraet”, en dat het stadsbestuur het noodig heeft geoordeeld te doen maken „een nieuwe steenen voute met besluyt van dien, van chiegewerk tafsluyten van de choir, tcoopen van witte en blauwe voetsteenen om te panieren en andre noodelicke reparatien derzelve te punteren”. Eene acte van indemniteit voor de kerkmeesters van Hulst van 1587 zegt voorts, dat „de kerke ende toren der stede van Hulst duer tgeschut ende belegeringe der zelve stadt teenemale duerschoten ende ontdeect es geworden dairduere de temmeraije ende vauteerselen gantschelijk bederfende ende vanden regen verrottende waren,” waarom men kerk en toren door David van Berke, schaliedekker te Antwerpen, opnieuw met leien had laten dekken.

Hierop volgde echter in September 1591 de beschieting en verovering der stad door troepen van prins Maurits en in Mei—Augustus de groote belegering door aarts-hertog Albertus, aan wien Hulst zich bij verdrag moest overgeven.

Andermaal had de kerk ernstig te lijden gehad, en vooral de toren, die in 1600 eene geheel nieuwe bekroning kreeg, blijkens het merkwaardige bestek, dat ik elders in zijn geheel hoop te publiceeren. Ik vermeld er hier slechts uit, dat een „boghe” in het koor en een „boghe inden omghanck by d'orghelē” waren afgeschoten en gevallen, en dat „alle de vautheersels gheramponneert” waren. De herstellingswerken werden verricht door Jacques van Gulger, metser, en Hector van Vlimmen. Hoe kerk

Afb. 13. Grote of S. Willibrorduskerk te Hulst. Middenschip (N. H. gedeelte) gezien naar het Oosten.

Afb. 14. Preekstoel in de N. H. Kerk, Hulst.

en toren zich na deze restauratie vertoonden blijkt uit het schilderij van Cornelis de Vos van 1628.

Nadat Frederik Hendrik de stad in 1645 voor goed onder het gezag der Staten-Generaal had teruggebracht, kwam de parochiekerk weer aan de Hervormden.

Eene ramp als die van 1562 trof de kerk den 20sten November 1663, toen de bliksem in den toren sloeg „waardoor alle het houtwerck van: toorn, het uijrwerck, den hoogen choor, bijhooren, en: alle andre cappellen, mitsgaders een gedeelte van het dack boven den solder en den buijck vande kerkcke is verbrant, de speel en: luijclocken gesmolten, gereserveert de slaende uijrclock wegende omtrent sesduijsentpont, welck tot elcx grote verwonderinge van boven uijt deselven toorn wel totses roeden uijt zijn centrum gevallen is op het kerkckhoff, doch geheel en onbeschadigt”(1)

De herstelling van den toren werd op 8 April 1664 aangenomen door Guillaume de Noyelle, die van de zijbeuken door Peeper Melis, „gesworen meter in Antwerpen”(2), terwijl de timmerman Willem Evertsen het koor her-

stelde. Tenslotte wordt in de jaren 1676—78 Jan de Roy, mr. timmerman, betaald voor het maken van drie kapellen.

Den 21sten September 1724 blijkt opnieuw eene herstelling van den toren noodig, welk werk thans wordt aangenomen door Adriaan Bakkers, die blijkens het bestek gehou-den is af te breken den bovensten omgang „ofte galderije waar hij syn stellingk sal moeten maaken tot het maken van syn Werck.” Voorts moet hij nieuwe stijlen, kolommen, neuslijst en een klokkenstoel maken en den geheelen toren tweemaal

(1) Extract uit het Resolutie-bouck van lande van Hulsterambt. fol. 213, Rijksarchief Middelburg.

(2) Bestek van de herbouwing van den toren. Rijksarchief Middelburg, no. 1319d.

verven. Dezen aldus vernieuwden toren zien we op het bekende prentje van A. de Haan (del.) en H. Spilman(sc.) van 1739 in „Het verheerlijkt Nederland”.

In 1795 werd Staats-Vlaanderen bij Frankrijk ingelijfd. Voor de kerk had het tijdvak der vreemde overheersching — dat tot 1814 duurde — dit merkwaardige gevolg, dat zij in 1806 op een bevel van Napoleon, vervat in de termen van een „beleefd verzoek” aan de Protestantsche gemeente, in twee deelen werd verdeeld, teneinde ook aan de R. K. parochie te Hulst ruimte te verschaffen voor hare godsdienstoefeningen. Hetzelfde moest geschieden met de kerkelijke en diaconale goederen, die bij gevolg voor de helft aan de Katholieken werden toegewezen. Zoo kwamen dan koor en dwarspand, als het meest voor den katholieken eeredienst geschikt, aan de R. K. gemeente, terwijl het schip, de z.g. „voorkerk”, in handen der Protestanten bleef. De driescheibogen tusschen hoofd- en zijbeuken en het dwarspand werden dichtgemetseld met spouwmuren, opgevuld met turf, zoodat men elkaar bij gelijktijdige diensten niet kon hinderen.

In 1876 sloeg in den nacht van 31 Augustus op 1 September de bliksem voor de vierde maal in den toren, die opnieuw tot op den eersten omgang verbrandde. Uurwerk en klokken smolten en de geheele bedaking van het R. K. gedeelte werd verwoest; het zware kruis stortte gloeiend op het dak van den middenbeuk, zonder evenwel brand te veroorzaken.

Het volgende jaar werd de toren herbouwd naar de plannen van P. J. H. Cuypers, thans in neo-gothischen stijl, waarbij de vier na den brand van 1664 in den torenomgang geplaatste wapensteen, zooals hierboven gezegd, zijn overgebracht naar de trap van het raadhuis. Toen deze bekroning door inwatering langzamerhand I M. uit het lood was geweken, is zij in 1903 door de architecten J. A. Frederiks en Lokhorst weer rechtgezet.

En thans staat in de veelbewogen geschiedenis van dit oude kerkgebouw een nieuwe en wel zeer gewichtige periode te beginnen. Het onderhoud van het enorme driebeukige schip werd voor de kleine Protestantsche gemeente te zwaar, de ruimte te groot; daarentegen gevoelde de R. K. parochie bij wassend zielental dringend behoefte aan een grootere kerkruimte. Vriendschappelijke onderhandelingen tusschen beide gezindten leidden het vorig jaar tot den verkoop van het protestantsche deel der kerk aan de katholieken, waardoor de mogelijkheid is ontstaan, dat de kerkruimte haar oorspronkelijk, ongedeeld aanzien zal herkrijgen en het geheele bouwwerk de zoo noodige restauratie zal ondergaan.

Beschouwen wij thans, na dit historisch overzicht, het bouwwerk zelf. Het grondplan op zichzelf is stellig reeds merkwaardig genoeg (afb. 7): eene driebeukige

Afb. 15. De voormalige refugie der Abdij Ter Duinen in de Steenstraat te Hulst. Achterzijde.

Afb. 16. Het Landhuis in de Steenstraat te Hulst.

basiliek, met een breed uitvleugelend dwarspand, een eveneens driebeukig koor met omgang en met een kapellenkrans, naar het rijke Noord-Fransche systeem, waarvan de drie oostelijkste kapellen polygonaal zijn uitgebouwd. Voorts zijn in de beide westelijke hoeken tusschen dwarspand en schip twee vierkante kapellen uitgebouwd, waarvan de noordelijke tot heden als consistoriekamer, de zuidelijke als doopkapel en . . . berghok dienst doet. Tegen de derde transkapel aan de noordzijde van het koor is de sacristie uitgebouwd met een halfachtkanten traptoren tegen den oostelijken hoek. Een dergelijke traptoren is in den zuidoostelijken hoek tusschen transept en koor opgetrokken. In de kruising van koor en dwarspand staan de vier zware kruispijlers, die den toren dragen. Tegen den westgevel stonden tot het jaar 1841 de zijmuren van het in 1482 door Mathijs Kledermans begonnen portaal, dat nooit werd voltooid, maar dat bedoeld was als een vrij rijke aanbouw, gedekt door een kruisvormig netgewelf van welks ribben we de aanzetten vinden in de hoeken naast en in den spitsboog boven den nog bestaanden westelijken ingang. (1)

We merken in dit grondplan onzer kerk eenige eigenaardige onregelmatigheden op: in de eerste plaats liggen schip en koor niet in eenzelfde lengteas, maar wijkt de as van het koor met de kruising belangrijk zuidwaarts af van die van het schip met dit gevolg, dat terwijl de noordmuur van het koor in het verlengde van die van het schip valt, de zuidmuur aanmerkelijk buiten het verlengde van den zuidelijken schipmuur staat.

De tweede onregelmatigheid is deze, dat het dwarspand aanmerkelijk smaller is dan de lichtbeuk van het koor, terwijl hoofden zijbeuken van het schip alle drie weer ter breedte van het dwarspand zijn opgetrokken. De beteekenis hiervan zullen we aanstonds nagaan.

Thans eerst een blik op het uitwendige, waarbij we al aanstonds soortgelijke contrasten opmerken als in het grondplan. De naar Brabantsch laat-gothischen trant van baksteen met bergsteenen buitenbekleding opgetrokken kerk vertoont een rijk uitgebouwd koor, waarbij de scheimuren tusschen de transkapellen met een versnijding in twee geledingen boven de daken dier kapellen zijn opgemetseld als verzwaarde steunbeeren, welke de het hooge koorgewelf schorende en met hogels bezette luchtbogen stutten (afb. 9). De transeptarmen zijn aanmerkelijk lager dan het koor en reiken met den nok van hun daken slechts ter hoogte van de gootlijst van koor en schip, die zeer nadrukkelijk gescheiden worden door den torenvoet.

Het schip mist de luchtbogen, die overigens wel in de bedoeling der bouwmeesters hebben gelegen, blijkens de aanwezige inkassingen in de beeren tegen de

(1) Het portaal is op bijgaanden, destijds door P. J. H. Cuypers geteekenden plattegrond gereconstrueerd. Bij de sloping der zijmuren in 1841 vond men in een hollen steen drie munten: een zilveren stuiver van Lodewijk XII, vermoedelijk geslagen tusschen 1499 en 1515, en twee koperen „mijten”, waarschijnlijk Luxemburgsch, van \pm 1500.

lichtbeuksmuren, en die derhalve wijzen op een plan tot het metselen van gewelven, dat hier echter evenmin tot uitvoering is gekomen. Is al dit muurwerk zeer sober en vlak gehouden, de westgevel onderscheidt zich door een rijkere behandeling, waarvan het systeem onmiddellijk herinnert aan de gevels van het dwarspand der St. Magdalenakerk te Goes en van de St. Pancras- of Hooglandsche kerk te Leiden, maar niet minder ook aan den topgevel boven de Vleeschhal aan het raadhuis te Middelburg. Deze gevelcompositie, waarbij boven het groote middenvenster, en hiervan gescheiden door een waterlijst (elders ook wel een balustrade), een topgevel met hangende rijen toppinakels en siernissen met als los tegen den achterwand aangebracht maaswerk is opgetrokken, deze den muur als in evenwijdige lagen ontbindende, den top ajoupeerende gevelbehandeling is karakteristiek Vlaamsch: we vinden aldus behandelde topgevels zoowel aan burgerlijke als aan kerkelijke bouwwerken te Yperen, Veurne, Gent, Brugge, Mechelen en Brussel. Geheel het karakter van dezen gevel met zijn zeer gedrukten spitsboog boven den ingang, zijne geciseleerde ornamentiek, zijne ultraflamboyante traceeringen, wijst onmiskenbaar op de laatste periode der gothiek van omstreeks 1500 (afb. 10).

Inwendig verhindert de scheiding tusschen het oostelijk en westelijk deel de vorming van een indruk der totale ruimtewerking, en dit temeer waar de indrukwekkende, nobele architectuur van het koor ontwricht wordt door eene burgerlijk-cultuurlooze polychromie (afb. 12), terwijl het in zijne dispositie wellicht minder gelukkige schip, door de eenvoudig gewitte muren vervuld is van een voorname, rustige en tevens buitengemeen schilderachtige gestemdheid (afb. 13).

Aan beide deelen gemeen is weer het zoo volkomen Vlaamsch-Brabantsche karakter met de ronde zuilen op hooge achtkante basementen, bekroond door de zoo kenmerkende, met twee rijen scherp gesneden koolbladeren omkranste kapiteelen. En dan het Fransche driedeelige systeem van den opstand: de onderste geleding met zuilen en scheidbogen, daarboven het triforium, in elke travee met twee spitsbogen geopend op de middenbeuk en tenslotte de zône der hooge spitsboogvensters. Op de dekplaten der kapiteelen rusten aan de zijde van den middenbeuk de slanke schalken, die te halver hoogte van de bovenvensters op distelkapiteelen de ribben en muralen der kruisgewelven dragen. Deze gewelven zien we in het koor voltooid, in het schip

Afb. 17. N. H. Kerk te Kloosterzande.

Afb. 18. N. H. Kerk te Kloosterzande uit het Oosten gezien.

echter vinden we alleen de aanzetten en, tegen de muren de spitsbogige muralen of schildbogen, de gewelven zelf zijn hier — zooals we ook o.a. in de rekening van 1677 vermeld vinden — nooit gemetseld; waarschijnlijk heeft men zich bij gebrek aan de noodige middelen bepaald tot het leggen eener houten overzoldering gelijk die ook heden nog dit gedeelte dekt.

Denken wij ons nu de drie bogen tusschen schip en dwarspand geopend, dan treft ons de hoogst eigenaardige dispositie, dat de boog welke van den middenbeuk der voor-kerk in de kruising voert, slechts weinig hooger is dan die van de zijbeuken naar het dwarspand. De middenbeuk is hier niet als elders bij de groote gothische kerkgebouwen één van het westen naar

het oosten doorgaande ruimte, waarin de hooge kruising een centraliseerend rustpunt beteekent. Hier is tusschen de zware kruispijlers — op een kruisribgewelf, dat nauwelijks hooger is dan die der zijbeuken — de eerste verdieping van den toren ingebouwd.

Met dezen toren, die aldus toch wel een vreemd element vormt in het lichaam van dit bouwwerk, staan we voor het meest opmerkelijke deel der compositie, dat ons den sleutel geeft tot de geheele bouwgeschiedenis.

Kruistorens van deze afmetingen, in de Noordelijke Nederlanden zeldzaam en feitelijk alleen voorkomend te Haarlem (St. Bavo), Alkmaar (St. Laurens) en 's-Hertogenbosch (St. Janskerk) — en dan slechts in den vorm van houten bekroningen! — vinden we algemeen in Oost-Vlaanderen en vooral in de streek van Gent. Inderdaad zien we de zoo bijzondere dipsovitie van zulk een centralen, uit de kruising met een steenen achtkant opgaanden toren aan de St. Jacobskerk te Gent, (1) aan de O. L. Vrouwekerk te Termonde, en aan verschillende groote dorpskerken als die te Meetkerke, Stalhille, Wenduinen, Bassevelde, Deynze, Stekene; in West-Brabant te Lennik (1370), St. Martens Bodegem, Opwijk, Wambeek, zoowel als aan de dertiend' eeuwse kerken te Assche en O. L. Vrouw van Pamele te Oudenaarden, die reeds in 1242 werd begonnen en een der eersten is in deze groep, die zich blijkbaar vormde onder den invloed der kathedraal te Doornik.

Waarschijnlijk is onze Hulstersche toren een iets oudere verwant van dien te Oudenaarden — natuurlijk wat zijn onderbouw betreft.

(1) De St. Nicolaaskerk aldaar heeft een machtigen geheel vierkanten kruistoren.

De bouwgeschiedenis is derhalve, hiervan uitgaande, blijkbaar deze geweest, dat in 1462 de bouwmeesters Reyniert van Ympen en mr. Everaert (wellicht dezelfde, als de mr. Everaert, die in 1445-1447 den bouw van het dwarspand der St. Bavo te Haarlem leidde, wat licht werpt op den aanleg van den kruistoren aldaar!) het nieuwe koor voltooiden tegen het dwarspand en den kruistoren der oudere kerk. Blijkbaar is de oorspronkelijke, lagere kruistoren toen verhoogd, waarbij op de oude laat-romaansche kruispijlers een nieuw kruisribgewelf over de kruising werd geslagen. Kopjes, speels in de zware lijstkapiteelen dezer pijlers gemetseld (afb. 11) wijzen wel op het midden der 15e eeuw. Dit beloop der werkzaamheden verklaart dan ook de geringe breedte van het dwarspand en de verdere hierboven aangewezen onregelmatigheden in het plan.

Het was tegen de westzijde van dit transept en zijn toren, dat vervolgens Herman de Waghemaker in 1481 het schip begon op te trekken, hetwelk sinds 1515 zijn zoon Dominicus zou voortzetten en dat mr. W. van Zassen in 1530—1533 met den westgevel zou voltooiën.

De plaats van dit bouwwerk in de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst blijkt door het voorgaande genoegzaam bepaald. Het is een stellig volkomen Vlaamsch werk in den zin eener vermenging van de Doorniksche en de West-Brabantsche (Antwerpsche) scholen, een karakteristiek specimen derhalve van den Scheldestijl. Het koor heeft zijne voorafbeelding in het bijna twee eeuwen oudere koor der St. Walburgskerk te Veurne, terwijl we de dispositie der drie polygonale koorkapellen in aansluiting bij rechthoekige zijkapellen reeds omstreeks het midden der 13e eeuw aantreffen bij de kerk van het niet zoo ver over de naburige grens gelegen Lisseweghe. Aldus bevinden we deze vijftiend'eeuwsche schepping een schakel in den keten, die de Noord-Fransche en Normandische vroege gothiek verbindt met de laat-gothische kerkelijke architectuur onzer Noord-Nederlandsche kuststreek, en die van bijvoorbeeld en met name het koor te Noyon over Doornik en Veurne voert naar Goes en Leiden en naar onze, meest onder medewerking van de Keldermansen gebouwde, laat-gothische Hollandsche basilieken.

Zoowel in het Hervormde als in het Katholieke deel van het kerkgebouw merken we meubelen en andere voorwerpen op, die als kunstwerken onze aandacht vragen.

Afb. 19. N. H. Kerk te Kloosterzande. Gezicht naar het Westen.

Afb. 20. Gedeelte der graftombe van Jan van Ghistelles, thans te Kloosterzande.

In de Ned. Herv. kerk bevinden zich:

Een preekstoel met rijk maar eenigszins grof snijwerk (afb. 14) uit het midden der 17e eeuw, helaas bedekt door een laag witte verf. De kuip heeft boogpaneelen, versierd met engelenkopjes; een dezer paneelen is gemerkt cc. Het klankbord is vernieuwd, nadat bij den brand van 1876 het oorspronkelijk klankbord door een neerstortenden balk was vernield. Op dit klankbord is een door engelen gehouden cartouche geplaatst, welke als opschrift Psalm 100, v. 4 draagt. Aan dezen preekstoel bevinden zich een koperen lezenaar en een

twee-lichtsarm uit het midden der 17e eeuw.

Ook het eiken doophek en de hieraan voorkomende koperen lichtarmen zijn uit dezelfde periode.

Een niet onaardig orgel met beschilderde deuren uit het laatst der 18e eeuw rust tegen de westzijde op een vrij grof uitgevoerde galerij, waarvan de nuchtere onderbouw waarschijnlijk negentiend'eeuwsch is.

Twee eenvoudig gesneden regeeringsbanken, waarvan die aan de noordzijde, behalve de wapens van Holland, de Generaliteit en Hulst ook de jaartallen 1658 en 1664 draagt.

Verschillende fraai gebeeldhouwde grafzerken van het begin der 16e eeuw (de oudste is van 1506) tot de achttiende eeuw.

Drie koperen kronen, waarvan twee het jaartal 1659 dragen.

Vier eenvoudige zilveren Avondmaalsbekers uit de tweede helft der 18e eeuw met Middelburgsche keuren de merken S en een halve maan. Drie achtkante gegraveerde zilveren schotels in 1753 door de stad vereerd bij de vernieuwing van het pachtcontract der kerktienden.

De R.K. kerk bezit:

Een gesneden eiken preekstoel in den barokken Antwerpschen trant van omstreeks 1825.

Verschillende zerken in en buiten de kerk (1510—1786).

Een gedreven verguld zilveren monstrans (1640 of 1646) en verdere kostbaarheden, waarvoor wij verwijzen naar de Voorloopige lijst van Zeeland (blz. 83—84).

Refugiehuzen. Twee gebouwen houden te Hulst de herinnering levendig aan de voor geheel deze landstreek zoo gewichtige werkzaamheid der groote Cisterciënsenkloosters. Het zijn de z.g. refugies — woonverblijven, waar de abten in de stad van tijd tot tijd, indien noodig of gewenscht, hun intrek konden nemen — hier gesticht door de abdijen Ter Duinen en Baudelo.

De machtige abdijs der Cisterciënsen Ter Duinen die sinds hare stichting in

1107 de geheele cultureele ontwikkeling van Vlaanderen beheerschte; had, gelijk wij reeds zagen, in het einde der 13^e eeuw het klooster Groda of Grauw, in haar bezit gekregen. Zij bouwde zich daarna een refugie in de Steenstraat, waarvan we de overblijfselen nog opmerken in het huis A 14 tegenover het Landhuis. Het gebouw is sterk gewijzigd, de voorgevel gemoderniseerd, maar een zijgevel vertoont ons nog een constructie van baksteen met „speklagen” en een top met talrijke kleine, in snel rythme klimmende trappen naar Vlaamsch laat-gotischen trant. En naar denzelfden aard is de trap, die de verdiepingen verbindt, ondergebracht in een tegen den achtergevel uitgebouwd en achtkanten traptoren, eveneens van bak- en bergsteen (afb. 21). Dergelijke torens, waarvan het bovengedeelte op een boogfries is overgekraagd, vinden we aan de meeste aanzienlijke Vlaamsche en Brabantsche woonhuizen van dit tijdvak. Zij worden dan doorgaans bekroond door een houten, met lood bekleede peer. Hier is de bekroning thans verdwenen en vervangen door een latere balustrade. De oorspronkelijke gedaante van deze refugie kunnen we afleiden uit een soortgelijk nog bestaand gebouw der abdij Ter Duinen, op den hof Boogaarde te Coxyde bij Veurne, dat denzelfden traptoren heeft.

Op de bovenverdieping vinden we nog een eenvoudige laat-gothische schouw met geprofileerde wangen.

De vormentaal dezer overblijfselen doet ons als bouwtijd het midden der 15^e eeuw onderstellen.

Ook de abdij Baudelo der Cisterciënsen zagen wij in Hulsterambacht een uithof verwerven te Lamswaarde, en ook zij bouwde een refugie binnen de stad, waarvan we de resten aantreffen in het pensionaat St. Jozef, achter de Markt bij het raadhuis. Het karakter van deze overblijfselen komt overeen met die van het voorgaande refugiehuis, en ook hier vinden we een traptoren met overkragend bovendeel. Dit gebouw, dat eerst ná 1550 zou zijn verrezen (1), is in 1584 tot hospitaal ingericht en werd later een particulier woonhuis.

Het voormalige Gasthuis in de Gentschestraat hoek Beestenmarkt, was volgens de kaart van Van Deventer een aanzienlijke stichting, en behoorde aan de orde van den H. Augustinus. Een beeld van dezen heilige en een van de H. Elizabeth, vervaardigd door Lucas Faid'herbe (1617—1694), sierden het gebouw, dat in 1605 en na 1631 werd hersteld, maar dat thans vrijwel geheel is verdwenen. Slechts een aardige zijgevel (\pm 1645) aan de Beestenmarkt, bewaart met zijne dichtgemetselde kruiskoosijnen de herinnering aan het oude gesticht.

PARTICULIERE HUIZEN.

Men kan zich slechts met weemoed indenken, hoe mooi deze oude vestingstad zou zijn, indien zij bij haar oorspronkelijken aanleg nog een goed deel harer oude huizen had bewaard. Had men niet redeloos en roekeloos de oude bebouwing gesloopt, om ze te vervangen door de karakterlooze producten van hedendaagsche metselaars- en aannemersfantasie, gelijk die vooral de omgeving van kerk en Markt ontredderen, — Hulst zou een der schoonste en belangrijkste oude steden, een Nederlandsch Rothenburg geworden zijn.

Thans echter vinden we nog slechts hier en daar een enkelen ouden gevel, zooals in de Steenstraat, die behalve den gepleisterden trapgevel B 57 van 1646 nog enkele statige gevels uit den tijd van omstreeks 1800 behield, gelijk het huis A 13, tegen welks gevel nog een aardige hardsteen pomp uit het laatst der 18^e eeuw staat (afb. 16).

Voor het overige worden we bij een wandeling door het stadje slechts op enkele

(1) Zelandia III., II, blz. 700. Deze mededeeling komt mij zeer onwaarschijnlijk voor, daar de bouwtrant veeleer wijst op het begin der 16^e eeuw.

punten nog geboeid door een aardig kleurenden ouden zijgevel, of door een het oude schilderachtige stadsbeeld evokerend doorkijkje.

De molen op den wal voltooit den tooverkring; waarbinnen dit droomstadje toch nog immer onze aandacht en stemming vermag te vangen. Reeds de kaart van Jacob van Deventer geeft op deze plaats, bij de Dubbelpoort, een standerdmolen aan. De tegenwoordige molen een kloeke, ronde baksteenovenbovenkruier met stelling, is in 1792 op 's Lands kosten gebouwd. Een sluitsteen in den poortboog draagt het jaartal, en hierboven prijkt in hardsteen het wapen der Generaliteit met de spreuk: „Concordia res parvae crescunt.”

De Oudheidkamer, sinds korten tijd opgericht, bevat, behalve tal van plaatselijke curiosa, o.a. ook eene opmerkelijke verzameling betreffende de oude kleederdrachten van deze landstreek.

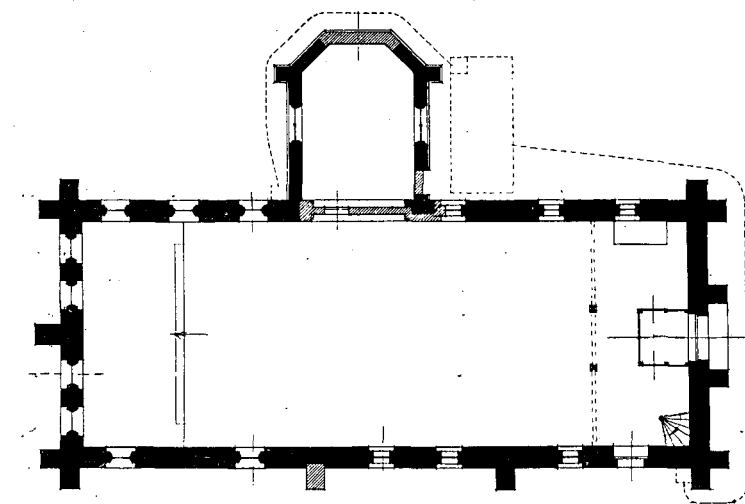
III. KLOOSTERZANDE.

De Nederlandsch Hervormde Kerk. Werpland of Zand was de naam van een door de Cisterciënsen ingepolderd en aan het Hulsterambacht toegevoegd stuk land, dat we reeds in 1170 vermeld vinden. In 1183 schonk graaf Philips van den Elzas aan de O. L. Vrouwekerk te Coesvoorde (bij het tegenwoordige St. Gillis): „Terram maris inter Ossensesse et Hontensesse jacentem, quae Werpland sive Zand vocatur”, en in 1196 verleende graaf Boudewijn zijne medewerking bij den verkoop van dit overstroomde land aan de abdij Ter Duinen, onder voorwaarde, dat deze in

het Zand eene kapel zou stichten, om daar dagelijks eene mis te doen lezen voor de zielrust van hem en de zijnen, waartoe hij aan de abdij de tienden dier gronden schonk.

Dit werd de oorsprong van het thans sinds lang verdwenen klooster Te Zande, het tegenwoordige dorp en de nog bestaande voormalige kloosterkapel, sinds 1648 in gebruik bij de Hervormde gemeente.

Aanvankelijk verrees hier dan, onder het bestuur van abt Nicolaas (1232—1253) een „grangia” of „uithof” van de abdij Ter Duinen met een kapel ten dienste van de conversen of leekbroeders en van de inwonende arbeiders (dus niet voor de bewoners der omgeving) (1).

Afb. 21. Plattegrond der voormalige Kloosterkapel, thans N. H. Berk, te Kloosterzande.

Het in 1922—1924 gerestaureerde kerkgebouw ligt georiënteerd, met een kleine afwijking, op een door de oude kloostergracht omgeven weiland, en bestaat uit een rechthoekig schip, dat met het onversmalde, recht-gesloten koor één rechthoekige ruimte vormt, binnenwerks $\pm 21,5$ M. lang bij ± 8 M. breed, en een in later tijd tegen de zuidzijde uitgebouwde kapel met driezijdige sluiting (afb. 21).

(1) De Eerwaarde heer A. J. Fruytier, Bernardijn der abdij Bornhem, was zoo vriendelijk mij verschillende inlichtingen en gegevens te verstrekken betreffende de geschiedenis van Ter Duinen en Kloosterzande, waarvoor ik hier mijn bijzonderen dank betuig.

Beschouwen wij de van groote moppen (formaat: $0,30 \times 0,14$ — $0,15 \times 0,075$ M.; 10 lagen: 0,91 M.) opgetrokken kerk uitwendig (Afb. 17), dan onderscheiden we onmiddellijk twee gedeelten: een kleinere oostelijke koorpartij en een grooter westelijk deel. Het eerstgenoemde gedeelte, gevormd door den rechter sluitmuur en de aangrenzende traveeën van noord- en zuidmuur, vertoont gedrukt-spitsbogige vensters, terwijl de drie westelijkste van de vijf vensters in den noordmuur door onregelmatige rondbogen gedekt worden. De oostelijke of sluitgevel bestaat uit drie geledingen (afb. 18), waarvan de onderste een eenvoudigen, schuin afgedekten steunbeer in de middenas heeft, te weerszijden waarvan twee spitsboogvensters zijn aangebracht; de tweede geleding heeft een groep van drie zulke vensters, waarvan het middelste iets hooger is, en boven dit middenvenster tenslotte is in den top een ronde lichtopening aangebracht. In de bij dezen oostgevel aansluitende drie traveeën van den zuidmuur (oostelijk van de aangebouwde kapel) vinden we drie spitsboogvensters gelijk aan de vorige. De bedoelde vensters (dus die van den oostgevel, de twee aansluitende van de noord- en de drie oostelijkste van de zuidzijde) onderscheiden zich, behalve door hun gedrukten spitsboog, door de volgende eigenaardigheden: tegen den dagkant is als omlijsting een ronde kraal van handvormsteen aangebracht; de kop wordt omsloten door een boog van dergelijke hol geprofileerde steenen en hierboven loopt een doorgaande geprofileerde lijst om de bogen heen.

Dit alles nu is in hooge mate karakteristiek voor wat we kennen als de Cisterciënische bouwtrant. Cisterciënisch is in de eerste plaats immers al dadelijk de rechte koorsluiting, die, althans in de vroegere periode dezer orde, om hare sobere zakelijkheid de voorkeur had boven de polygonale. Typisch is vervolgens ook de groepeeringswijze der vensters in den oostmuur en het ronde venster in zijn top, eigenaardigheden, die we aldus ook aantreffen bij de door deze kloosterorde gebouwde kerken in Groningen en Friesland. En tenslotte is Cisterciënisch de bedreven, bijna verfijnde behandeling van de baksteen, een materiaal, dat door deze zich vooral op handenarbeid toeleggende kloosterlingen bij voorkeur en met groote bekwaamheid werd vervaardigd en toegepast.

Geheel het overige, westelijke deel der kerk vertoont duidelijk de kenmerken van een latere verbouwing. Daar is al dadelijk het verschil in metselverband. Is de oostpartij opgetrokken in het z.g. gothisch of Vlaamsch verband (kop en strek der baksteen afwisselend in elke laag), dat reeds in romaanschen tijd werd toegepast, — het westelijk deel is gemetseld in het latere kruisverband, dat vooral in het gewest Holland gebruikelijk werd. Vervolgens merken we op hoe de vensters in den noordmuur van dit gedeelte slordig gewijzigd zijn tot rondbogen; en de spitsbogen der vensters in den zuidmuur hebben niet als die in de oostpartij wigvormig behakte maar gewone rechte boogsteen, terwijl hier de geprofileerde omlijsting ontbreekt. Dit alles geldt ook voor de uitgebouwde kapel aan de zuidzijde, in welker westmuur we, aansluitend tegen den zuidmuur der kerk, een korfbogig gedekte nis opmerken, die doet denken aan een dichtgemetselden ingang, hoewel hiervan bij de restauratie aan de binnenzijde geen sporen zijn gevonden. Tenslotte de westgevel, geschoord door vier eenvoudige eensversneden beeren, opgemetseld in kruisverband met een versnijding even boven den rondbogigen ingang. Hierboven in het midden een spitsboogvenster en nog hooger, in den top een eenvoudig rond licht, vlak omlijst in tegenstelling met dat in den oostelijken topgevel. Vier ankers geven het jaartal 1609.

Het inwendige der kerk is natuurlijk, in de eerste plaats tengevolge van de Hervorming, geheel gewijzigd. Aan de oorspronkelijke bestemming herinneren nog slechts het verhoogde priesterkoor aan de oostzijde, waar thans doophek en preekstoel staan met de daar in de wanden aangebrachte nisjes, waarvan eene nog de inrichting tot „piscina” vertoont, een gootsteentje tot het spoelen der miskelken; en voorts de kapel, waar we in den oostwand, in den hoek bij het schip, een z.g. hagiSCOOP

opmerken, een in den muur overhoeks gespaarde opening, waardoor men van de kapel uit op het altaar kon zien. Deze hagnoscoop bevindt zich echter 3 M. boven den grond, terwijl de kapel oorspronkelijk met een grooten spitsboog op het schip geopend moet zijn geweest, welke boog later is dichtgemetseld. In de eerste plaats zou dus de toeschouwer, om van de hagnoscoop gebruik te kunnen maken, op een verhevenheid moeten staan en vervolgens moest hij het versmiden even om den hoek te zien. Of is deze kapel oorspronkelijk toch door een muur van de kerk gescheiden geweest en was zij dan een kluis of een boetkapel? Non liquet! — In den westmuur der kapel vinden we tenslotte nog weer eene als piscine ingerichte nis, thans echter met twee uithollingen naast elkaar in den bodem, elk met een gaatje in het midden en afvoer naar buiten.

Overigens vertoonen de vensters in het oostelijk deel der kerk (afb. 19) ook aan de binnenzijde dezelfde baksteen kraal, die we reeds buiten opmerkten. Bij de restauratie is deze omlijsting ongewit gelaten.

De kerkruimte, oorspronkelijk overdekt met een ziende bekapping, kreeg in de 17e eeuw een halfcirkelvormig houten tongewelf, dat in de 18e eeuw gedeeltelijk werd vervangen door een ellipsvormig. Ook deze overdekking bleek bij de restauratie geheel vergaan en onhoudbaar, waarom de tegenwoordige veelhoekige bekapping met trekbinten is aangebracht.

Trachten wij nu weer, met behulp van het waargenomene, de bouwgeschiedenis en den oorspronkelijken bouwtijd van deze zoo merkwaardige kerk te achterhalen, dan staan we het eerst stil bij het verschil tussehen het oostelijke en het westelijke deel. Dáár het oude Vlaamsche metselverband, hier het jongere meer Hollandsche kruisverband; dáár, in den oostmuur, een bijna verfijnde behandeling van de baksteen, met rijke profileeringen, hier een veel vlakkere en vooral ook minder sappige, een schralere vormtaal en gebrekkiger techniek. Zoo zien we bijv. de geprofileerde neggen der kapelvensters bot op den schuinen dorpel eindigen; men vergelijke dit eens met de sierlijke oplossing van het overeenkomstige geval bij de koorvensters. Het is aan de kapel en aan het westelijk deel van het schip alles onbegrepen gothiek, eene namaak-gothiek, waarvan het karakter volkomen is overeen te brengen met het jaartal 1609, dat we in den westgevel aantreffen.

Het oostelijk gedeelte daarentegen — en dit wil dus zeggen: de oostelijke sluitgevel met de aangrenzende drie traveeën van den zuidmuur en gedeeltelijk de twee oostelijke traveeën van den noordmuur — draagt onmiskenbaar het merk onzer Nederlandsche Cisterciënische baksteenbouwers, en komt in karakter geheel overeen. met het werk der Friesche en Groningsche Cisterciënsen uit de 2e helft der 13e eeuw. Zoeken we naar een nadere tijdsbepaling, dan merken we op, dat de profileeringen der dagkanten van de vensters in de koorpartij onmiddellijk verwant zijn aan die van de in 1243 begonnen St. Bavokerk te Aardenburg, en ongeveer het midden houden tussehen deze en die van de Infirmierie der Cisterciënsenabdij Aduard (thans eveneens Ned. Herv. Kerk) te Groningen, die omstreeks 1290 is gebouwd (1).

Nu blijkt uit eene oorkonde van Ter Duinen van 1206, waarbij de abt Petrus in den polder Sande 20 gemet „en fief” geeft, op voorwaarde jaarlijks met Lichtmis een denier te offeren, „in de kapel van Sande op het altaar”, dat de door graaf Boudewijn gewenschte kapel toen reeds bestond. Waarschijnlijk was dit echter slechts een voorloopig bouwwerk, want de Kroniek der Abten zegt onder abt Nicolaas (1232—1253): „In Zando vero duas magnas grangias edificari fecit capellam et domos inhabitabiles et similiter portam” (2).

Het verloop der bouwgeschiedenis is dus waarschijnlijk deze: van de omstreeks 1250 voltooide kapel van den uithof Ter Zande, die in 1591 door brand werd verwoest,

(1) Vgl. F. Vermeulen, Handboek tot de Gesch. der Nederl. Bouwk., I, blz. 168 en 404. (2) Een deel der oorkonden van Ter Duinen en der Kroniek der abten zijn uitgegeven in: Cronica et Cartularium monasterii de Dunis, Brugge 1864, waaraan het hier geciteerde is ontleend.

bleef een kleiner oostelijk deel behouden. In 1609, terwijl een der kloosterlingen van Ter Duinen pastoor was van Hontenisse, is het kerkje, met behulp van het oude, van de verwoeste en niet meer herbouwde kloosterhuizen afkomstige materiaal, hersteld en zelfs vergroot met de kapel aan de zuidzijde, eene vergrooting die noodzakelijk was geworden, doordat de kapel toen ook als parochiekerk dienst deed (afb. 30).

In 1646, nadat Frederik Hendrik Hulst definitief onder het gezag der Staten had gebracht, is ook de kerk van Kloosterzande voor goed in handen der Hervormden overgegaan.

In het als portaal afgescheiden westelijk deel der kerkruimte is bij de restauratie een vroegere altaarsteen — kenbaar aan zijn vijf wijdingskruisjes — op twee muurtjes als een tafel tegen den muur geplaatst.

Waar eertijds het altaar stond, zien we thans in den door het doophek omsloten „tuin”, een eenvoudigen eiken preekstoel (\pm 1650), waarop een koperen zandlooperhouder en een tweelichts kaarsenhouder.

Tevens liggen hier een viertal zerken, waarvan de oudste het beeld van den H. Petrus vertoont, een schild met huismerk houdend, en hieronder het opschrift: „Hier liegt (sic) begraven de eersame Pieter Martens in syne leeven geweest Beurghmeester (sic) van Heulster Aembacht Die starf den 14en Marte A°. 1622”.

„En de eerbare Elisabethe Bouwens zyn eerste heusvr. die starf de 7. Juny 1593.”

„En de eerbare Margrite Janssen zyn twee heusvr. die starf den 10. Decemb. 1616.

Tegen den noordwand hangt een rouwbord, samengesteld uit tijdens de restauratie gevonden fragmenten, zonder vermelding van eenigen familienaam, maar met een wapen gevat in een omlijsting met gegroefde Korinthische pilasters, waarop het jaartal CICIPCCII.

Op de orgelgalerij, die eene betimmering van 1609 heeft, zijn in een kastje de voorwerpen geplaatst, die bij de restauratie in een der nisjes in het koor zijn gevonden, nl. een aarden potje met twee ooren en een daklei, waarop gekrast in gothisch schrift:

Viginti millia
Karolos. (1)
Anno dni M^oV^oXXIII
VIII° octobris tepore
Roberti clerici abbatis
Mille ducatos.

Tenslotte vermelden we als bezit dezer kerk nog een aardig eenvoudig zilveren doopbekken met deksel, waarop een pijnappel, in den stijl van Lodewijk XVI, blijkens opschrift in 1788 aan de kerk van Hontenisse geschonken door Hendrik Adriaan Anemaet, overigens zonder merken of keuren.

Het voormalige Huis of Hof Te Zande. Na de herovering van het Hulstersche land in 1645, bevestigde, zooals wij boven reeds zagen, de Staten-Generaal de schenking van 1582, waarbij o.a. ook de kloostergoederen van Ter Zande aan het Huis van Oranje waren toegewezen. Terwijl de kloosterkapel in 1648 tot Hervormde kerk werd ingericht, bouwde men aan hare noordzijde, op de grondslagen van het vroegere klooster, een aanzienlijk woonhuis, dat den Oranjevorsten van tijd tot tijd tot verblijf diende. Een zaal rechts van den ingang werd de prinsenkamer genoemd, omdat de vorsten hier werden ontvangen en Willem V er in 1785 vertoefde. In 1856 is dit huis voor afbraak verkocht en gesloopt.

(1) Volgens architect A. A. Kok (De restauratie van het kerkje der N. H. Gem. te Kloosterzande, blz. 13) las Dr. J. F. M. Sterck hier het totaal onverklaarbare woord „tzazolos”. Ons inziens is de eerste letter duidelijk een gothische k, en wordt hier dus het bedrag van 20.000 karolus guldens bedoeld. Wat overigens, ik geef het toe, den zin van dit opschrift niet veel duidelijker maakt.

Op eenigen afstand van deze plaats is in later tijd het nieuwe rentmeestershuis Te Zande verzezen, thans bewoond door de familie Collot d'Escury. In den gevel der garage tegenover dit huis zien we een tweetal zeer opmerkelijke stukken vijftiend'eeuwsch beeldhouwwerk ingemetseld, fragmenten van een graftombe van ridder Jan van Ghistelles, heer van Broecke, Moere enz., overleden in 1437 (afb. 20). Deze fragmenten zijn afkomstig uit de kerk te Zuiddorpe, waar de heeren van Ghistelles hun kasteel hadden. (1).

Verder merken we hier nog op een steenen wapenleeuwje van 1720 en een steen met het wapen der Generaliteit uit het derde kwart der 18e eeuw. In den tuin staat een achtkante kuip van een doopvont (begin 16e eeuw).

Op het tegenwoordige huis Te Zande wordt een fraaie zilveren schuttersketen of „breuk” bewaard. Het is de koningsketen van het schuttersgilde van St. Sebastiaan te Hontenisse, gevormd door zilveren schilden, waarvan het grootste aan de voorzijde het wapen-De Beaufort vertoont, en aan de achterzijde de inscriptie: „Den Weledelen Heer Pieter Benjamin de Beaufort Hooftman van het gilde van St. Sebastiaan van Hontenisse anno 1724.” De overige schildjes, een insigne met het wapen van Oranje en de verguld zilveren vogel dateeren uit de 17e eeuw. Ook een zilveren pijl en een penning van St. Sebastiaan bevinden zich op het huis te Zande, welks bewoners immer in nauwe betrekking stonden tot dit in 1867 ontbonden gilde.

IV. BRONNEN EN LITERATUUR.

1. De Rijksarchivaris te Middelburg, Mr. A. Meerkamp van Embden, zond mij welwillend de belangrijkste archivalia betreffende de Kerk en het Landshuis te Hulst ter inzage. Hieromtrent zij overigens verwezen naar: A. Meerkamp van Embden, *De archieven van het Vrije van Sluis (1584—1796) en Hulsterambacht (1242—1755)*. 's-Gravenhage 1928.

2. „*Zelandia Illustrata*”. *Verzameling van kaarten enz., ... beschreven door F. Nagtglas*. Middelburg 1880. Dl. II, blz. 684—714.

3. J. G. C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen* (Werken der Vereeniging Oud-Vaderl. recht). 's-Gravenhage 1915.

4. G. C. A. Juten, *Keuren en handvesten der stad Hulst*. 's-Gravenhage, 1908.

5. G. C. A. Juten, *Lijst van Charters berustend in het stedelijk archief van Hulst*. Middelburg, 1909.

7. Jacob van Lansberghe, *Beschrijvinge van de Stadt Hulst*. 1685.

7. J. Adriaanse, *De Poort van Hulst vóór de Vijftiende Eeuw*. Hulst, 1927.

8. G. C. A. Juten, *Het Stadhuis van Hulst verbrand in 1485*. Geschiedk. Blden II¹.

9. A. A. Kok, *De restauratie van het kerkje der Ned. Herv. gemeente te Kloosterzande* Bouwk. Weekblad van 20 en 27 Dec. 1924.

10. J. Kalf en P. J. H. Cuypers, *De Katholieke kerken in Nederland*. Amsterdam 1906, blz. 499 vv.

11. *Voorloopige lijst der Ned. monumenten v. Geschiedenis en Kunst*. Dl. VI, *Zeeland*. Utrecht, 1922, blz. 76—87.

12. F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*. Dl. I. 's-Gravenhage 1928.

(1) De foto van het fragment der Tombe van Jan van Ghistelles dank ik aan mejonkvrouwe S. Collot d'Escury te Kloosterzande, die bovendien zoo vriendelijk was mij inzage te geven van de copij van haar artikel over het St. Sebastiaansgilde van Hontenisse, bestemd voor het oudheidk. jaarboek „De Vier Ambachten”, terwijl zij mij door verschillende andere inlichtingen ten zeerste verplichtte.

AANTEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN.

IX. DE NOORDNEDERLANDSCHE KUNST EN DE MINIATUREN UIT ZUID-NEDERLAND EN UIT NOORD-FRANKRIJK.

I.

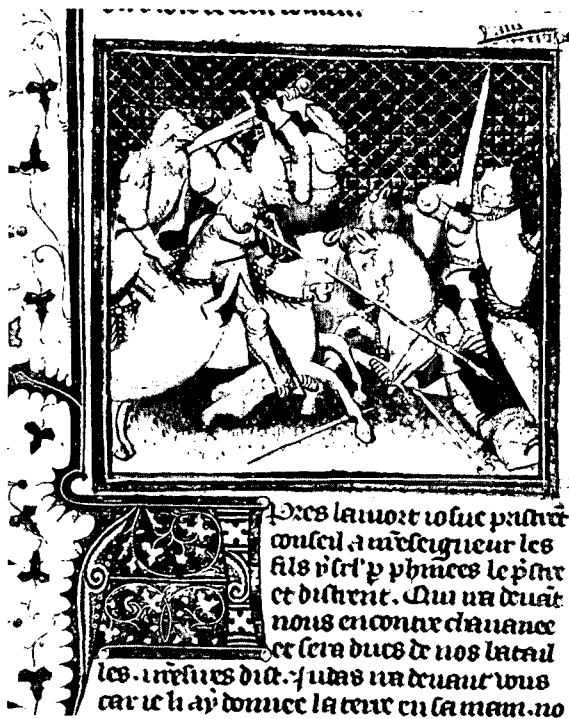
Van de schilderkunst in de Zuidnederlandsche handschriften uit de eerste helft der vijftiende eeuw kan men zich nog niet een zoo wel omschreven voorstelling maken als van de Noordnederlandsche miniaturen van den zelfden tijd. Het materiaal, dat bekend is gemaakt, is veel minder omvangrijk en het is nog niet mogelijk de meesters, die men kan onderscheiden, tot groepen te vereenigen.

De beide werken, van graaf Durrieu en van Professor Winkler, over de schilderkunst in de Vlaamsche handschriften (1) openen met de miniaturen van 'Van Eyck' in het beroemde getijdenboek, waarvan een gedeelte bij den brand van de bibliotheek te Turijn is vernietigd, terwijl andere stukken nog te Milaan, in de verzameling van Prins Trivulzio, en te Parijs worden bewaard (2). De miniaturen, die aan 'Van Eyck' worden toegeschreven, zijn vervaardigd voor Graaf Willem VI van Holland (3) en moeten dus op zijn laatst omstreeks 1415 zijn ontstaan (4). Dat deze miniaturen afkomstig zijn van de meesters van het Gentsche altaar, valt niet te betwijfelen. Duidelijker dan door een lange uiteenzetting wordt de overeenkomst bewezen door de beide afbeeldingen, die de Heer Six indertijd tegenover elkander liet afdrukken, naar den achtergrond van de Aanbedding van het Lam te Gent en naar den Doop van Christus in den Jordaan uit het fragment te Milaan (5), een overeenkomst die nog op sprekende wijze wordt bevestigd door de kleur (6).

De miniaturen in het getijdenboek van graaf Willem VI kan men intusschen nauwelijks als boekkunst laten gelden en eigenlijk behoort daar ook niet toe de miniatuur, die graaf Durrieu in zijn publicatie liet volgen, de titelplaat van den godstaat van Sint Augustinus, die in 1445 is voltooid voor Jean Chrevrot, bisschop van Doornik (7). Deze plaat, die veel overeenkomst vertoont met een schilderij, bevat een stadsgezicht, blijkbaar geïnspireerd door de stad Doornik, dat is nagevolgd naar het stadsgezicht op de Madonna met den karthuiser in de verzameling-G. de Rothschild te Parijs (8), toegeschreven aan Jan van Eyck. De miniatuur is werk van den meester, die het getijdenboek van graaf Willem VI heeft voltooid, en deze meester staat, gelijk reeds dikwijls is opgemerkt, geheel onder den invloed der kunst van Van Eyck. Zeker een leerling van Van Eyck, heeft hij waarschijnlijk schetsen van zijn meester gebruikt. Op die wijze kan men verklaren, waarom zijn werk eerst zoo verrassend goed lijkt. De indruk wordt daarbij vooral beheerscht door den ongewoon laag geplaatsten horizon. Maar het is alleen de opzet van het werk, die zoo voortreffelijk is. Bij nadere beschouwing blijkt de uitwerking veel minder verdienstelijk te zijn. Als een uitnemend decorateur laat de meester zich evenwel kennen door de prachtige initiaal met de engelen, die het wapenschild dragen, tegen den blauwen achtergrond met gouden ranken, onder de miniatuur.

(1) P. Durrieu, *La miniature flamande* (Parijs, 1921). — F. Winkler, *Die flämische Buchmalerei* (Leipzig, 1925).

(2) Men vergelijke de inleiding bij de publicatie van de fragmenten te Parijs door graaf Durrieu, *Les très belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry* (Parijs, 1922). (3) Als graaf van Henegouwen wordt hij Willem IV genoemd. (4) De dateering van M. Dvorák wordt, onder anderen, weerlegd door de miniaturen van den 'Meester van Zweder van Culenborg'; verg. beneden. (5) J. Six, *Onze Kunst*, XXXIX (1921—22), blz. 12 en 13. (6) Eenige jaren geleden had ik het voorrecht het Gentsche altaar te zien korten tijd, nadat Prins Trivulzio mij zijn handschriften had getoond. (7) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 9015—6; *Catalogus*, n. 1155. (8) Afgebeeld bij W. H. J. Weale, H. and J. van Eyck (1908), blz. 110; verg. F. Winkler, *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen*, XXXVII (1916), blz. 294—295.

Afb. 1. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9024, fol. 109 vo.

Afb. 2. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9002, fol. 243.

Een gedeelte der miniaturen in het tweede deel van dit handschrift is vervaardigd door een meester, die een geheel andere manier van werken vertoont (1). Hij is wat ouderwetsch, maar hij gaf zich blijkbaar veel moeite om zijn stijl in overeenstemming te brengen met de kunst van zijn tijd, omstreeks 1450. Men kan zijn werk vervolgen van 1445 tot omstreeks 1460, maar hij vertoont nog de eigenaardigheden van de kunst uit de eerste helft der vijftiende eeuw, vooral van den Meester van Guillebert de Mets, een miniaturist, over wien wij zoo aanstonds nog zullen spreken. Blijkbaar was hij een leerling van dezen Meester en op die wijze kan men ook de overeenkomst verklaren, die enkele van zijn miniaturen vertoonen met de Noordnederlandsche kunst, want, zooals later zal blijken, heeft de kunst van den Meester van Guillebert de Mets groote overeenkomst met Noordnederlandsche miniaturen.

Voor ons doel is thans evenwel de kunst der meesters uit het midden der vijftiende eeuw niet van belang; wij moeten ons bepalen tot den tijd vóór 1445 en vooral tot het begin der vijftiende eeuw. Daarbij vinden wij intusschen slechts weinig hulp bij oudere publicatie's. De Zuidnederlandsche miniaturen der veertiende eeuw zijn nog weinig bekend en uit den tijd omstreeks 1400 kennen wij wèl een groot aantal kunstwerken en ook namen van kunstenaars, maar men heeft nog nooit op overtuigende wijze aangetoond, wat het Nederlandsche element is in de kunst van meesters als Jacquemart van Hesdin, André Beauneveu, Paulus van Limburg en hun tijdgenooten, schilders die men toch althans gedeeltelijk tot de Zuidnederlandsche meesters mag rekenen. Zeker hebben zij ook invloed op de Noordnederlandsche kunst gehad. Wij weten evenwel niet, hoe ver die invloed reikte en hoe men een verbinding tusschen het noorden en het zuiden moet verklaren. Des te dankbaarder zijn wij

(1) F. Winkler, Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, XXXII (1915), blz. 308—309. — Winkler noemt hem den 'Meester der privileges van Gent en Brugge'.

Afb. 3. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9002, fol. 377.

dus voor de aanwijzing in het reeds vroeger geciteerde artikel van den heer Goldschmidt (1), die opmerkzaam heeft gemaakt op de overeenkomst tusschen de miniaturen in eenige groote Fransche Bijbels uit het begin der 15de eeuw en de illustratie der Nederlandsche Bijbels van omstreeks 1425 en 1430 te Den Haag en Brussel.

Afb. 4. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9006, fol. 70.

De groote Fransche Bijbels, die wij bedoelen, zijn ontstaan in een atelier te Parijs en in den laatsten tijd is onze kennis van dit atelier enigszins vermeerderd. Aan deze manuscripten moeten wij nu nog wat meer aandacht schenken. Het eerst zullen wij ons bezig houden met een Bijbel in de bibliotheek te Brussel (2). Al dadelijk merken wij op, dat de illustratie van dezen Bijbel veel minder rijk is dan van de Noordnederlandsche Bijbels. De illustratie omvat immers niet meer dan een fraaie titelplaat in zes afdeelingen aan het begin van het eerste deel (fol. 3), een dergelijke plaat bij het begin van het boek der Spreuken aan het hoofd van het tweede deel (fol. 295), een groote voorstelling met den Boom van Jesse tegen een gouden grond (3) aan het begin der Evangeliën (fol. 439), en een kleine miniatuur aan het begin van elk der boeken van den Bijbel; slechts enkele miniaturen vindt men tusschen den tekst, behalve in het boek Genesis en voornamelijk in het verhaal van de Schepping, waar men meerdere voorstellingen aantreft. Het aantal afbeeldingen is dus in elk geval veel kleiner dan in de Noordnederlandsche Bijbels uit Utrecht.

Een vergelijking van de afbeeldingen leert anders terstond, dat de kunst van den Meester van den Alexander (Meester A van den Haagschen Bijbel) van deze kunst is afgeleid. Men bespeurt dat door de manier van groepeeren in de miniaturen en door allerlei bijzonderheden, als de boomen en de heuvels, de kruiden op den bodem en de vloeren met tegels, het fraaie geel en blauw dat met wit is gehoogd voor de kleeding, de karakteristieke manier om de voering zichtbaar te maken bij het opwippen

(1) A. Goldschmidt, Oudheidkundig Jaarboek, III (1923), blz. 22—27. (2) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 9024—5; Catalogus, n. 90. (3) V. Laroquais, Le Bréviaire de Philippe le Bon (1929), pl. 98.

van het kleed. Kenmerkend is de afbeelding van Elia met de doode priesters (I fol. 158vo), waar vooral de bodem en de heuvels met de boomen aan de miniaturen der Utrechtsche Bijbels herinneren (1). Maar er zijn ook duidelijke verschillen. In den Franschen Bijbel is de teekening van het gelaat zuiverder en de plastic der figuren krachtiger; er spreekt een meer verfijnd gevoel uit voor kleuren met voorliefde voor zachte heldere tinten in een stille harmonie. De illustratie staat als kunst hooger. In de Noordnederlandsche Bijbels vindt men nergens een miniatuur als het gevecht van zwaar gewapende ridders te paard (I fol. 109vo), waar het wezen van ruiter-en paard op zoo gedurfde en fraaie wijze is uitgedrukt (Afb. 1). Elders bespeurt men duidelijke pogingen om door de kleur stemming in de voorstellingen te brengen, door het laten overheerschen van wit en zwart en het weglaten van alle blauw en geel, pogingen die men in de Nederlandsche Bijbels niet opmerkt.

Overigens is het duidelijk, dat de Nederlandsche Bijbels een later stadium der kunst vertegenwoordigen. De illustratie in den Franschen Bijbel is nog niet meer dan een vervolg op de traditie der veertiende eeuw. De manier om de verhalen in beeld te brengen is daar wel zeer levendig, maar het is toch gebleven illustratie van den tekst en niet een omzetting van de verhaalde gebeurtenis in een beeld der werkelijkheid. Meestal is de achtergrond ingevuld met een decoratie van vierkanten, in goud en kleuren of met een effen kleur, die met vergulde ranken is verlevendigd. Maar ook een blauwe lucht komt voor, die verheldert naar den horizon, en zelfs wolken in de blauwe lucht, bij de Hemelvaart van Elia (I fol. 162vo). Een werkelijk landschap vertoont de miniatuur met de geschiedenis van Jacob (I fol. 29), waar men een hoog oploopende weide bespeurt met den vijver om het vee te drenken, heuvels daarachter en heuvels nog verder weg met een kudde schapen en een kasteel. De indruk van een werkelijk landschap is evenwel niet bereikt; er is geen atmosfeer in; de geschilderde lucht blijft een afsluitende achtergrond der voorstelling en is niet geworden tot een doorzichtige verte. Het fraaist blijven deze miniaturen als decoratie door het prachtige effect der kleuren, vooral het zachte blauw, het rood en het wit (2).

Met dezen Franschen Bijbel is een tweede handschrift van dien aard te Brussel (3) zeer nauw verwant. Wellicht is dit laatste manuscript een weinig ouder; de kleuren zijn niet zoo fraai, maar de miniaturen zijn talrijker en door het grooter aantal der bladzijden, waar verschillende afbeeldingen tot een blok zijn vereenigd, maakt de Bijbel een rijker indruk. Verder is er overeenstemming tot in details. Blijkbaar stammen deze Bijbels uit dezelfde werkplaats, waar men handschriften van dien aard in meerdere exemplaren vervaardigde volgens een bepaalde routine (4). Dat de kunst daar hoog stond, wordt ons bewezen door een afbeelding als de verkoop van Josef (I fol. 65vo), met de geestige teekening van ruiters die achter heuvels verdwijnen, en het vrij uitvoerige landschap. Belangrijk is de groote plaat met het Tabernakel en de twaalf stammen van Israël, vereenigd tot een groot geheel, al is er nog geen sprake van, dat deze onderdeelen tot een werkelijke eenheid zijn aaneengesloten. In het randwerk treft men buitengewoon goed geschilderde vogels aan. Een landschap vertoont de voorstelling met den Doop van Jezus in den Jordaan (II fol. 243), waar de blauwe lucht naar den horizon toe verheldert (Afb. 2). Zeer karakteristiek is ook de Aanbidding van het Lam (II fol. 377), een voorbeeld uit de

(1) Men vergelijk de afbeelding bij Goldschmidt in dit tijdschrift, t.a.p. blz. 22. (2) Het hier opgemerkte geldt alleen voor den voornaamsten meester. Men vindt ook een tweeden meester, die grover werkt, met minder overleg en minder kunde; hij teekent ruw en schildert zonder zorg; hij toont voorliefde voor zeer fantastische kleding. Een derde meester, vooral in het Psalterium aan het slot van deel I en aan het slot van deel II, onderscheidt men gemakkelijk, omdat hij de plooiën niet in de kleur modelleert, maar aanduidt met zwarte, grillig getrokken penlijnen. (3) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 9001—2; Catalogus, n. 88. — De Heer C. Gaspar heeft mij op dezen Bijbel opmerkzaam gemaakt. — Ook uit dit handschrift is de Boom van Jesse afgebeeld bij V. Laroquais, *Le Bréviaire de Philippe le Bon*, pl. 97. (4) Naast eenige miniaturen bespeurt men in de marge nog de aanteekening ten behoeve van den illustrator.

rijke illustratie der Apocalypse (Afb. 3). Bij deze laatste miniatuur trekken de eigenaardige heuvels en de boom onze aandacht, daar zij terstond aan de Utrechtsche miniaturen herinneren.

Dit handschrift bevestigt nog den indruk aangaande de afstamming van de kunst der Utrechtsche miniaturen uit de kunst van de Fransche Bijbels. Sommige miniaturen in het laatst besproken handschrift herinneren opmerkelijk aan het werk van den Meester van den Alexander. Het is duidelijk, dat de meesters der Utrechtsche Bijbels uit handschriften van dezen aard hun kunst hebben geleerd en allerlei bijzonderheden hebben overgenomen, als het groepeeren der voorstellingen, het componeeren der landschappen, het ontwerpen der figuren, het teekenen van details van kleeding, heuvels, boomen en kruiden. Maar men bespeurt ook het verschil. Gelijk wij reeds opmerkten, is de Noordnederlandsche illustratie verder; men vindt daar meer begrip van ruimte en gevoel voor het landschap. De Noordnederlandsche miniaturen zijn evenwel als kunstwerken de mindere. In deze Fransche Bijbels is de illustratie grootscher opgevat en het effect als decoratie is fraaier. Het onderscheid is evenwel niet alleen te verklaren als een andere trap van de ontwikkeling der kunst of door de opmerking, dat voor de illustratie der Fransche Bijbels vooral is gestreefd naar grootsheid en schoonheid. Ik meen bij de miniaturen der Noordnederlandsche Bijbels nog twee andere elementen te bespeuren, in de eerste plaats een eigen richting, die men kan verklaren als een uiting van den Noordnederlandschen aard, en in de tweede plaats nog een ander vreemd element, dat heeft medegewerkt om aan de Noordnederlandsche kunst een afwijkend karakter te geven. Om dit duidelijk te maken zullen wij evenwel de kunst van deze Fransche Bijbels nog wat nauwkeuriger moeten beschouwen en ook den tijd en de omgeving zullen wij moeten trachten te bepalen, waar zij zijn ontstaan.

Een derde Bijbel van dit type, die heeft behoord aan den Hertog van Berry, wijst ons daarbij den weg. Het is een handschrift in de bibliotheek van het Arsenal te Parijs (1), en uit dezen Bijbel is ook een afbeelding bekend gemaakt (2), de rijk versierde bladzijde aan het begin van het Boek der Spreuken (fol. 300), voor in het tweede deel. De compositie der miniaturen op deze bladzijde is volkomen de zelfde als bij de overeenkomstige miniaturen in de beide Bijbels te Brussel en de prachtige, weelderige kleuren, die zoo volkomen samengaan met de elegante lijnen, zijn geheel gelijk. Alleen is dit handschrift niet zoo fraai en verzorgd van uitvoering. Ook vindt men den achtergrond der voorstellingen nergens gekleurd als een stuk lucht, maar steeds met ornament ingevuld. De groote Boom van Jesse (op fol. 451), aan het begin der Evangelien is eveneens minder van kwaliteit dan in de andere handschriften. Verderop in het deel treedt de meester op met de zware teekenende lijnen, dien men ook in de Brusselsche Bijbels aantreft.

In het werk over den Franschen Bijbel in de Middeleeuwen van Berger (3), waar deze Bijbels worden beschreven, vindt men nog verschillende andere handschriften genoemd van dit zelfde type, zeer groot van formaat en geïllustreerd met kleurige miniaturen, maar men blijft in onzekerheid of deze Bijbels tot de zelfde groep behooren, daar van de miniaturen niets is gepubliceerd. Wel weten wij daarentegen, dat de Bijbel der bibliotheek van het Arsenal te Parijs behoort tot een groep van handschriften, die te Parijs zijn vervaardigd in de eerste jaren der vijftiende eeuw (4). Miniaturen van de hand van den zelfden kunstenaar vinden wij in het handschrift met het werk van Boccaccio 'Le livre des femmes renommées', dat heeft behoord aan

(1) Parijs, Bibliotheek van het Arsenal, ms. 5057—58; Catalogus, V, blz. 28. — H. Martin et Ph. Lauer, *Les principaux manuscrits à peintures de la bibliothèque de l'Arsenal* (1929), pl. XXXVIII, blz. 31. (2) H. Martin, *La miniature française*, pl. 75, fig. C. (3) S. Berger, *La bible française au moyen-âge* (1884). (4) Voor het volgende is het een en ander ontleend aan het boek van Mejuffrouw Bella Martens, *Meister Francke* (1929), blz. 107, 192 tot 197 en 241.

Philips den Stoute, met miniaturen uit het jaar 1402 (1), in een tweede handschrift van dit zelfde werk, dat het eigendom is geweest van den Hertog van Berry, met miniaturen ontstaan in 1402 of 1403, die niet anders zijn dan een vrije replek van de miniaturen in het eerst genoemde handschrift (2), en bovendien in het handschrift met de Fransche vertaling van Livius, dat behoord heeft aan den Hertog van Berry, te Genève (3). — Een zeer fraai handschrift, dat tot deze groep behoort, is een Miroir historial in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (4), afkomstig uit de verzamelingen van Filips van Cleef en van de prinsen van Oranje.

Dat de kunstenaar, die deze laatste handschriften heeft geïllustreerd te Parijs werkte, wordt bewezen door de namen der bestellers en door de uitvoerige geschiedenis van de lotgevallen dezer handschriften, die wij kunnen opstellen (5). Het blijkt verder uit de omstandigheid, dat zijn kunst de onmiddellijke voortzetting is van de kunst van Jan van Brugge (6) uit den tijd van koning Karel V. Op deze wijze krijgen wij den indruk van een groot en vruchtbaar atelier te Parijs in de eerste jaren der vijftiende eeuw voor het illustreeren van handschriften, waar, behalve de zoeven genoemde manuscripten, ook de beide Bijbels te Brussel zijn ontstaan, die ons thans vooral interesseeren, en verder waarschijnlijk eveneens het handschrift, bekend als de 'Térence des ducs' in de bibliotheek van het Arsenaal te Parijs, dat intusschen eerst omstreeks 1408 is vervaardigd (7). In dit atelier werd de traditie der Parijsche kunst der veertiende eeuw (8), van Jean Pruelle (9) en Jan van Brugge, voortgezet en met het begin der vijftiende eeuw vond deze kunst daar haar meest klassieke vorm, met volmaakte schoonheid van lijn en kleur en met een zeer bijzondere beteekenis als decoratie. Maar de toekomst zou niet aan deze kunst behooren. De nieuwe richting had in het begin der vijftiende eeuw haar intrede reeds te Parijs gedaan met Jacquemart van Hesdin (10), Paulus van Limburg en zijn broeders (11), den Meester van de 'Heures du Maréchal de Boucicaut' (12).

Van deze meesters vertegenwoordigen de beide eerste de Italiaansche richting in de kunst. De Meester van de 'Heures du Maréchal de Boucicaut' zet veeleer den echten Parijschen stijl der veertiende eeuw voort. Bij hem staan de figuren nog geheel geïsoleerd in het landschap, als waren het standbeelden. De kleuren zijn gekozen om het fraaie effect en voor de plooien is vooral gelet op de schoonheid der lijnen. Het landschap vertoont de rotsen, de boomen, de grassen op den bodem, die wij in de zoeven besproken Bijbels opmerken. Maar in dit landschap bespeurt men reeds vergezichten over heuvels tot aan den horizon en eigenaardige lichteffecten. Deze meester trachtte blijkbaar den zin voor schoonheid der kunst van de veertiende eeuw te vereenigen met het nieuwe realisme. Op die wijze ontwikkelde hij den Parijschen stijl en bereidde hij de kunst voor der gebroeders Van Eyck.

(1) Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 12420; verg. de afbeeldingen bij Meuffrouw Martens, t. a. p., fig. 43 en 59. (2) Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 598; verg. de afbeeldingen bij Meuffrouw Martens, t. a. p., fig. 42, 48, 49, 50, 52, 53 en 80. (3) Genève, Universiteitsbibliotheek, ms. fr. 77; verg. de afbeelding in Bulletin de la société française de reproductions de manuscrits à peintures, II (1912), pl. XXXII. (4) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 72 A 24. — De Oranje-Nassau Boekerij, blz. 13 n. 23. (5) Verg. Meuffrouw Martens, t. a. p., blz. 242 tot 243. (6) Hij is de schilder van het portret van Koning Karel V in het Museum Meermann-Westreenianum; verg. mijn publicatie Les principaux manuscrits à peintures des bibliothèques à La Haye, pl. XLVIII en blz. 104, en Meuffrouw Martens, t. a. p., blz. 240. (7) Parijs, Bibliotheek van het Arsenaal, ms. 664. — Verg. H. Martin, Le Térence des ducs (1907). — H. Martin et Ph. Lauer, Les principaux manuscrits à peintures de la bibliothèque de l'Arsenal, pl. XLI—XLII en blz. 33. (8) Over dit atelier verg. P. Durrieu, in A. Michel, Histoire de l'art, III, blz. 122 en volg. (9) Verg. L. Delisle, Les heures dites de Jean Pucelle. (10) Zonder twijfel zijn van zijn hand de miniaturen in het fragment te Parijs; gepubliceerd door Graaf Durrieu, Les très belles heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry (1922), en althans de titelbladzijden in het handschrift te Brussel; verg. Fierens Gevaert, Les très belles heures de Jean de France duc de Berry (Brussel, 1924). (11) Van hem zijn de miniaturen in het beroemde getijdenboek van den Hertog van Berry te Chantilly. (12) Dit handschrift bevindt zich in het Musée Jacquemart-André te Parijs (Catalogue-itinéraire, n. 255). — Verg. Bella Martens, t. a. p., blz. 195, 242 en 265 en de afbeeldingen, fig. 28, 29, 30, 37, 38, 39, 44, en 93, en bovendien 11 tot 16.

Wij kunnen ons evenwel met deze meesters thans niet ophouden. Het is voldoende, wanneer wij hebben aangetoond, dat de miniaturisten der Utrechtsche Bijbels uit den tijd omstreeks het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw den invloed hebben ondergaan van de kunst te Parijs uit de eerste jaren dezer eeuw (1). Telkens hebben wij ook al opgemerkt, dat de Utrechtsche meesters een later stadium der kunst vertegenwoordigen, voornamelijk omdat bij hun miniaturen het oude decoratieve schema is doorbroken. De vraag is thans, welke opwekking deze meesters in hun nieuwe richting kan hebben geleid. Om een antwoord op deze vraag te vinden zullen wij wederom den blik richten naar Zuidnederland. Heel veel materiaal vinden wij daar, gelijk reeds werd opgemerkt, niet, maar wij kennen toch twee meesters uit de eerste helft der vijftiende eeuw, die ons den voortgang der kunst toonen. Het zijn meesters, die werkten volgens de traditie, met slechts geringe pogingen om deze traditie verder te ontwikkelen, in tegenstelling met enkele meesters in Noordnederland. Maar juist om die reden is hun werk van zoo bijzondere beteekenis om de ontwikkeling der Noordnederlandsche miniaturenkunst te begrijpen.

II.

De eerste van deze Zuidnederlandsche illuminatoren uit de eerste helft der vijftiende eeuw is een schilder, die bekend staat als de 'Meester van Guillebert de Mets', daar tot twee maal toe werk van zijn hand voorkomt in manuscripten, geschreven door Guillebert de Mets, een schrijver die voor Jan zonder Vrees en Philips den Goede heeft gewerkt (2). Deze miniaturist is reeds vroeger besproken door Graaf Durrieu (3) en door den heer Winkler (4).

Een der beide manuscripten, van de hand van Guillebert de Mets en door dezen Meester versierd, bevindt zich te Brussel (5). Het bevat de 'Epître d'Othéa' en andere werkjes van Christine de Pisan; op fol. 118 tot 142vo komt de beroemde beschrijving voor van Parijs, die aldus begint: 'La description de la ville de Paris — — transcript et extrait de plusieurs auteurs par Guillebert de Mets l'an mil IIII C et XXXIIII'. Dit tractaat is dus in 1434 geschreven en er is geen enkele reden om aan te nemen, dat het geheele handschrift niet in dat jaar is ontstaan. Op fol. 1 tot 5vo komt immers een zeer gedetailleerde inhoudsopgaaf voor van het deel en daarin wordt ook de beschrijving van Parijs vermeld. Dat deze inhoudsopgaaf reeds oorspronkelijk bij het handschrift behoorde, wordt bewezen door de samenstelling der katernen. Van het eerste katern zijn namelijk blad 1 tot 5 met den inhoudsopgaaf gevuld; van blad 6 bleven de voor- en de keerzijde onbeschreven; op blad 7 begint het werkje van Christine de Pisan; de keerzijde van dit blad en de voorzijde van het volgende blad, dat bij de oude nummering niet is medegeteld, bleven onbeschreven en waren tegen elkander geplakt; op de keerzijde van dit laatste blad vindt men het vervolg van den tekst, aansluitend bij den tekst op de voorzijde van blad 7; met dit blad eindigt het katern.

In elk geval is dus dit katern gedateerd op 1434 en op deze wijze is ook de illustratie gedateerd, de afbeelding der 'Justice' onder architectuur en het rand-

(1) De invloed der Parijsche kunst in Engeland blijkt uit het getijdenboek van den Hertog van Bedford van omstreeks 1420, dat onlangs te Londen is geveild. (2) Over Guillebert de Mets verg. J. W. Bradley, *Dictionary of Miniaturists*, II (1888), blz. 313—316; V. Fris, *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, LXIV (1912), blz. 333—366. — De Heer Fris heeft vastgesteld, dat zijn naam is Guillebert de Mets (en niet Metz). — Behalve de handschriften te Brussel (ms. 9559—64) en te Parijs in het Arsenal (ms. 5193), die beneden ter sprake zullen komen, heeft hij nog geschreven het handschrift met de tractaten Sidrac et Lucidaire te Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 133 A 2; verg. A. W. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures à La Haye*, pl. XVIII, blz. 41—43. (3) P. Durrieu, *Bulletin de la société française*, I (1911), blz. 101—102; *La miniature flamande* (1921), blz. 15—16 en pl. IV—V. (4) F. Winkler, *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XXXIV (1911), blz. 538; *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, XXXII (1915), blz. 311—324; *Die Flämische Buchmalerei* (1925), blz. 28—30. (5) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 9559—64.

werk, van de hand van den Meester van Guillebert de Mets, die op de voorzijde van blad 7 voorkomt, aan het hoofd van de 'Epître d'Othéa' (1). Het is een zeer karakteristiek werk voor dezen schilder, alleen is hij hier, bij de groote figuren die hij moest afbeelden, wellicht een weinig zorgvuldiger dan anders. De blauwe kleur van het gewaad der 'Justice' met de weinig sprekende tint en het matte geel van den zetel vindt men in veel van zijn werken terug, evenals de krachtige bladkrullen en de penranken van het randwerk. Dit randwerk is op deze bladzijde bijzonder opeengedrongen, zoodat het een bijna geheel gevulde vierkante omlijsting vormt. — Verdere illustratie bevat dit deel niet.

Belangrijker is het werk van den Meester van Guillebert de Mets in een der groote handschriften der Fransche vertaling van Augustinus' Godsstaat (2), die geheel van zijn hand is. Al dadelijk merkt men op, dat de penranken in dit handschrift meer open zijn gehouden, terwijl ook het Fransche doornblad nog voorkomt. Op die wijze maakt de versiering een wat minder modernen indruk dan in het zooeven besproken manuscript. Ook de teekening der figuren is ouderwetscher. Men bespeurt nog den invloed van het schilderen in grauwe tinten, als van André Beauneveu en zijn tijdgenooten, en ook de vorm der plooiën bij de kleding herinnert veelal nog aan het Gotische schema der veertiende eeuw. Op deze wijze is een dateering van het handschrift omstreeks 1420 zeer aannemelijk.

In dit werk vertoont de Meester van Guillebert de Mets een opvallende overeenkomst met de beide, zoo nauw verwante meesters van den grooten Haagschen Bijbel, den Meester van Otto van Moerdrecht en den Meester van Claes Brouwer (de meesters D en B), maar ook zeer karakteristieke verschillen, die ons het onderscheid in stijl tusschen het Noorden en het Zuiden laten gevoelen. Men vindt de zelfde eigenaardige geschilderde bladkrullen in het randwerk en soms ook kleine droleriën (3), maar bij den Meester van Guillebert de Mets zijn de krullen wat vaster geteekend en meer plastisch opgevat, het geheel van het randwerk is zwaarder en de penranken zijn rustiger. De zuidelijke meester toont in zijn decoratie meer distinctie en traditie, de noordelijke kunst is dikwijls wat onbesuisd en druk.

De figuren van den Meester van Guillebert de Mets zijn krachtiger geteekend en vaster neergezet dan bij de noordelijke miniaturisten, maar bij het weergeven van het kleed, met de witte schamplichten op de sterk uitgewerkte plooiën, bespeurt men een groote overeenkomst. Zeer verwant is ook de behandeling van het landschap, met de zelfde heuvels en rotsen, met de zelfde vlakken van scherp groen om weiden aan te duiden en met de zelfde boomkruinen. Bij het weergeven van de lucht en het verhelderden van den hemel naar den horizon verkreeg de Meester van Guillebert de Mets soms zeer natuurlijke effecten, maar alleen in een klein bestek, als bij het beleg van Rome door Alarik (Deel I, fol. 6). Bovendien paste hij dikwijls den zilveren hemel toe, diè voor hem karakteristiek is, of een geornamenteerden achtergrond met vierkanten. Terwijl zijn landschap steeds zwakker is dan bij de noordelijke meesters, bereikte hij veelal zeer gelukkige effecten met den decoratieven achtergrond, die zijn eenigszins fletsche kleuren wat ophaalt. In de kleur is hij zeker de mindere. Op die wijze komt ook duidelijk het verschil uit tusschen de noordelijke en de zuidelijke kunst. Is in het noorden meer gevoel voor kleur en atmosfeer, in het zuiden vindt men een sterker plastiek en meer begrip voor stand en houding.

Wanneer de Meester van Guillebert de Mets een enkele maal een meer modern effect tracht te bereiken, als voor de titelplaat van het tweede deel (fol. 2), dan schiet

(1) Deze bladzijde is gereproduceerd bij Winkler, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, XXXII (1915), blz. 313, fig. 28. (2) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 9005—6. — Verg. A. de Laborde, *Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu*, blz. 318—323, pl. XXIII tot XXVII, en de afbeeldingen bij Winkler, t. a. p., blz. 315 tot 320, fig. 31 tot 36 en pl. XVIII. (3) Voor den Meester van Otto van Moerdrecht vergelijkte men ook zijn werk in het handschrift te Nieuw-York.

hij te kort. Daar is een volledig landschap ontworpen, met akkers op de heuvels, herders in het veld, boomen en molens in het verschiet, maar dat alles past niet bij den zilveren hemel, die het geheel afsluit. Men bespeurt den wedijver met de beginnende landschapskunst van den tijd, maar tevens het falen van dit streven. Beter is een kleine voorstelling gelukt, als de afbeelding van Romulus en Remus aan het begin van boek XVIII (II, fol. 161vo), met de stad Rome en het zeer uitgewerkte heuvellandschap tegen de zilveren lucht, ondanks het gebrek aan atmosfeer en licht (1), of de bouw eener stad (2) aan het begin van boek XV (II, fol. 70. — Afb. 4) en de fraaie miniatuur met den Oordeelsdag aan het begin van boek XX (II, fol. 233vo), die zoo uitstekend voldoet als decoratie. Deze laatste miniatuur toont ons den Meester van zijn sterkste zijde.

Van den Meester van Guillebert de Mets bezit de bibliotheek te Brussel ten slotte nog eenige miniaturen in een gebedenboek (3), met getijden in het Latijn, voorafgegaan door een Zuidnederlandschen kalender in het Nederlandsch

en gevolgd door gebeden in het Nederlandsch (van fol. 136 af). Dit deeltje bevat drie miniaturen: Christus aan het Kruis (op fol. 13vo. — Afb. 5), de fraaiste schildering, merkwaardig om de hoog opgetrokken voorstelling, met den zilveren hemel die voor den Meester karakteristiek is, Maria Boodschap (op fol. 26vo), met een zeer eigenaardigen blauwen achtergrond waarin zilveren ranken zijn verwerkt, de Oordeelsdag (op fol. 87vo), met een geornamenteerden achtergrond, opmerkelijk door de overeenkomst met miniaturen uit Noordnederland door de compositie, die kennelijk is nagevolgd naar een beroemd voorbeeld. Men herkent terstond de zelfde hand als in den zoeven vermelden Augustinus. Het is het zelfde randwerk met de zware bladeren; het zijn de zelfde eenigszins fletsche kleuren, typisch voor het Zuiden, naast de

Afb. 5. Brussel. Kon. Bibliotheek, ms. 10772, fol. 13 vo.

(1) Afgebeeld bij Winkler, *Die Flämische Buchmalerei*, blz. 28. (2) Afgebeeld bij graaf de Laborde, t. a. p. (3) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 10772; verg. de afbeeldingen bij Winkler, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, XXXII (1915), blz. 314 en 315, fig. 29 en 30.

Afb. 6. Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 F 25, fol. 41.

het Britsch Museum (3) is evenwel wellicht het vroegste werk van dezen Meester, dat wij bezitten.

Eveneens een werk uit zijn vroegen tijd en van bijzonder belang om de herkomst van zijn kunst te begrijpen zijn de miniaturen van den Meester van Guillebert de Mets in een exemplaar van de Fransche vertaling der Decamerone van Boccaccio, die wordt bewaard in de bibliotheek van het Arsenal te Parijs (4). Deze vertaling is vervaardigd door Laurent de Premierfait en werd 15 Juni 1414 voltooid. Terstond

heldere en felle tinten uit het Noorden, tegenover de krachtiger plastiek der gestalten. Kenmerkend voor Zuidnederland zijn ook de penranken om de minder rijk versierde bladzijden.

Naast dit manuscript kunnen wij nog twee getijdenboeken noemen in Italiaansche bibliotheken, die men aan den Meester van Guillebert de Mets moet toeschrijven, een te Rome en een te Bologna (1). Alleen van het eerste handschrift, dat een Zuidnederlandschen kalender bevat, is iets naders bekend (2). Het is een zeer rijk en overdadig geïllustreerd handschrift, waarschijnlijk uit den lateren tijd van den Meester, omstreeks 1430 of wellicht 1435 ontstaan. Het randwerk, de figuren der voorgestelde personen en het landschap stemmen op de miniatuur, die door een afbeelding is bekend gemaakt, volkomen met zijn ander werk overeen. Bij het landschap herinneren de zonderlinge heuvels en boomen wederom aan de Noordnederlandsche miniaturen, maar de compositie is toch anders van karakter. — Een aantal miniaturen in het brevier van Jan zonder Vrees in

(1) P. Durrieu, *Bulletin de la Société française*, I (1911), blz. 101—102. — F. Winkler, *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XXXIV (1911), blz. 538. (2) Rome, *Biblioteca Vaticana*, ms. Ottobonianus lat. 2919. — St. Beissel, *Vatikanische Miniaturen* (1893), pl. XXVIII B en blz. 49. (3) Londen, *Britsch Museum*, Add. ms. 35311 en Harley 2897. — Het werk van dezen Meester vindt men alleen in het tweede deel op fol. 23vo tot 84; verg. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei*, blz. 177—178. Een afbeelding bij Max Rooses, *Geschiede der Kunst in Flandern* (1914), blz. 49, afb. 95. (4) Parijs, *Bibliotheek van het Arsenal*, ms. 5070; *Catalogus*, V, blz. 37. — II. Martin et Ph. Lauer, *Les principaux manuscrits à peintures de la bibliothèque de l'Arsenal*, pl. L en blz. 41.

na het gereedkomen van de vertaling is een prachtexemplaar met illustratie's vervaardigd, dat door graaf Durrieu is teruggevonden in de bibliotheek van het Vatikaan (1). Dit exemplaar, dat dus omstreeks 1415 kan zijn ontstaan, wordt reeds vermeld in den inventaris van de Bourgondische bibliotheek van 20 Juli 1420, opgemaakt eenige maanden na den dood van Jan zonder Vrees. Het exemplaar met de miniaturen van den Meester van Guillebert de Mets in de bibliotheek van het Arsenal bevat, aan het slot van de inhoudsopgaaf, een mededeeling over den schrijver: 'Explicit la table du transcripvain Guillebert de Mets, hoste de l'Escu de France à Gramont' (een plaats in Oost-Vlaanderen). De miniaturen in dit laatste handschrift zijn blijkbaar naar de miniaturen in het oorspronkelijke exemplaar gecopieerd (2), maar zeker zijn zij slechts korten tijd later ontstaan, waarschijnlijk omstreeks 1420.

De miniaturen, honderd in getal, één voor elk verhaal, zijn van de hand van verschillende meesters (3), den 'Meester van Guillebert de Mets' (4), den 'Meester van den Mansel' en wellicht nog eenige andere (5). Thans interesseert ons alleen het werk van den 'Meester van Guillebert de Mets'. Zijn miniaturen zijn buitengewoon zorgvuldig en fraai, geschilderd in de voor hem karakteristieke fletsche tinten (6), soms

Afb. 7. Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 F 25, fol. 97.

(1) Rome, Biblioteca Vaticana, ms. Palatinus lat. 1989. — Verg. P. Durrieu, *Bibliothèque de l'École des chartes*, LXXI (1910), blz. 64—69, en *Bulletin de la Société française*, I (1911), blz. 89—90. — Het oorspronkelijke prachtexemplaar der Fransche vertaling door Laurent de Premierfait van een ander werk van Boccaccio, 'Des cas des nobles hommes et femmes', kan zeker niet zijn het handschrift, dat wordt bewaard te Parijs, Bibliotheek van het Arsenal, ms. 5193, daar dit exemplaar eerst omstreeks 1410 is ontstaan en ons zeker oudere handschriften bekend zijn. (2) Men vergelijkte de afbeeldingen bij Graaf Durrieu, *La miniature flamande*, pl. V. (3) Ten minste bij de miniatuur op fol. 128 meent men de hand te herkennen van een helper van den Meester van Guillebert de Mets. (4) Van hem zijn de miniaturen op fol. 12vo, 18vo, 21, 23, 25vo, 27, 29vo, 32, 34vo, 37, 40vo, 43vo, 97, 103vo, 108vo, 116, 120, 132vo, 137vo, 150vo, 173vo, 195, 197vo, 201, 204, 208, 211vo en 215vo. (5) F. Winkler, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, XXXII (1915), blz. 321 en 322, fig. 37 en 38; *Die flämische Buchmalerei*, blz. 194. (6) Tegen het einde van het handschrift worden de miniaturen wat sterker van kleur.

met een buitengewoon groot landschap, dat evenwel eenigszins onhandig is opgebouwd, steeds vergezeld van het gewone randwerk, dat wij reeds hebben beschreven, maar van het vroege type. Opmerkelijk is het, dat bij enkele miniaturen van den 'Meester van Guillebert de Mets' op de marge onder aan de bladzijde nog de aanwijzingen voor den illustrator zijn bewaard (1). Het zijn aanwijzingen, die in het Nederlandsch zijn gesteld.

Deze miniaturen bewijzen, dat de 'Meester van Guillebert de Mets' te Parijs is geschoold. Wellicht heeft hij gewerkt in het boven beschreven atelier, waar de groote Fransche Bijbels zijn geïllustreerd. Op die wijze kan men zijn stijl het best verklaren. Zeker was het niet alleen het handschrift van de Decamerone in het Vatikaan, waaraan hij zijn kunst heeft ontleend, want zijn voorbeelden heeft hij overgebracht in een eigen stijl, eenvoudiger van voordracht, met figuren van sterker plastiek, maar slapper geteekend en flauwer geschilderd (2).

Naast den invloed van het Parijsche atelier bespeurt men ook invloed van Italië uit. De breede geschilderde bladeren, die hij zoo gaarne in het randwerk aanbrengt, zijn blijkbaar uit Lombardische handschriften overgenomen, maar overgebracht in een zwaarder stijl en met minder karakter geschilderd (3). Misschien is hij zelf in Italië geweest en heeft hij daar dit ornament zich eigen gemaakt. In dat geval moet hij het ook zijn geweest, die dit ornament heeft medegedeeld aan de Utrechtsche meesters, als de Meester van Claes Brouwer en de Meester van Otto van Moerdrecht, die het omstreeks 1420 en 1425 toepasten. Men zal evenwel ook aan de mogelijkheid moeten denken, dat de Meester van Guillebert de Mets dit ornament aan de Utrechtsche miniaturisten heeft ontleend, daar het in zijn ouder werk nog niet in den typischen vorm voorkomt, gelijk men het aantreft op het titelblad van de Epitre d'Othéa te Brussel, dat in 1434 is ontstaan. Deze verhoudingen zijn ons evenwel nog te weinig in bijzonderheden bekend. Het moet voorloopig voldoende wezen, dat wij den Meester van Guillebert de Mets als een miniaturist hebben leeren kennen, wiens kunst is afgeleid uit een werkplaats te Parijs, evenals de kunst der Utrechtsche miniaturisten van zijn tijd. Hij was dus in het Zuiden een schilder, wiens kunst parallel loopt aan de kunst der miniaturisten van Noordnederland. Daarbij maakt hij ons het verschil in stijl tusschen de beide gebieden duidelijk. Voor ons is dat de voornaamste reden om zijn werk te bestudeeren.

III.

Gaf de Meester van Guillebert de Mets ons reeds een denkbeeld van de kunst der Zuidnederlandsche miniaturisten uit den tijd van omstreeks 1420 tot 1435, de tweede meester, dien wij thans moeten bespreken, vult onze voorstelling voor den tijd van omstreeks 1415 tot 1440 nog eenigszins aan. Het is een miniaturist, van wien men tot vóór korten tijd slechts werk in getijdenboeken kende. Naar een eigenaardigheid van hem om den effen gekleurden achtergrond van vele zijner miniaturen met vergulde ranken te verlevendigen, wordt hij de 'Meester met de gouden ranken' ge-

(1) Men vindt deze aantekeningen op fol. 116, 120, 128 en 132vo. — Fol. 120 is afgebeeld bij Graaf Durrieu, *La miniature flamande*, pl. IV. — De aantekeningen bij de twee tafreelen van de miniatuur op fol. 116 luiden als volgt: '.1. man ende .1. wijf .1. man ende .1. wijf, staende neven .1. riviere'. — '.1. man ende .1. wijf deen neven dander in een bedde neven .1. badecupe.' — De andere aanwijzingen zijn niet zoo gemakkelijk volledig te lezen. Met hulp van den heer de Vreese kan ik de volgende inscriptie's hier mededeelen. — Fol. 120: 'Een peelgrin staende sprekende .1. schoene droeue wijf de rechte [in het handschrift verbeterd in plaats van 'deem'] hand van hare ter herten ende de slinke up haren schoet'. Bij het tweede tafreel: 'Ter taflen sittende .1. vrouwe ende .1. man ende .1. vrouwe ende .1. man etende ter eerden speelgrins tabbaert siin male ende hoet.' — Een taalkundige aanwijzing over de herkomst van het handschrift geeft alleen de uitdrukking 'de slinke hand' voor linker hand; deze uitdrukking kan als kenmerkend Vlaamsch gelden. (2) Met de kunst van den Meester van Guillebert de Mets hangt ook samen de Apocalypse, geschreven in het taaleigen van Westvlaanderen te Parijs, Bibliothèque Nationale, Fond néerl. 3. (3) Verg. L. H. Labande, *Gazette des Beaux-Arts*, 37 (1907), blz. 291 n. 1. — F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei*, blz. 29.

noemd (1). Van hem zijn een groot aantal werken bekend, die evenwel slechts gedeeltelijk eigenhandig zijn. Zijn stijl is door den heer Winkler op voldoende wijze omschreven. Wij zullen hier slechts enkele zijner miniaturen bespreken, gedeeltelijk als aanvulling op de mededeelingen van den heer Winkler.

Niet minder dan vijf handschriften in Den Haag worden door den heer Winkler (2) aan den Meester met de gouden ranken toegeschreven. Van deze handschriften kunnen wij er twee met weinig woorden afdoen. Het eerste (3) is een grof handschrift, mogelijk van een navolger van den Meester, maar nergens vinden wij de charmante kleur, die anders altijd het kenmerk is van zijn werk. Het tweede (4) is een Latijnsch getijdenboekje, geschreven in Italië, waarin drie miniaturen zijn bijgevoegd: Christus als Rechter tusschen Maria en Johannes den Dooper (fol. 10vo), de Doodemis (fol. 65vo) en de Visitatie (fol. 113). Deze miniaturen zijn zonder twijfel Zuidnederlandsch en wellicht zijn zij door den heer Winkler terecht aan den Meester met de gouden ranken toegeschreven, maar men zal toch ook in dit geval liever denken aan een leerling of een navolger. — Bij deze handschriften kunnen wij nog een Latijnsch psalterium (5) aansluiten, dat door den heer Winkler niet werd vermeld; het is zonder twijfel in de werkplaats van den Meester met de gouden ranken ontstaan, maar waarschijnlijk niet eigenhandig door hem versierd.

Afb. 9. Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 133 D 14, fol. 32.

Afb. 8. Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 133 D 14, fol. 101.

Meer belangstelling verdienen de andere handschriften. In de eerste plaats noem ik hier een Latijnsch getijdenboek met opschriften in het Latijn en in het Fransch (6). De getijden worden voorafgegaan door een kalender in het Fransch (fol. 1—12), die zeker oorspronkelijk tot het handschrift behoort. Er worden slechts weinig namen van heiligen in vermeld, maar deze namen

(1) F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei* (1925), p. 25 en volg. (2) F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei*, blz. 25—26 en 171—172. (3) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 G 22 (AA 151; Catalogus 212). (4) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 133 D 15 (Verslag 1896, blz. 14 n. 15; Catalogus 189). (5) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 F 28 (AA 125; Catalogus 31). (6) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 F 25 (AA 124; Catalogus 184), afkomstig uit de verzameling-Lupus (n. 31).

(1) F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei* (1925), p. 25 en volg. (2) F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei*, blz. 25—26 en 171—172. (3) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 G 22 (AA 151; Catalogus 212). (4) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 133 D 15 (Verslag 1896, blz. 14 n. 15; Catalogus 189). (5) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 F 28 (AA 125; Catalogus 31). (6) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 76 F 25 (AA 124; Catalogus 184), afkomstig uit de verzameling-Lupus (n. 31).

zijn voldoende om vast te stellen, datde kalender bestemd was voor een plaats in een Zuidnederlandsche of wellicht Noordfransche diocese (1). Ook de decoratie vertoont een Zuidnederlandsch karakter. Mogen de penranken op de marge der eenvoudig versierde bladzijden soms eenigszins aan Utrechtsche handschriften herinneren, in de geschilderde decoratie vindt men geen enkel Noordnederlandsch element, maar zeer duidelijk is de Fransche invloed, vooral bij de groote beginletters. Het randwerk op de bladzijden aan het hoofd der voornaamste onderdeelen, met de geschilderde bladkrullen en de opeengedrongen motieven, vertegenwoordigt een type, waartoe de Noordnederlandsche miniaturen eerst omstreeks het midden der vijftiende eeuw kwamen. Het is kleurig, maar fletscher van tint dan de miniaturen. De miniaturen zelf zijn steeds sterk van toon en verraden een ontwikkeld gevoel voor kleur. Eigenaardig is de tegenstelling tusschen de figuren, die altijd zeer plastisch in sprekende kleuren zijn uitgevoerd, met een achtergrond, die nooit tot een werkelijke omgeving der figuren is geworden. Het landschap, als bij de Visitatie (fol. 41. — Afb. 6), de Aanbidding der Koningen (fol. 63) en de Vlucht naar Egypte (fol. 80), is veel zwakker dan de figuren en weinig sprekend. Blijkbaar had de Meester groote moeite om zulke miniaturen tot een eenigszins bevredigend geheel te maken en paste hij om die reden zoo vaak een meer ouderwetschen achtergrond toe, als een landschap met gouden grond bij de Geboorte van Jezus (fol. 53), of een effen lucht met ingewerkt zilver voor een nachtelijk effect bij de Blijde boodschap aan de herders (fol. 58), of een effen gekleurden grond met gouden ranken bij den Oordeelsdag (fol. 97. — Afb. 7), een zeer karakteristieke miniatuur. Het gelukkigst is deze Meester zonder twijfel, als hij de gouden ranken in den achtergrond kan toepassen (2). Daarbij bereikte hij een uitnemend resultaat; alleen geeft de foto het effect der kleuren in harmonie met het goud zeer slecht weer. Maar ook de Doodenmis (fol. 117) is zeer fraai, waar een prachtig geheel wordt gevormd door het zwarte gewaad der drie huilebalken tegen het goud van den achtergrond en het paarse kleed over de baar. Dit handschrift is een goed voorbeeld van het werk van dezen Meester uit zijn vroegen tijd, maar het behoort niet tot zijn beste werken.

Het volgende handschrift is reeds vroeger in een uitvoerige beschrijving bekend gemaakt (3). Het is een Latijnsch getijdenboek van eenigszins eigenaardige samenstelling. Vooraf gaat een kalender in het Fransch (fol. 1 tot 6vo) met zeer weinig namen van heiligen, die voor een bisdom in Zuidnederland of Noordfrankrijk was bestemd. Deze kalender behoort evenwel niet oorspronkelijk bij het handschrift, maar is er later voor geplaatst. De herkomst van het handschrift uit Zuidnederland of Noordfrankrijk wordt evenwel verzekerd door een gedicht in het Picardisch taal-eigen, dat aan het slot (op fol. 108 en volg.) voorkomt. Op den kalender volgen een aantal bladen van zwaar perkament (fol. 7 tot 23) met een reeks van acht miniaturen, voornamelijk van heiligen, en enkele gebeden. Deze miniaturen zijn waarschijnlijk wel voor het handschrift geschilderd, maar zij zijn van een andere kunst dan de versiering in het vervolg, lichter en zachter van kleur, goed geschilderd in een eenigszins vlekkerige techniek. Met fol. 24 begint de decoratie, die door den Meester met de gouden ranken is vervaardigd. Zij omvat randwerk en geschilderde letters met kleine afbeeldingen, maar geen miniaturen. Het krachtig gekleurde randwerk, met de gouden loovertjes en geschilderde bladeren aan penranken, herinnert aan Utrechtsche handschriften, maar bij een aandachtige beschouwing bespeurt men al spoedig, dat de kleur en de teekening anders zijn. De letters zijn over het algemeen zeer fraai, sterk van kleur met fijn genuanceerde tinten en krachtig plastisch geteckend. De

(1) Opmerkelijk zijn de namen der heiligen: Saint Eley (24 Juni en 1 December) en Saint Nicayse (15 December). — Geen enkele naam van een heilige wordt genoemd, die voor Utrecht karakteristiek is. (2) Een achtergrond met gouden ranken vindt men ook bij de miniatuur met Christus aan het Kruis (fol. 14). (3) Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 133 D 14 (Verslag 1896, blz. 13 n. 14; Catalogus 182). — A. W. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures à La Haye*, blz. 34.

huilebalken in de letter met de Doodenmis (fol. 77) herinneren terstond aan de overeenkomstige voorstelling in het zooeven besproken handschrift der Koninklijke Bibliotheek (hs. 76 F 25). Gouden ranken in den achtergrond der voorstelling vindt men bij de Blijde boodschap aan de herders (fol. 45vo), de Voorstelling in den tempel (fol. 51), Zielen ten hemel gedragen (fol. 101. — Afb. 8). Elders bespeurt men een landschap, dikwijls met zeer eigenaardige rotsen, als bij de Visitatie (fol. 32. — Afb. 9). Deze letters herinneren door hun kleur en hun teekening eenigszins aan het werk van den Meester van den Alexander (Meester A) in de groote Bijbels van Den Haag en Brussel. Blijkbaar zijn de twee Meesters tijdgenooten en afhankelijk van de zelfde kunst.

Van een geheel andere zijde leeren wij den Meester met de gouden ranken kennen in een handschrift van het Museum Meermanno-Westreenianum, dat ook reeds uitvoerig is beschreven (1). Het is een Nederlandsch getijdenboek met een Zuidnederlandschen kalender, waarschijnlijk bestemd voor het bisdom

Mechelen (2), een fraai handschrift, rijk en fleurig van kleur, zeker uit den lateren tijd van dezen Meester, evenals het handschrift te Brussel dat zoo aanstonds ter sprake zal komen. Bij de miniaturen merkt men dikwijls verwantschap op met de Noordnederlandsche kunst. De voorstelling met Christus op den kruisweg (fol. 77vo) herinnert aan een miniatuur van den Meester van Gethsemane in een getijdenboek der Koninklijke Bibliotheek (3) en de zelfde overeenkomst merkt men op bij de Graflegging (fol. 83vo). Het vallen van het kleed in plooiën, waarbij soms de voering zichtbaar wordt, komt

Afb. 10. Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, hs. 10 E 2, fol. 70 vo.

(1) Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, hs. 10 E 2 (vroeger 26 in 8°). — A. W. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures à La Haye*, blz. 121, pl. LV. (2) In den kalender vindt men in roode letters: 25 April, S. Maurs dach processie; 1 Juli en 27 Oct., S. Romboutsdach; 14 Dec., S. Nicholys bis. — In de litanie: Remeys, Hylarys, Servaes, Gielys, Geruaert, Hubrecht, Joes, Anselmus, Luytgaert, Teele, Katheline, Barbare, Walburch. (3) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 131 G 3. — A. W. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures à La Haye*, blz. 47, pl. XX.

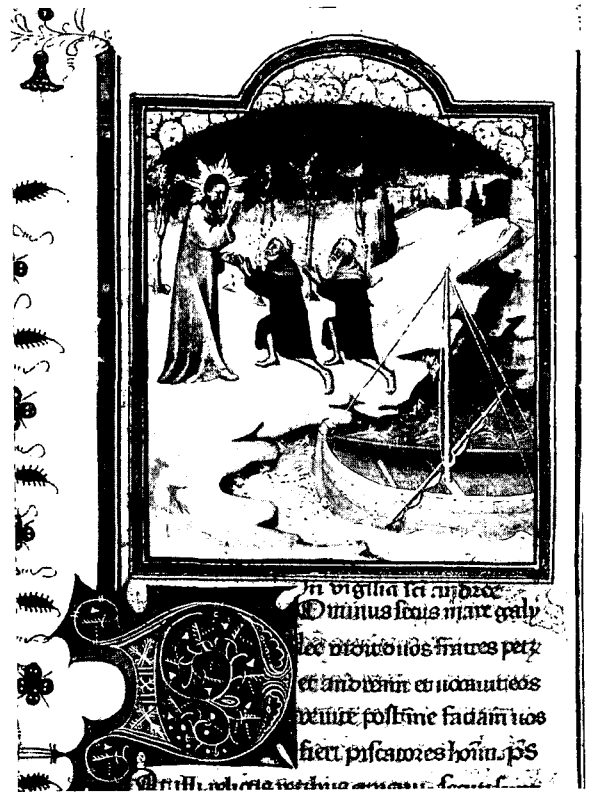

Afb. 11. Nieuw-York, The Pierpont Morgan Library, ms. 374, fol. 83.

sproken handschrift (1), maar verbeterd en in een meer ontwikkelde vorm. Slechts zelden is in dit handschrift de achtergrond ingevuld met goud of met een effen tint, gewoonlijk wijnrood, waarop gouden ranken zijn aangebracht. Meestal is een landschap of een interieur afgebeeld. Bij het landschap bespeurt men op enkele miniaturen een poging om effecten van het licht weer te geven, als op de Vlucht naar Egypte (fol. 65vo) en de Gevangenneming (fol. 70vo. — Afb. 10), maar de uitslag van deze pogingen is meestal niet zeer fraai.

Van de overige werken van dezen Meester (2) behoeven er hier slechts enkele ter sprake te komen. — Tot zijn vroegsten tijd, waarschijnlijk omstreeks 1415 en 1420, behoort de illustratie van een missaal, 'secundum consuetudinem Romane curie', te Nieuw-York (3). Dit handschrift is geschreven met een lettertype, dat onmiskenbaar Italiaansch is; de kalender is waarschijnlijk vervaardigd voor het bisdom Trente (4); het deel is gebonden in een Italiaanschen band der 16de eeuw; zonder twijfel is het dus een Italiaansch manuscript. Maar de illustratie, 13 grootere miniaturen en 65

(1) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 25. (2) Behalve de door Winkler opgesomde handschriften is mij nog een getijdenboek bekend in de stadsbibliotheek te Douai (ms. 179), waarvan ik foto's heb gezien in de afdeling van handschriften der Staatsbibliotheek te Berlijn. (3) Nieuw-York, The Pierpont Morgan Library, ms. 374. — Foto's en inlichtingen over dit handschrift dank ik aan Mejuffrouw B. Da Costa Greene. (4) Volgens vriendelijke mededeeling van Mejuffrouw Da Costa Greene.

Afb. 12. Nieuw-York, The Pierpont Morgan Library, ms. 374, fol. 115 vo.

overeen met de Noordnederlandsche kunst. De voorstelling met den Oordeelsdag (fol. 117vo) is de zelfde als in een vroeger be-

Afb. 13. Nieuw-York, The Pierpont Morgan Library, ms. 76, fol. 228 vo.

Afb. 14. Nieuw-York, The Pierpont Morgan Library, ms. 76, fol. 292 vo.

ginletters en randwerk, is van de hand van den 'Meester met de gouden ranken'. Men herkent terstond de voor dezen schilder eigenaardige manier om de personen en hun kleeding af te beelden, de rotsen en boomen die voor hem karakteristiek zijn, de onzekere opvatting der ruimte. Bijna altijd is de achtergrond der voorstelling ingevuld met een effen kleur, waarop gouden ranken zijn aangebracht, als op de miniatuur met een geestelijke, die de mis opdraagt (fol. 83. — Afb. 11), maar men vindt een enkele maal ook een volledig landschap, als op de miniatuur met Jezus aan den oever van het meer met Petrus en Andreas (fol. 115vo. — Afb. 12). Dit handschrift is buitengewoon belangrijk, daar het de veronderstelling mogelijk maakt, dat de 'Meester met de gouden ranken' in Italië heeft gewerkt. Maar bovendien opent het een geheel ander perspectief door de onmiskenbare verwantschap met een gedeelte der illustratie van een getijdenboek te Krakow, een handschrift dat is opgenomen in de publicatie der Noord-Nederlandsche Miniaturen, daar de kalender blijkbaar is vervaardigd voor een plaats in de diocees Utrecht (1). Ook deze miniaturen moeten door den 'Meester met de gouden ranken' omstreeks 1420 zijn geschilderd, waarschijnlijk in Noord-Nederland.

Uit dezen zelfden tijd dateert ook een getijdenboek van zeer kleine afmetingen, dat wordt bewaard in de Pierpont-Morgan-library te Nieuw-York (2). Het is mij alleen door foto's bekend. In dit getijdenboek vindt men niet minder dan 26 miniaturen,

(1) Krakow, Museum Czartoryskich, ms. 2943. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 75—77, blz. 8 n. 21. — Jaarboek der Kon. Vlaamsche Akademie, 1909, blz. 10 n. 7. — Verg. ook F. Winkler, Die flämische Buchmalerei, blz. 26. (2) Nieuw-York, The Pierpont Morgan Library, ms. 76. — Verg. de beschrijving van M. R. James, Catalogue of the manuscripts of J. Pierpont Morgan (1906), blz. 130—132, n. 85, zonder afbeelding. Ik oordeel alleen naar de foto's, die ik aan de directie der bibliotheek dank.

Afb. 15. Aschaffenburg, Schlossbibliothek, hs. 3.

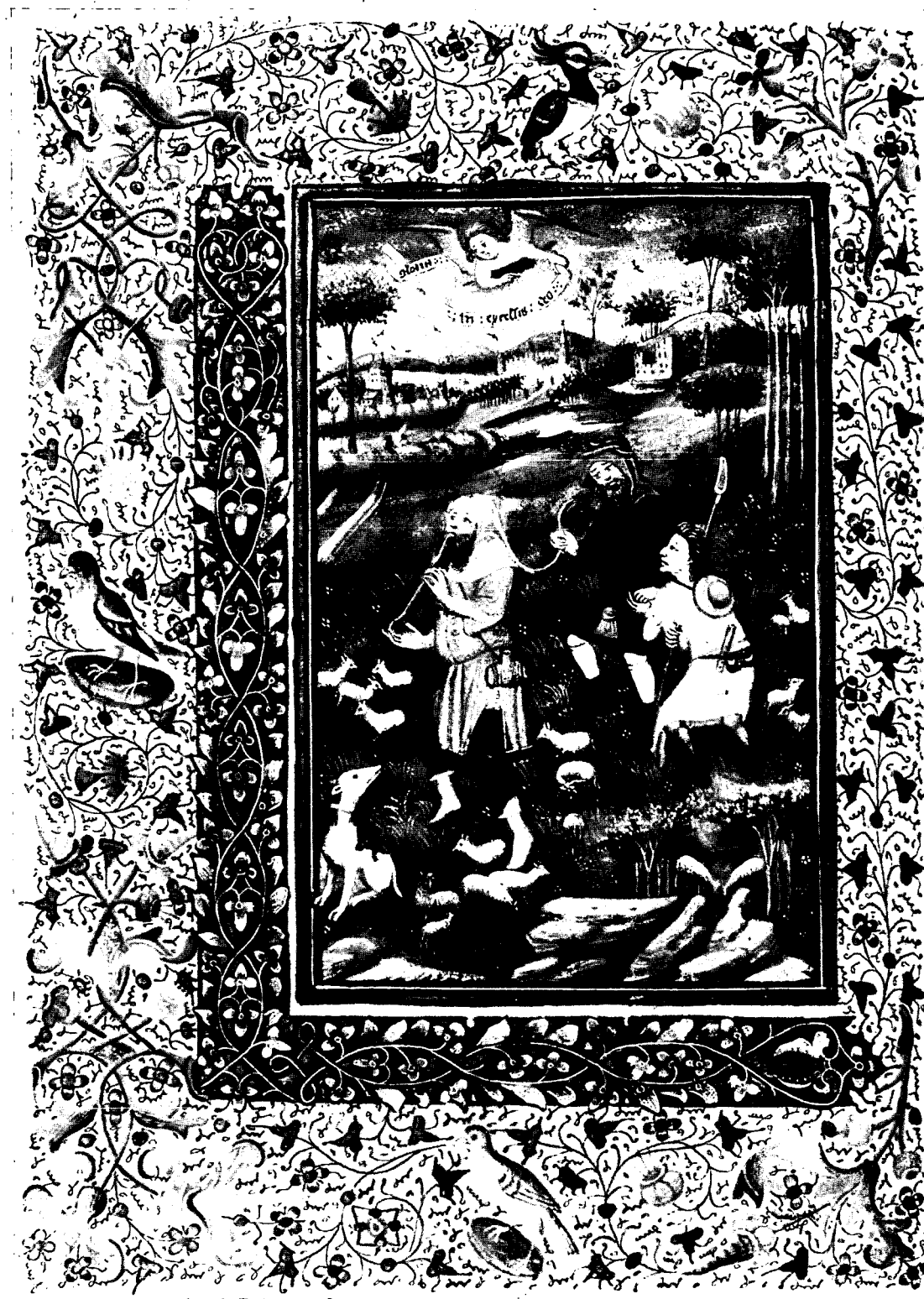
Afb. 16. Aschaffenburg, Schlossbibliothek, hs. 7.

waarvan er hier twee zijn afgebeeld met ongewone voorstellingen, de Heer in drievoudige gestalte met Adam (fol. 228 vo.—Afb. 13) en Sint Helena met het heilige Kruis (fol. 292 vo.—Afb. 14).

Bij dit handschrift kan ik twee manuscripten te Aschaffenburg aansluiten. Het eerste (1) is blijkbaar een zeer fraai handschrift, karakteristiek voor den vroegen tijd van den Meester door het elegante randwerk en de slanke figuren. De kalender bevat, naast de namen van Lebuinus en Odulphus die voor Utrecht karakteristiek zijn, veel namen van Zuidnederlandsche heiligen, als Goedele en Amelberghe. De miniatuur met de afbeelding van Petrus van Luxemburg, aartsbisschop van Metz (Afb. 15), wijst naar Lotharingen. — Het tweede handschrift (2), van kleiner afmetingen, minder verzorgd en doffer van kleur (Afb. 16), staat dicht bij het deeltje te Nieuw-York en bij het laatste der hier beschreven handschriften in de Koninklijke bibliotheek te Den Haag (hs. 133 D 14).

Vermelding verdient nog een getijdenboek te München (3), met Vlaamschen tekst, zonder kalender en zonder aanwijzingen door middel van de litanie, maar met gebeden tot enkele Zuidnederlandsche heiligen. Een groot deel van dit handschrift (fol. 62 tot 95) wordt ingenomen door gebeden tot God en de heiligen met een reeks van miniaturen. Deze miniaturen vertoonen een duidelijke verwantschap met de

(1) Aschaffenburg, Schlossbibliothek, hs. 3. — Een beschrijving en foto's van dit en het volgende handschrift dank ik aan Meyrouw Dr. R. Schilling te Frankfort. (2) Aschaffenburg, Schlossbibliothek, hs. 7. (3) München, Staatsbibliothek, cod. germ. 83; verg. de afbeelding bij Winkler, Die Flämische Buchmalerei, blz. 27.

Afb. 17. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9798. fol. 60 vo.

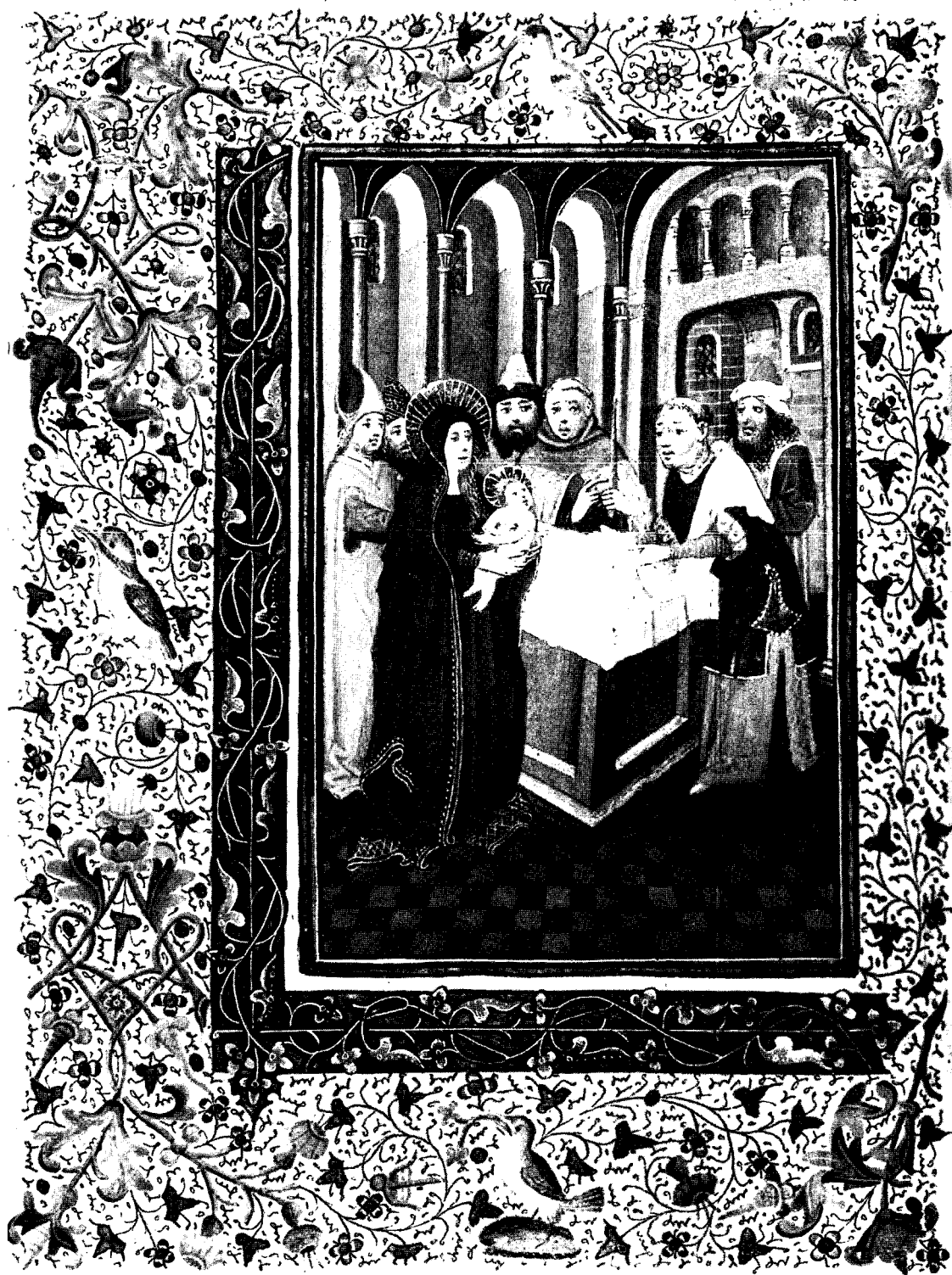
Noordnederlandsche kunst, niet alleen met de groote Bijbels van omstreeks 1425 en 1430, maar ook met de Bijbels van een vijftien jaren later. Men vergelijke de eigenaardige spitse conventionele bergen, de steden die afsteken tegen de lucht, het goud dat tusschen de kleuren is gewerkt om effecten der atmosfeer weer te geven, bij de miniatuur met S. Christoforus (fol. 85 vo) en op het titelblad van den Bijbel te Amsterdam. De geheele versiering van het handschrift te München is sterk van kleur, als bij de Noordnederlandsche miniaturen, maar minder harmonisch en met een niet heel zuiver gevoel voor het samengaan der tinten, gelijk men het ook later in miniaturen van Zuidnederlandsche meesters als Willem Vrelant opmerkt. Toch maakt het handschrift met zijn kleurige versiering een fraai effect als decoratie.

Met dit handschrift komt ongeveer overeen een getijdenboek te Luik (1), dat ook door den Meester met de gouden ranken is versierd. Beide behooren zij tot de middelste periode van zijn werkzaamheid, omstreeks 1430 of iets later. Uit dezen zelfden tijd, maar eerder iets ouder, is een handschrift in het bezit van de Firma Baer te Frankfort (2). Dit laatste handschrift bevat teksten in het Vlaamsch (3). Aan het slot (op fol. 269vo) komt de aanteekening voor: 'Gheëint to Haerlem in Hollant in den jhare MCCCXC', maar deze aanteekening kan niet ouder zijn dan de achttiende eeuw, gelijk blijkt uit de gebruikte verf en uit de spelling (4).

Het belangrijkste werk van dezen Meester is evenwel een getijdenboek te Brussel (5), met een Zuidnederlandschen kalender, wellicht bestemd voor een plaats in het bisdom Doornik (6). Evenals het boven vermelde handschrift in het Museum Meermanno-Westreenianum, behoort het tot zijn laatsten tijd en is wellicht te dateeren omstreeks 1440. Het is een exemplaar in groot formaat (236 bij 164 millim.), met groot schrift en bijzonder rijk versierd. Tot fol. 151 hebben alle bladzijden randwerk. Bovendien bevat het deel niet minder dan zeventien miniaturen. Dit manuscript stelt ons het best in staat om de kunst van den Meester met de gouden ranken nader te omschrijven. Zonder twijfel is het decoratieve deel van het werk, voornamelijk de randversiering, het fraaist. Karakteristiek zijn ranken en bladkrullen in twee tinten van blauw, een fel blauw naast zeer licht met veel wit gemengd blauw. Daarnaast zijn penranken van typisch Zuidnederlandschen vorm. In het randwerk komen dikwijls figuren van engelen voor, soms ook fraai geteekende vogels (als op fol. 74vo) of op het onderwerp der miniatuur toepasselijke attributen, als een korfje met duiven bij de Purificatie en ziertjes van kinderen bij de Kindermoord. Daarentegen zijn de miniaturen niet sympathiek. Men bespeurt dikwijls, dat de Meester de effecten der groote kunst van zijn tijd trachtte na te bootsen, maar het bleef bij imitatie, een eigen kunst werd het niet. Vooral het landschap had zijn belangstelling en hij gaf zich daarvoor veel moeite, als bij de Visitatie (fol. 50vo), de Blijde boodschap aan de herders (fol. 60vo. — Afb. 17) en de miniatuur met S. Christoforus (fol. 235vo). Maar toch heeft het landschap weinig charme en de figuren zijn er ook nooit geheel in opgenomen. Zij zijn te sterk plastisch opgevat voor hun omgeving en de voorstelling is nooit tot een geheel geworden. Op die wijze blijkt het groote verschil tusschen dezen Meester en de Noordnederlandsche kunst. Een draperie als van de Heilige

(1) Luik, Universiteitsbibliotheek, hs. 17; verg. de afbeelding bij Winkler, Die Flämische Buchmalerei, blz. 27.

(2) Katalog 727, n. 612, met afbeeldingen in den Bilderatlas. — Frankfurter Bücherfreund, 1920/21, Heft 1/2, n. 50, pl. 17. (3) Dat het taaleigen Vlaamsch is, wordt mij verzekerd door den Heer de Vreese, die het handschrift vroeger heeft onderzocht. (4) De aanteekening wordt medegedeeld door W. Wattenbach, Das Schriftwesen im Mittelalter (3te Aufl. 1896), blz. 367. Het handschrift was toen in het bezit van Dr. Bernstein en later van Prof. A. von Thur te Straatsburg. — Het trema, als op 'gheëint', en de spelling 'jhare' zijn in de veertiende eeuw onbekend. In de bouwstoffen voor een 'Bibliotheca Neerlandica manuscripta' heeft de Heer de Vreese talrijke apocriefe dateeringen van dezen aard verzameld. — Voor inlichtingen over dit handschrift ben ik dank verschuldigd aan Dr. Baer, Prof. S. G. de Vries en Prof. de Vreese. (5) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 9798. Twee afbeeldingen bij Winkler, Die Flämische Buchmalerei, blz. 27. (6) Opmerkelijk zijn: Albanus episc. (1 Maart), Nicolaas episc. (9 Mei), Eligius episc. (25 Juni en 1 December), Donatianus episc. (14 October).

Afb. 18. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9798, fol. 74 vo.

Maagd bij de Voorstelling in den tempel (fol. 74vo. — Afb. 18) of bij de Beweening van Christus (fol. 150vo) is in het Noorden ondenkbaar. Het fraaie effect als decoratie van de bladzijden berust voor een belangrijk deel op het samengaan van de miniatuur en het randwerk door de overeenstemming van kleur en het vele goud, vooral de gouden omlijsting der miniaturen, dat de Meester met overleg heeft aangebracht.

Zeer opmerkelijk is de miniatuur met Sint Christoforus (fol. 235vo), met het uitgewerkte landschap (1). Daarbij trekken vooral de aandacht de afbeelding van de zon in den hemel en de poging om het licht weer te geven, niet alleen in de lucht, maar ook op de heuvels van den achtergrond en in het kleed van den heilige. Het is belangwekkend deze miniatuur te vergelijken met de overeenkomstige voorstellingen in het getijdenboek van den 'Meester van Catharina van Cleef' in het Museum Meermannno-Westreenianum (2) en het getijdenboek van den 'Meester van den Bijbel te Amsterdam' in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht (3), maar het naast verwant, om de opvatting van het licht, zijn de miniaturen van het titelblad van den Bijbel van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam (4), die van de zelfde hand zijn als de zooeven genoemde miniatuur in het Aartsbisschoppelijk Museum. De compositie wijst ons den weg om de herkomst van het motief te bepalen. Duidelijk is immers de verwantschap met een teekening in de Louvre (5), die een kopie moet zijn naar een schilderij van Jan van Eyck. Zonder twijfel hebben de miniaturisten dit schilderij, althans in kopie, gekend. Waarschijnlijk is het, dat zij de eigenaardige effecten van het licht eveneens aan dit schilderij hebben ontleend of, ten minste, door dit schilderij tot de studie van deze effecten zijn opgewekt. Voor den invloed van Van Eyck op de miniaturenschilders krijgen wij dus reeds een zeer duidelijke aanwijzing.

Den 'Meester met de gouden ranken' kunnen wij beschouwen als een uitstekend vertegenwoordiger van de miniaturenkunst in Zuid-Nederland gedurende de eerste helft der vijftiende eeuw. Het is zeer leerzaam hem te vergelijken met zijn tijdgenooten uit Noord-Nederland. Daarbij merken wij op, dat zijn werk zich uitstrekt over twee generatie's van kunstenaars, die wij in het Noorden meenen op te merken. Zijn ouder werk, dat wellicht omstreeks 1415 en 1420 moet worden gedateerd, vertoont overeenkomst met de miniaturen van den 'Meester van den Alexander' en den 'Meester van Otto van Moerdrecht', die aan den grooten Haagschen Bijbel hebben medegewerkt, en zijn latere illustratie's zijn veeleer verwant met de schilderijen van den 'Meester van Catharina van Cleef' en van den 'Meester van den Bijbel te Amsterdam', die omstreeks 1440 en 1445 moet zijn ontstaan.

Telkens vindt men bij de vergelijking punten van overeenkomst en deze overeenkomst kan men niet alleen verklaren door het feit, dat deze meesters tijdgenooten zijn. De verwantschap is daarvoor te groot. Maar er zijn ook duidelijke verschillen. Merkt men bij de zuidelijke zoowel als bij den noordelijke meesters de sterk plastische teekening op van de figuren en van het kleed, dat hen omhult, dan bespeurt men tevens, dat de 'Meester met de gouden ranken' de vormen onrustiger geeft, met sterker reflexen op de kleeding en met diepere plooiën. Zijn kleur is minder zuiver en fel dan bij den 'Meester van den Alexander', bij voorbeeld, en hij zoekt naar een zachtere harmonie van tinten. Bij de behandeling van het landschap, ten slotte, is hij verreweg de mindere van zijn noordelijke tijdgenooten.

Men zal moeten rekening houden met de mogelijkheid, dat de 'Meester met

(1) Afgebeeld bij F. Winkler, Die Flämische Buchmalerei, blz. 27, maar zonder het randwerk. (2) Den Haag, Museum Meermannno-Westreenianum, hs. 10 E 1, fol. 71vo; verg. Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 26. (3) Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, hs. 15, fol. 193vo; verg. Noord-Nederlandsche Miniaturen, fig. 61. (4) Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 112. (5) F. Winkler, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, XXXVII (1916), blz. 296, fig. 6.

de gouden ranken' uit het noorden afkomstig is, maar al vroeg moet hij zijn vaderland hebben verlaten. Wellicht is hij naar Italië getrokken en zeker heeft hij zich later in Zuidnederland gevestigd. Daar kan hij dan onder den invloed zijn gekomen van den 'Meester van Guillebert de Mets' of een dergelijken kunstenaar om ten slotte zijn kunst verder te ontwikkelen onder den indruk van de groote kunstwerken van Van Eyck en zijn tijdgenooten.

X. DE NEDERRIJSCH E MINIATUREN EN DE NOORDNEDERLANDSCHE KUNST.

I.

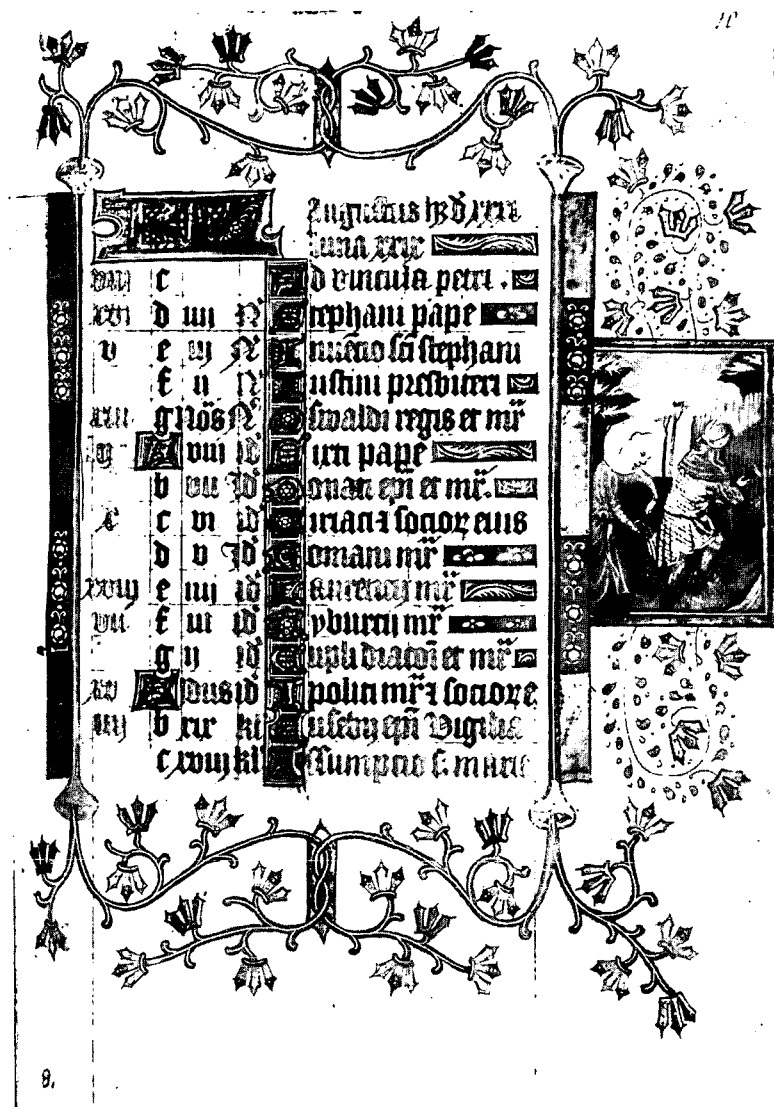
Richten wij thans onze aandacht naar het oosten. Daar levert evenwel het onderzoek naar handschriften met miniaturen uit de eerste helft der 15de eeuw nog minder resultaat op. Uit Westfalen kennen wij in het geheel niets (1). Waarschijnlijk zijn alle oude handschriften in die landstreek door de Wederdoopers volkomen opgeruimd. Maar aan het gebied aan den Neder-Rijn en de stad Keulen zelf kunnen wij althans eenige handschriften met miniaturen toeschrijven. Enkele van deze handschriften zijn zeer fraaie voortbrengselen der boekschilderkunst en zij helpen bovendien verschillende merkwaardige verschijnselen te verklaren in de kunst der Noordnederlandsche miniaturen.

Zeer belangrijk voor ons onderzoek is een handschrift te Berlijn, dat men, al is het op Noordnederlandschen bodem ontstaan, toch slechts in zeer beperkten zin tot de Noordnederlandsche kunst kan rekenen (2). Het is een brevier in een taal-eigen, dat men eerder Nederrijnsch dan Nederlandsch kan noemen, geschreven, blijkens een inscriptie (op fol. 410), door broeder Helmich die Lewe, regulier te Mariënborn bij Arnhem voor Gravin Maria van Gelder en voltooid in 1415.

De aard der versiering hangt nauw samen met den inhoud. Daar bij de kort geleden gepubliceerde, uitvoerige beschrijving van het handschrift (3) met deze omstandigheid geen rekening is gehouden, zullen wij thans ook aan den inhoud eenige aandacht moeten schenken. — Het handschrift opent met een gebed (fol. 1 tot 2vo) op twee bladen zonder versiering. Dan volgt de kalender (fol. 3 tot 14vo), in zwart, afwisselend met blauw en goud schrift, volgens Fransch gebruik (4). In dezen kalender ontbreken de heiligen, die voor het bisdom Utrecht karakteristiek zijn, maar er worden veel Keulsche en ook enkele Luiksche heiligen in genoemd, zooals men in het gebied van Gulik en Gelder kan verwachten.

Het randwerk bij den kalender bestaat boven en onder aan de bladzijden, als in de rest van het handschrift, uit zware geschilderde ranken met gekleurde en gouden driedeelige blaadjes van eigenaardig type. Maar op zijde van den tekst vindt men de penranken met licht groene blaadjes, die men in de Utrechtsche handschriften aantreft, en bij elke maand staat in de marge rechts een kleine miniatuur, geschilderd in den trant der miniaturen van den grooten Bijbel der Koninklijke Bibliotheek. Het zijn voorstellingen van den arbeid, die voor elke maand karakteristiek is, dikwijls

(1) Zeker niet Westfaalsch is het Getijdenboek van Johanna van Bocholt in de Staatsbibliotheek te Berlijn (ms. germ. oet. 87); het is veeleer ontstaan in het gebied niet ver van de Limburgsch-Duitsche grens. Behalve de herkomst van dit en verwante handschriften, waarvoor genoemd worden Bocholt, Tongerlo, Cuyck en Gaesdonk, spreekt daarvoor de kalender, waarin vooral Luiksche en Utrechtsche heiligen voorkomen. — H. Wegener, A. Bömer-Festschrift (1928), blz. 228—232, en Miniaturen-Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek, V (1928), blz. 145—146. (2) Berlijn, Staatsbibliothek, ms. germ. quart. 42. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 202, blz. 6—7 (onvoldoende beschrijving). — F. Winkler, Zeitschrift für bildende Kunst, N. F. XXXI (1920), blz. 252—256. (3) H. Wegener, Die deutschen Handschriften der preussischen Staatsbibliothek zu Berlin (1928), blz. 136—140. (4) Verg. F. Winkler, Zeitschrift für bildende Kunst, N. F. XXXI (1920), blz. 255.

Afb. 19. Berlijn, Staatsbibliotheek, ms. germ. quart. 42, fol. 10.

afgebeeld in een landschap met een geschilderde lucht, en de heuvels en boomen, die ons uit de Utrechtsche Bijbels zoo goed bekend zijn (Afb. 19).

Na den kalender volgen eenige bladen, waarop een gebed tot het Aangezicht des Verlossers is geschreven, voorafgegaan door een miniatuur (op fol. 15vo. — Afb. 20) met een Engel, die de Veronica-doek ophoudt, staande in een hooge ruimte met vensters, waarin zilveren ruiten zijn aangebracht. Vooral het aangezicht op de doek is fraai geschilderd. Op het gebed volgt nog op de laatste bladzijde van het katern een allermerkwaardigste voorstelling van den Oordeelsdag (op fol. 18vo), die thans buiten verband staat met den tekst (1). Het randwerk bij deze miniaturen stemt volkomen overeen met het randwerk in het Evangelistarium, afkomstig uit het klooster der Kruisheeren bij Cuyck, in het bezit van H. M. de Koningin (2), dat versierd is door Meester D van den Haagschen Bijbel (den 'Meester van Otto van Moerdrecht', zooals ik hem noem), en ook het schilderwerk van de miniaturen is geheel gelijk.

Waarschijnlijk is het een vroeg werk van dezen Meester, die in het handschrift van Otto van Moerdrecht (3), dat vroeger ter sprake kwam, de miniaturen heeft geschilderd. Men vergelijke slechts het vallen van het kled over den bodem bij den Seraph in dit handschrift met den Engel in het handschrift van Maria van Gelder.

Op de bladzijde tegenover de miniatuur met den Oordeelsdag (fol. 19) staat een aantekening over het begin van het Proprium Sanctorum en op de keerzijde van dit blad (fol. 19vo) vindt men de afbeelding van Maria in wereldsch gewaad staande in een hof met engelen en God den Vader, die op haar neerziet (4), geschilderd door den meester van de volgende miniaturen. Maar het Proprium Sanctorum begint eerst op folio 146; de volgende bladen bevatten Getijden van de Passie (fol. 20 tot 44vo) en het Proprium de Tempore, van den eersten Zondag in den Advent tot den

(1) Afgebeeld bij Wegener, t. a. p. blz. 137. (2) Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 226 en afb. 35, blz. 18 n. 33. (3) Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 252. (4) Afgebeeld in kleuren bij H. Wegener, t. a. p. pl. IV, maar van deze miniatuur is het evenwicht der kleuren op de reproductie geheel verstoord.

25sten Zondag na Pinksteren (fol. 45 tot 145vo).

Met folio 20 begint het voornaamste stuk van het handschrift (fol. 20 tot 424 vo). Het is zeer rijk versierd: alle bladzijden zijn voorzien van randwerk, waarin later vooral veel figuurtjes zijn opgenomen, menschen, bloemen, vogels, monsters, engelen, afbeeldingen van fabels, en het bevat tal van miniaturen. Het eerste stuk (fol. 20 tot 44vo), waarvan de tekst niet volledig is, bevat acht miniaturen met voorstellingen uit de Passie (1). Zij behooren tot de allerbeste in dit handschrift, zorgvuldig van compositie, goed geteekend en buitengewoon fraai door de warme tinten, waarin rood en geel overheerschen (2). Meestal zijn de figuren dicht opeengedrongen op het eerste plan; een enkele maal komt een motief voor, dat aan landschap is ontleend, als een heuvel of een boom, maar nergens is gestreefd naar een indruk van diepte in de voorstelling; de achtergrond is steeds met geornamenteerde kleuren ingevuld (Afb. 21).

In het Temporale, dat volgt (fol. 45 tot 145vo), komen 15 miniaturen voor, met voorstellingen van Heiligen en uit het Leven van Christus (3). Zij stemmen vrijwel geheel overeen met de voorafgaande miniaturen. Opmerkelijk zijn de miniaturen met den Doop van Christus (fol. 67vo) en met het Ongeloof van Thomas (fol. 114vo), waar de achtergrond als lucht met blauw is geschilderd, dat naar den horizon oplicht. Ook bij deze miniaturen is de kleur, die zeer helder en fraai is, de hoofdzaak en daarbij worden wij eveneens aan Utrechtsche miniaturen herinnerd, maar in dit geval aan het Missale te Zwolle, aan eenige miniaturen in den Bijbel te Cambridge en aan andere handschriften, die aan den Meester van Zweder van Culenburg moeten worden toegeschreven. Er is evenwel geen sprake van, dat deze miniaturen in het handschrift van Maria van Gelder door den Meester van Zweder van Culenburg zouden zijn geschilderd. Zij zijn het werk van een veel

Afb. 20. Berlijn, Staatsbibliothek, ms. germ. quart. 42, fol. 15 vo.

(1) De eerste van deze miniaturen is in kleuren afgebeeld bij Wegener, t. a. p. pl. IV. Deze reproductie is goed geslaagd. (2) Terecht heeft Winkler, t. a. p. blz. 255 n. 1, den nadruk gelegd op de groote beteekenis van de kleur voor deze miniaturen. (3) Men vindt thans een volledige lijst van deze miniaturen in den catalogus van Wegener.

Afb. 21. Berlijn, Staatsbibliothek, ms. germ. quart. 42, fol. 36.

van Zweder van Culenburg, zou dan een leerling kunnen zijn geweest van den Meester van het voornaamste stuk van het brevier van Maria van Gelder.

In het Commune Sanctorum (fol. 268 tot 284vo) en in de gebeden (fol. 285 tot 409 en 410vo tot 424vo) komen nog slechts twee miniaturen voor, maar zeer talrijk zijn in dit gedeelte de figuren in het randwerk. Waarschijnlijk sloot hier vroeger het gedeelte aan, dat nu als een fragment aan het Temporale voorafgaat. Thans volgen een reeks van andere gebeden, die in een Nederlandsch taaleigen zijn geschreven. Bij deze laatste gebeden zijn wederom drie miniaturen van de hand van den Meester van Otto van Moerdrecht, die in het begin van dit handschrift heeft gewerkt: een zeer belangrijke groote miniatuur met de Kroning van Maria (fol. 467vo), de Opwekking van Lazarus (fol. 475) en Maria met het Kindeke Jezus aanbeden door een vrouw in geestelijk gewaad (fol. 476vo).

(1) Verg. mijn publicatie in dit Jaarboek, V (1925), blz. 208—215.

rijper en meer ervaren kunstenaar (dien ik den Meester van Maria van Gelder zou willen noemen) dan de schilder van het Missaal te Zwolle, dat eveneens in het jaar 1415 is ontstaan (1). Er is alleen een zeer opmerkelijke verwantschap in opvatting en vooral in de behandeling van de kleuren en deze verwantschap vraagt dringend om een nadere verklaring.

Wellicht vindt men deze verklaring reeds in het volgende gedeelte, het Proprium Sanctorum (fol. 146 tot 268). Dit gedeelte bevat niet minder dan 63 miniaturen, meestal met de afbeelding van drie heiligen, die naast elkander zijn geplaatst op één plan. Zij zijn van geringer kwaliteit en over het algemeen minder zorgvuldig uitgevoerd dan de miniaturen in het voorafgaande. Waarschijnlijk zijn zij ook door verschillende meesters vervaardigd. Telkens meent men bij de miniaturen in dit laatste gedeelte overeenkomst te bespeuren met de miniaturen in het missale te Zwolle. Het zou zeer goed mogelijk zijn, dat in beide handschriften de zelfde meester heeft gewerkt.

Hij, dat wil zeggen de Meester

Tijdens het verbeteren der drukproeven voor dit artikel ontving ik van den Heer Sydney C. Cockerell te Cambridge foto's van een Nederlandsch getijdenboek in zijn bezit en door zijn zeer groote vriendelijkheid kon ik het handschrift zelf nog ter bestudeering krijgen. Op deze wijze is het mij mogelijk hier het een en ander over dit bijzonder belangrijke manuscript mede te deelen en een tweetal foto's te laten reproduceeren naar de miniaturen. Deze miniaturen verschaffen ons eenige verrassende inlichtingen over de geschiedenis der Noordnederlandsche verluchtungskunst in het eerste kwart der 15de eeuw.

Het handschriftje bevat 316 bladen zeer fijn perkament van 116 bij 72 mm. gelijnd voor 12 regels in een ruimte van 57 bij 39 mm. Het is gebonden in een perkamenten band met eenig verguldsel uit de 17de eeuw. De inhoud biedt weinig bijzonders. Vooraf gaat een kalender voor het bisdom Utrecht (fol. 1 tot 12vo), gevolgd door de Getijden van Onze Lieve Vrouwe (fol. 14 tot 109vo), de Zeven boetsalmen en de litanie (fol. 111 tot 152vo), gebeden tot heiligen (fol. 153 tot 192), de Getijden der Eeuwige Wijsheid (fol. 193 tot 250vo), de Vigilie der dooden (fol. 251 tot 304vo) en ten slotte 'Die zielmisse' (fol. 307 tot 316vo). Er zijn verschillende belangrijke gebeden in het handschrift en ook de geheele inrichting der getijden verdient de aandacht, waar het een zoo vroeg manuscript geldt. Want op grond van de miniaturen en de andere versiering meen ik voor zeker te kunnen verklaren, dat het handschrift is ontstaan te Utrecht omstreeks 1415 (1). Wij zullen ons thans verder uitsluitend met deze versiering bezig houden.

Het deeltje bevat twee miniaturen ter grootte van den geheelen tekstspiegel, geschilderd op de keerzijde van losse ongelinieerde bladen, die tusschen de bladen der katernen zijn ingebonden: Maria Boodschap (fol. 13vo), tegenover het begin der Getijden van Onze Lieve Vrouwe, en de Oordeelsdag (fol. 110vo), tegenover het begin der Boetsalmen. Het zijn zeer fraaie, bijzonder zorgvuldige penteekeningen, met enkele kleuren en een weinig goud verlevendigd, terwijl de achtergrond met effen kleur is ingevuld, waarop vergulde ornamenten zijn aangebracht. Op de marge zijn zeer luchtig eenige fijne penrankjes geteekend met gouden loovertjes.

Door den zelfden kunstenaar is de eerste bladzijde van de Getijden van Onze Lieve Vrouwe versierd. Daar is in de letter de Heilige Maagd en het Kindeke Jezus geteekend; boven op de letter staat een engel, die op een bazuin blaast, en beneden zijn twee grootere engelen aan een orgel. Verder is de marge gevuld met gekleurde ranken, waarop rechts boven een uitmuntend geschilderde vogel is aangebracht. Van denzelfden schilder zijn zeven kleine miniaturen, met voorstellingen uit de Jeugd van Jezus (Afb. 22), van de Visitatie tot de Vlucht naar Egypte, boven het begin van de volgende onderdeelen der Getijden van Maria, verder twaalf kleine miniaturen, boven het begin der Gebeden tot heiligen (2), en een letter met de afbeelding van koning David, aan het begin der Boetsalmen. Alle bladzijden met miniaturen hebben randwerk van geschilderde ranken.

Deze kleine miniaturen zijn eveneens als penteekeningen uitgevoerd, verlevendigd met enkele kleuren en met een effen gekleurden achtergrond, waarin met goud

(1) Het handschrift was vroeger in het bezit van Lt. Kol. John Kendall van Scarborough en is geveild bij Sotheby op 21 Nov. 1923 als nummer 459. (2) Bij deze laatste miniaturen trekt de afbeelding de aandacht boven het gebed tot Sinte Oncommer, (fol. 191), die in het gebed wordt aangeduid als „een wise ioncfrouwe”. Het is de afbeelding van een persoon, die duidelijk als vrouw is gekarakteriseerd, maar met een zwaren baard, hangend aan een kruis. — Gegevens over deze merkwaardige heilige, Sinte Ontcommer of Wilgefortis, dank ik aan Ds. van der Valk te Rotterdam, die aan haar een artikel zal wijden in het aanstaande Kerstnummer van Op den Uitkijk. — Zij was een prinses en bestemd voor het huwelijk met een vreemden vorst; zij weigerde te huwen en bad, dat zij een man zou worden; den volgenden morgen had zij een vollen baard en werd toen gekruisigd. — Haar graf werd in de 15de eeuw getoond te Steenberg, waarheen groote bedevaarten gingen en waar ook wonderen geschieden; bij Bergen op Zoom bestaat een Sint-Ontcommerpolder. — In Duitschland is zij bekend als de heilige Kümmeris of Cumernissa.

eenige ornamenten zijn aangebracht. Maar deze kleinere miniatuurtjes zijn meer behandeld als schilderijen 'en grisaille' en zij zijn op deze wijze reeds buitengewoon merkwaardig als voorgangers van de latere miniaturen van dien aard, die men vindt in getijdenboeken uit den tijd omstreeks 1440 (1). Bovendien trekken zij onze aandacht, daar zij blijkbaar zijn geschilderd door een der Meesters van den Latijnschen Bijbel in het Fitzwilliam Museum te Cambridge. Ik bedoel den Meester, van wien eenige weinige miniaturen in den Bijbel voorkomen, alle geschilderd in lichte grijze tinten, onder anderen de Hemelvaart en S. Jan de Apocalypse schrijvend, en de voorstelling van den Boom van Jesse (2). Van dezen Meester waren tot nu toe geen miniaturen in andere handschriften bekend. Blijkbaar zijn evenwel de miniaturen in den Bijbel te Cambridge later, uit een meer ontwikkelde periode van den kunstenaar. Het schilderwerk is fraaier en beter, de voorstelling der ruimte is zekerder, de figuren en hun kleeding zijn op een meer overtuigende wijze weergegeven. In het getijdenboekje van den Heer Cockerell is alles nog wat primitiever. Daar is geen diepte in de voorstellingen en de figuren bewegen zich steeds in een smalle ruimte, die door den effen gekleurden achtergrond terstond wordt afgesloten. De omgeving wordt daarbij slechts door enkele zonderling gevormde rotsen en een paar boomen eenigszins aangeduid.

Op deze wijze blijkt de kunstenaar dezer miniaturen nog geheel in de traditie der 14de eeuw te staan. Zijn werk vertoont tal van eigenaardigheden der Parijsche miniaturen in grauwe tinten uit den tijd van koning Karel V (3). Blijkbaar heeft hij geen kennis genomen van de nieuwe kunst uit het begin der eeuw, een kunst die naar Noord-Nederland waarschijnlijk vooral is verbreid door een der groote rijk geïllustreerde Bijbels, gelijk in het vorige nummer van deze onderzoekingen is uiteengezet. Het is evenwel niet mogelijk zijn kunst alleen af te leiden uit de Fransche en Zuidnederlandsche miniaturenkunst in grauwe tinten. In zijn werk zijn immers nog andere elementen op te merken. Men vindt op enkele zijner miniaturen, bijvoorbeeld bij de voorstelling met de Aanbidding der Drie Koningen (fol. 70. — Afb. 22), figuren met eigenaardige abrupte bewegingen, die toch aan de Fransche en Zuidnederlandsche kunst geheel vreemd zijn. Maar bovendien vertoont de kleeding van sommige gestalten, vooral bij de miniaturen aan het begin van het handschrift, bijvoorbeeld bij de Visitatie (fol. 34), en verderop bij enkele figuren van heiligen, een overdaad van sterk bewogen plooiën en onrustig slingerende lijnen, die veeleer aan de kunst herinneren uit het gebied van den Nederrijn. Op deze wijze kan men ook bij dezen, toch waarschijnlijk Utrechtschen meester wederom de karakteristieke elementen opmerken, die voor het ontstaan van den bijzonderen Noordnederlandschen stijl tegen het einde van het eerste kwart der 15de eeuw van zoo groot belang zijn geweest. Voor de dateering van het handschrift verschaft deze meester ons dus reeds een belangrijk gegeven. Mogen wij aannemen, dat de Bijbel te Cambridge omstreeks 1420 is vervaardigd, dan wordt het in hooge mate waarschijnlijk, dat het getijdenboekje van den Heer Cockerell omstreeks 1415 is ontstaan.

Als vroege voorbeelden der Utrechtsche kunst verdienen deze miniaturen bijzonder onze aandacht. Door het levendige spel der met groote overtuiging getrokken lijnen, door de fijne toon der grauwe tinten tegen de kleuren en het goud van den achtergrond, door hun dikwijls zeer fraaie compositie gaat van hen een groote bekoring uit en zij bezitten een bijzondere beteekenis als decoratie van het handschrift. Wellicht zijn evenwel de schilderijen in het tweede gedeelte van het deeltje nog interessanter.

In de Getijden van de Eeuwige Wijsheid vindt men, boven het begin der onder-

(1) Men vergelijke voor deze miniaturen het artikel van Mej. J. D. Hintzen, in dit tijdschrift, II (1922), blz. 178-183. (2) Men vergelijke de afbeeldingen in Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 107B, 108B, 125 B, 126 A en 142 C-F, en Het Gildeboek, VI (1923-24), blz. 189. (3) Ik denk aan handschriften als de Bijbel van Koning Karel V, in het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag, met het portret van den Koning door Jan van Brugge uit het jaar 1371.

deelen, een achttal kleine miniaturen (Afb. 23), met voorstellingen uit de Passie, van Gethsemane tot de Graflegging; tot de zelfde groep behooren de miniaturen met de Zielen in Gods schoot, boven het begin der Vigilie der dooden, en de letter met de afbeelding van een ziel in het Vagevuur, boven het begin der 'Zielmisse'. Het zijn goed geschilderde voorstellingen, zeer fraai uitgevoerd in heldere en krachtige kleuren. De achtergrond is meestal geheel ingevuld met een effen tint, waarop eenige vergulde ornamenten zijn aangebracht. Bij de Geeseling (fol. 224) is de achtergrond met bladgoud verguld; bij de miniatuur met Jezus aan het kruis (fol. 233 vo) is de achtergrond geschilderd als lucht, blauw dat naar beneden toe verheldert. Zeer merkwaardig is de miniatuur met Gethsemane (fol. 193); daar merkt men bij de groote figuur van Jezus, die voor de lijdenskelk geknield ligt, en de drie slapende Apostelen de elementen op van een volledig landschap: de omheining van den hof, een heuvel met kruiden, een heuvel op den achtergrond met boomen en een grazende koe, de duistere avondhemel met gouden sterren, die naar den horizon toe lichter wordt. Deze miniatuur is intusschen een weinig dof van kleur. Bij de andere miniaturen overheerschen daarentegen, gelijk reeds werd opgemerkt, heldere tinten. Blijbaar zoekt de meester juist naar lichte kleuren, rood, blauw en geel, en hij bracht deze kleuren met groote zorg in een fraaie harmonie. Karakteristiek is, bijvoorbeeld, de miniatuur met de Graflegging (fol. 244 vo. — Afb. 23), waar het blauw van het kleed van Maria in het midden wordt geflankeerd door het roode kleed van den man links en het licht gele gewaad van den man aan de rechterzijde.

Merkwaardig is ook het randwerk, dat telkens verschilt, met geschilderde ranken en penranken, met gekleurde en vergulde blaadjes, maar ook met eigenaardige sterk gekrulde, fraai gekleurde bladeren tegen een gouden achtergrond, of met luchtige ranken en zeer afwisselend gevormde blaadjes. Een dergelijk afwisselend randwerk wordt ook gevonden in den Latijnschen Bijbel te Cambridge. Maar men kan toch geen direct verband aantoonen tusschen dit handschrift en den meester der gekleurde miniaturen in het getijdenboek van den Heer Cockerell. Men herkent hem evenwel terstond als den miniaturist, dien ik den 'Meester van Maria van Gelder' noem, wanneer men het randwerk bij de voorstelling van Jezus vóór Pilatus (fol. 219) beziet. Het is het randwerk, dat men op alle bladzijden van het brevier van Maria van Gelder in de Staatsbibliotheek te Berlijn (ms. germ. Q. 42) aantreft. Volkomen bevestigd wordt deze toeschrijving, wanneer men de miniaturen nader vergelijkt (1). Het zijn de zelfde heldere en fraaie kleuren; het is de zelfde manier om het gelaat en de plooiën van het kleed weer te geven. Alleen is bij de miniaturen in het handschrift van den Heer Cockerell de wijze van schilderen een weinig lossier en wat minder uitvoerig; in het brevier te Berlijn zijn de voorstellingen niet alleen grooter, maar bij de beste miniaturen zijn de kleuren met nog meer verfijnde zorg geschikt en is het effect nog fraaier.

Door de toeschrijving der gekleurde miniaturen in het getijdenboekje van den Heer Cockerell aan den 'Meester van Maria van Gelder' wordt de boven aangenomen dateering nog op krachtige wijze bevestigd, daar het brevier van Maria van Gelder zelf in het jaar 1415 is geschreven en de miniaturen in dien zelfden tijd moeten zijn ontstaan. In dit laatste handschrift heeft de Meester samengewerkt met een Utrechtschen miniaturist, den 'Meester van Otto van Moerdrecht', gelijk ik hem noem. Dat wij thans miniaturen van zijn hand hebben leeren kennen in een handschrift tezamen met miniaturen van een tweeden Utrechtschen kunstenaar, is van groot belang, daar wij nu wel voor zeker mogen aannemen dat de 'Meester van Maria van Gelder' te Utrecht heeft gewerkt. Evenals in het brevier van Berlijn vinden wij in het getijdenboekje van den heer Cockerell in zijn kunst tal van elementen, zoowel bij de kleuren als bij het weergeven der vormen, die de kunst voorbereiden van den grootsten Utrechtschen

(1) Gelijk de Heer Cockerell mij mededeelde, is de overeenkomst reeds opgemerkt door Dr. F. Winkler te Berlijn.

miniaturist uit het midden van de eerste helft der 15de eeuw, den 'Meester van Zweder van Culenborg.' De invloed van de Nederrijnsche kunst op de Utrechtsche miniaturen is op deze wijze gemakkelijk te verklaren.

II.

Winkler (1), heeft den hoofdmeester van het brevier van Maria van Gelre verklaard als een vertegenwoordiger van Nederrijnsche kunst en inderdaad kan men hem in de Noordnederlandsche kunst niet goed een plaats geven. Vergelijkt men hem met een tijdgenoot als een der meesters van den Bijbel te Cambridge, dan bespeurt men terstond het verschil. De Meester van Maria van Gelder schildert en teekent veel vrijer en onrustiger; er is meer beweging in de lijnen en de plooiën vallen lossier, maar er is ook minder plastiek in zijn figuren en hun kleedij schijnt lichter te zijn. Bevestigd wordt de toeschrijving aan de Nederrijnsche kunst nog door de bijzonder warme en krachtige kleuren naast enkele weeke tinten, die wij bij latere miniaturen uit deze school nog zullen terugvinden.

Als een handschrift van de zelfde school uit veel vroeger tijd mogen wij wellicht beschouwen een manuscript met sermones te Kopenhagen (2), dat ontstaan is in 1370. Een tijdgenoot van het brevier van Maria van Gelder maar zeker niet van den zelfden meester is het reeds door Winkler genoemde getijdenboek te Luik (3). Dit handschrift bevat een kalender voor het bisdom Utrecht (4), maar de miniaturen zal men toch eerder tot de kunst van Oppergelder of den Nederrijn moeten rekenen. Zulke onrustige, hevig bewogen gestalten, dikwijls in een sterk gekromde houding, met overdreven geplooiëde kleederen (Afb. 24), vindt men in de Noordnederlandsche kunst anders niet. De kleuren vertoonen ook een ander gamma, maar verschillen toch eenigszins van de kleuren in het brevier van Maria van Gelder. Bespeurt men bij dit laatste handschrift vooral een behoefte om te behagen door schoone en zachte tinten, in het Luiksche getijdenboek is dit fraaie resultaat in de verste verte niet bereikt. De kleuren zijn wel krachtig en goed genuanceerd, maar niet helder en evenmin bekorend en aangenaam (5).

Als een werk der Keulsche (6) of Nederrijnsche school uit den tijd omstreeks 1430 zullen wij ook de miniaturen moeten beschouwen van den Meester van de Passie te Brussel (Meester P) in den grooten Nederlandschen Bijbel te Brussel (hs. 9018—9023), sedert de heer Goldschmidt (7) opmerkzaamheid heeft gemaakt op de overeenkomst van zijn miniaturen met werken van de Keulsche schilderschool. Met zijn heldere, maar wat weeke kleuren, met de zachte beweging van zijn gestalten, met zijn ronde eenigszins uitdrukkingsslooze gezichten (Afb. 25 en 26) herinnert deze Meester zoo levendig aan de Keulsche schilderkunst, dat men inderdaad moet gelooven, dat hij uit Keulen afkomstig is, vooral daar men bespeurt, hoe hij bij zijn werk onder den indruk komt van de meesters, die met hem aan den Bijbel hebben gewerkt. Men zal zich hem dus moeten voorstellen als een Keuschen kloosterbroeder, die een tijd te Utrecht heeft vertoefd en tijdens zijn verblijf daar bij de Karthuizers ook een aantal miniaturen heeft geschilderd in een handschrift, dat toen juist onderhanden was.

Tot de Nederrijnsche school behooren waarschijnlijk ook de miniaturen in het

(1) In het bovenaangehaalde artikel. (2) Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, ms. Thott 70 in fol. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 141. (3) Luik, Universiteitsbibliotheek, ms. Wittert 35. — Winkler (t. a. p. blz. 252) heeft opgemerkt, dat de miniaturen blijkbaar zijn geschilderd door een teekenaar, die de techniek niet geheel meester was. (4) Om die reden is het handschrift ook opgenomen in de publicatie der Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 203 en fig. 13, blz. 7 n. 17. (5) Van de zelfde hand is de teekening in het Prentenkabinet te Berlijn; verg. Winkler, t. a. p. blz. 254, afb. 6. (6) Een Keulsche miniatuur van omstreeks 1420: Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes, is afgebeeld in het tijdschrift Cicerone, XIX (1927), blz. 433. (7) A. Goldschmidt, Oudheidkundig Jaarboek, III (1923), blz. 23 en volg.

Afb. 22. Getijdenboek van den Heer Cockerell te Cambridge, fol. 70.

Afb. 23. Getijdenboek van den Heer Cockerell te Cambridge, fol. 244 no.

brevier van Teylers kunstverzameling te Haarlem (1), met een Keulschen kalender. Het handschrift is gedateerd 1433 en de miniaturen vertoonen een dergelijke eenigszins onrustige manier van teekenen als in het Luiksche handschrift. De kleuren zijn wat doffer, maar men bespeurt toch het streven naar krachtige tinten. Zonder twijfel bestaat er bij deze miniaturen overeenkomst met Utrechtsche miniaturen uit de eerste decennien der vijftiende eeuw. Deze overeenkomst zullen wij evenwel het best verklaren door Keulschen invloed te Utrecht.

III.

Een betere voorstelling kunnen wij ons maken van de miniaturenkunst in de stad Keulen omstreeks het midden der vijftiende eeuw (2). Belangrijk zijn daarbij drie handschriftjes, die men reeds lang met de kunst van Stephan Lochner in verband heeft gebracht, waarvan er twee meer algemeen bekend zijn geworden door de tentoonstelling te Dusseldorf van 1904 (3), een getijdenboekje in de verzameling van Graaf Salm-Salm te Anholt (4) en het 'Stephan-Lochner-Gebetbuch' in de bibliotheek

(1) Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 204 en fig. 14, blz. 8 n. 20 (met onjuiste beschrijving). Het handschrift zal nog ter sprake komen in een volgend nummer van deze onderzoekingen. (2) F. Winkler, Stadtkölnische Buchmaler-Werkstätten im 15. Jahrhundert. Wallraf-Richartz-Jahrbuch, III—IV (1926—7), blz. 123—129. (3) Katalog der Ausstellung: Dusseldorf 1904, N. 565a en 566. (4) Gepubliceerd door St. Beissel, Zeitschrift für christliche Kunst, XVIII (1905), 33—44 en 65—70, met acht afbeeldingen. — Verg. Stimmen aus Maria-Laach, LXVII (1904), blz. 428.

Afb. 24. Luik, Universiteitsbibliotheek, ms. 35, fol. 107.

ken en schaduwen aan te geven, in schitterend contrast met het blond van het haar en het witte kleeid van den engel. Maar even fraai is de vorm weergegeven van het lichaam, waarvan de volle ronding is zichtbaar gemaakt onder het kleeid, dat op zijn beurt in prachtige plooiën over den bodem ligt.

(1) Darmstadt, Hessische Landesbibliothek, ms. 70. — Een publicatie over dit handschrift is te wachten door Dr. Schrade, privatdocent aan de Universiteit te Heidelberg. (2) Berlijn, Kupferstichkabinet, ms. 78 B 1a. — Het handschrift zal, volgens vriendelijke mededeeling van Prof. Bock, worden gepubliceerd door Paul Wescher in het Wallraf-Richartz-Jahrbuch. (3) Janitschek, Geschichte der deutschen Malerei, blz. 216. — Aldenhoven, Geschichte der kölnner Malerschule, blz. 405, 178, 188 en 397. (4) In het handschrift vindt men tijdstafels, beginnend met de gegevens voor het jaar 1451.

te Darmstadt (1), terwijl een derde zeer onlangs is aangekocht voor het Prentenkabinet te Berlijn (2). Deze handschriftjes, die een zeer nauwe verwantschap vertoonen (3), zijn van klein formaat en zeer zorgvuldig uitgevoerd. Het handschrift te Berlijn is gedateerd 1444 en het handschrift te Darmstadt 1451 (4).

Het getijdenboekje te Anholt is in een Nederduitsch, wellicht Keulsch taaleigen geschreven. Het bevat 15 rijk versierde bladzijden met kleine voorstellingen en de bladzijden met deze voorstellingen zijn met randwerk gedecoreerd; in het randwerk trekken vooral eigenaardige zware ranken de aandacht. Het handschrift te Berlijn is niet zoo uitvoerig versierd en minder goed bewaard.

Rijker daarentegen is het handschriftje te Darmstadt, dat ik, evenals het deeltje te Berlijn, persoonlijk nauwkeurig heb kunnen onderzoeken. Het bevat niet minder dan 68 grootere en kleinere miniaturen (Afb. 27 en 28). Prachtig is de kleine miniatuur met Maria Boodschap (op fol. 22vo), in de eerste plaats om de kleur. De voorstelling is geheel in teedere tinten gehouden. Daarbij overheerscht het blauw van den mantel van Maria, dat is verhelderd en verdonkerd om lichtplek-

Afb. 25. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9020—23, fol.65 vo.

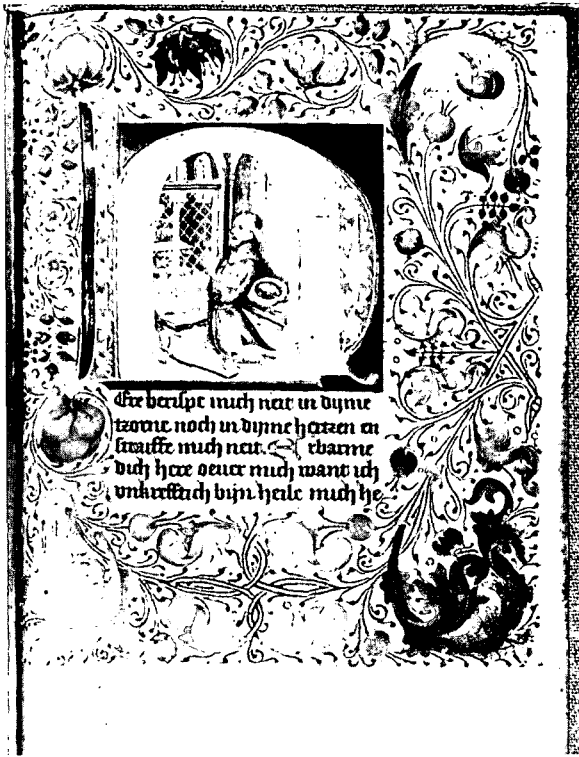
Afb. 26. Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9020-23, fol. 139.

Het voornaamste bij de versiering zijn de groote initialen, van wonderbaarlijke schoonheid, alleen reeds om de kleur, helder en week blauw, bleek rood, geel, citroengeel en oranjegeel, met e n zeer rijke variatie van tinten. Op de gekleurde letters zijn in toon ranken geschilderd, krachtiger gekruld en scherper van vorm dan in Noordnederlandsche handschriften. De letters zijn omlijst door een achtergrond van goud, waarop soms met licht gele kleur nog ornamenten zijn aangebracht. In de letters zijn krachtig gekrulde bladerranken aangebracht of kleine voorstellingen geschilderd, altijd in prachtig harmonieerende tinten. Nergens maakt deze decoratie, ondanks de dikwijls zoo felle kleuren, een bonten indruk.

Dit is een kunst, waarin vooral het buitengewoon verfijnde gevoel voor kleur de aandacht trekt, en deze kunst veronderstelt een lange ontwikkeling, die haar heeft voorbereid en mogelijk gemaakt. Voorloopig kennen wij deze ontwikkeling nog slechts weinig. Alleen kan men den hoofdmeester van het brevier van Maria van Gelder noemen, als een waardig voorganger van Stephan Lochner, of wie het anders moge geweest zijn, die dit wonderwerk van kleurenzin heeft geschapen. Maar wij herkennen ook deze kunst door den invloed, dien zij heeft gehad op de Noordnederlandsche miniaturen. Den Meester van Zweder van Culenborg hebben wij reeds genoemd, als een kunstenaar, die zijn zin voor kleuren uit het gebied aan den Nederrijn kan hebben geleerd. Men kan in dit geval niet aan de Fransche kunst denken, ook al moet men aannemen, dat de Keulsche schilders zeer veel hebben geleerd van de Parijsche kunst uit het begin der vijftiende eeuw (1). Want de Franschen waren zeker uitnemende koloristen, maar bij hen was het vooral de voorliefde voor een harmonie van teedere tinten, die overheerschte. De Keulsche kunst zocht naar krachtiger tonen en wist ook daarin samenstemming te brengen. De Meester van Zweder van Culenborg is daarin gevolgd en Noordnederlandsche kunstenaars uit later tijd, als de Meester van het Pontificale van Sint Marie te Utrecht, de Meester van Evert van Soudenbalch, de Meester van Gijsbrecht van Brederode, de Meester van het getijdenboek-Boekenooen, hebben naar alle waarschijnlijkheid aan deze zelfde kunst hun zin voor krachtige kleuren te danken.

De handschriftjes, die wij zoeven noemden, kan men als hoofdwerken der Keulsche kunst uit het midden der 15de eeuw beschouwen en men kan om deze hand-

(1) Hierop is de aandacht gevestigd door Winkler, Zeitschrift für bildende Kunst, 55 (1920), blz. 225 en volg.

Afb. 27. Darmstadt, Landesbibliothek, hs. 70, fol. 73.

Afb. 28. Darmstadt, Landesbibliothek, hs. 70, fol. 197.

schriften nog eenige andere werken groepeeren, zooals Winkler het heeft gedaan, om duidelijk te maken, dat Keulen ook een belangrijke miniaturenkunst heeft gehad. Winkler kon vaststellen dat het handschriftje in de verzameling van Graaf Salm-Salm door twee verschillende meesters is versierd. Van deze beide meesters is de eerste, die ook het grootste deel van het handschriftje te Darmstadt heeft verlicht, waarschijnlijk niemand anders dan Stephan Lochner zelf en ook van den tweeden meester zijn eenige andere handschriften bewaard. Belangrijk zijn een paar misboeken met een groote plaat van Christus aan het Kruis, die nog eenige verwantschap vertoonen met het werk van den Meester van Zweder van Culemborg, al dateeren zij ook uit het midden van de vijftiende eeuw. Het fraaist is een Rituale in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen (1), opmerkelijk om de rijke decoratie met goud en zilver en de fraaie kleur (Afb. 29).

Waarschijnlijk heeft de tweede meester te Keulen voornamelijk de richting der kunst vervolgd, die daar vóór Stephan Lochner inheemsch was. Terwijl Lochner meer het Opperduitsche element vertegenwoordigde, sloot de tweede meester zich aan bij de Nederrijnsch-Nederlandsche kunst. Als een lateren vertegenwoordiger van deze richting kan men nog noemen het getijdenboek van Sibylla van Cleef te München (2), dat eveneens den Nederrijnschen stijl vertoont, en ten slotte behooren ook

(1) Kopenhagen, Kon. Bibliotheek, ms. G. K. S. 1604 in 4°. — Dit handschrift is zeker Keulsch. Het is dus ten onrechte opgenomen in de publicatie der Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 148, blz. 32 n. 73. — Wel degelijk Delftsch is het door Winkler verkeerdelijk in dit verband genoemde handschrift te Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. James 25; Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 133—135 en fig. 92—93, blz. 56 n. 128 (verg. Oudheidkundig Jaarboek, III, blz. 200, fig. 8). (2) Dit handschrift is gepubliceerd door H. Reiners, Miniaturen aus Handschriften der bayerischen Staatsbibliothek, VII (1924). — Verg. W. Vogelsang, Holländische Miniaturen, blz. 95—97.

in dit verband te worden vermeld de groote koorboeken, die omstreeks het jaar 1500 door den Kruisheer Johannes van Deventer zijn verlicht in het klooster Sint-Agatha bij Cuyck en die daar ook nu nog worden bewaard (1), als geheel afhankelijk van de Keulse kunst.

Deze laatste handschriften zouden wij dus kunnen beschouwen als de vertegenwoordigers van een binnendringen der Keulse kunst in Nederland tegen het einde der vijftiende eeuw, nadat wij reeds den invloed van den Keuschen zin voor kleuren omstreeks het midden van die eeuw meenden te mogen constateeren, terwijl de Keulse kunst blijkbaar van groote beteekenis is geweest voor de vorming van den Meester van Zweder van Culenburg in het begin van de vijftiende eeuw. Deze laatste meester is voor ons thans het belangrijkste. Het wordt tijd, dat wij zijn werk nauwkeuriger beschouwen.

Afb. 29. Kopenhagen, Kon. Bibliotheek, ms. G. K. S. 1604 in 4°, fol. 1.

XI. DE MEESTER VAN ZWEDER VAN CULENBORG EN DE UTRECHTSCHЕ MINIATUREN.

Onder de schilders van miniatures, die omstreeks het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw te Utrecht hebben gewerkt, neemt de Meester van Zweder van Culenburg in menig opzicht een bijzondere plaats in. Wij kennen van de andere meesters steeds slechts enkele werken, die in een kort tijdsverloop moeten zijn ontstaan; wij nemen bij deze werken geen ontwikkeling waar en wij vinden ook geen voortzetting van de kunst der verschillende meesters met volgende schilders. Bij den Meester van Zweder van Culenburg is dat anders. Wij bezitten van hem een lange reeks van werken, waarvan enkele zijn gedateerd. Op die wijze kunnen wij zijn ontwikkeling vervolgen en de verschillende werken een plaats geven in die ontwikkeling. Maar wij weten ook iets van de herkomst van zijn stijl en wij kunnen dien stijl in het vervolg der kunst nog herkennen. Reeds meerdere malen is in de voorafgaande hoofdstukken van deze onderzoekingen zijn naam genoemd. Wij zullen thans meer in het bijzonder zijn werken nagaan en trachten zijn plaats te bepalen onder de Utrechtsche schilders. Op die wijze kunnen wij ook tot een samenvattend oordeel komen over de Utrechtsche miniatures omstreeks het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw.

Het is de heer C. de Wit (2) geweest, die het eerst op het belang van den Meester van Zweder van Culenburg heeft gewezen. Wel waren in de publicatie der Noord-

(1) Noord-Nederlandsche Miniatures, pl. 237—240, blz. 64—65 n. 169—171. (2) C. de Wit, Oudheidkundig Jaarboek, VIII (1928), blz. 272—277 (hier vroeger geciteerd), en Het Gildeboek, IX (1926), blz. 123—124, en XI (1928), blz. 154—157; publicatie van het Missaal te Bressanone.

Nederlandsche Miniaturen verschillende werken van hem opgenomen, maar het was eerst mogelijk den samenhang van deze werken te begrijpen, nadat het handschrift beter was bekend geworden, waarnaar de Meester thans gewoonlijk wordt genoemd, het missaal, door hem versierd voor bisschop Zweder van Culenburg, dat berust in de bibliotheek van het Seminarie te Bressanone(1). Dr. Hoogewerff heeft vastgesteld, dat het missaal met enige overhaasting voor Zweder van Culen-

Afb. 30. Bressanone, Missaal van Zweder van Culenburg, fol. 169.

borg is gereed gemaakt, zeker toen hij als bisschop zou optreden. Door deze opmerking is de decoratie dus zeer precies op 1425 gedateerd. Hoe het door Zweder is meegenomen naar Bazel (2) en later in het bezit is gekomen vanden Patriarch van Aquileia, kan men in het artikel van den heer de Wit nalezen.

De voornaamste illustratie van het handschrift is de Canonplaat (3), waar ook Zweder van Culenburg is afgebeeld, volgens de uitdrukkelijke mededeeling van Dr. Hoogewerff,

(1) H. J. Hermann, *Die illuminierten Handschrift en in Tirol*(1905), blz. 22—24. — F. Winkler, *Jahrbuch der kunsth. Sammlungen in Wien*, XXXII (1915), blz. 332. — Ik beschikte over een uitvoerige beschrijving door Dr. G. J. Hoogewerff en eenige voortreffelijke te Rome vervaardigde foto's. (2) Een ander handschrift, dat aan Zweder van Culenburg heeft behoord, is thans te Berlijn, Staatsbibliothek, ms. germ. fol. 820; verg. H. Wegener, *Miniaturen-Handschriften der preussischen Staatsbibliothek*, V (1928), blz. 134. (3) Afgebeeld bij Hermann, t. a. p. pl. II, en bij C. de Wit, *Het Gildeboek*, XI (1928), blz. 157.

Afb. 31. Bressanone, Missaal van Zweder van Culenburg, fol. 173vo.

Afb. 32. Cambridge, Fitzwilliam Museum, Bijbel, II, fol. 441.

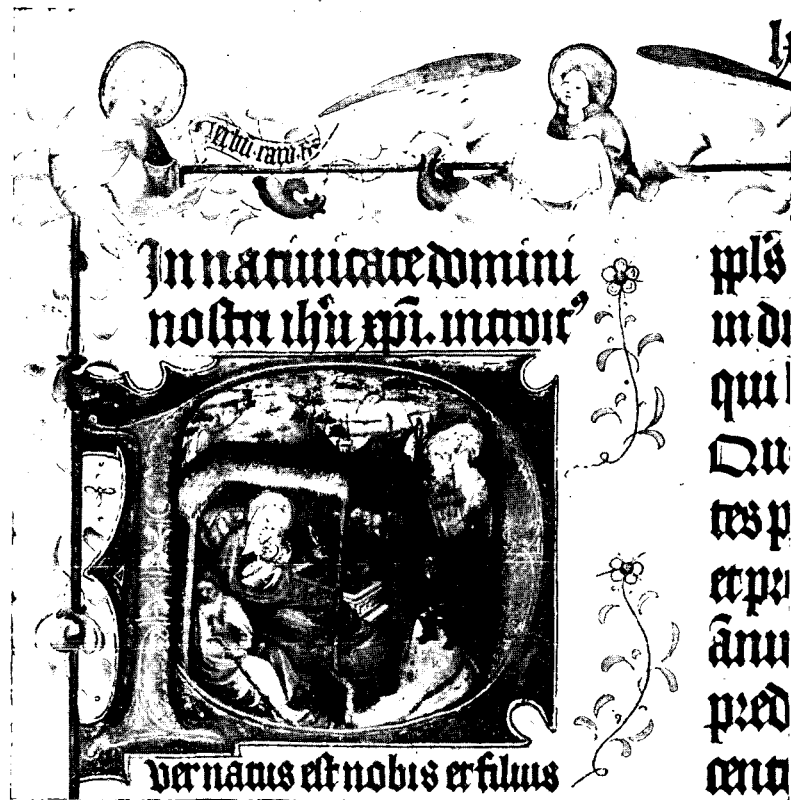
zeker geschilderd door de zelfde hand, die ook de overige verluchting heeft aangebracht. Maar deze voorstelling is om de afmetingen minder geschikt voor een vergelijking met andere miniaturen.

Zeer fraai is de voorstelling van de Opstanding, geschilderd in een groote letter (op fol. 169. — Afb. 30): Christus, in wit gewaad, stijgt uit een purper gekleurden sarcophaag, die schuin in de compositie is geplaatst; naast den sarcophaag liggen de krijgsknechten te slapen in blauw staal geharnast; op den achtergrond zijn eenige boomen en een berglandschap in aschbruine en zacht blauwgrijze tinten, met hoog opstijgende rotsen, waar het licht over speelt en wordt weerkaatst; een hemel van zachtblauw, waartegen in de verte de torens van een stad uitkomen, sluit de compositie af. Het geheel wordt door de letter van sterk blauwe kleur op fraaie wijze omsloten.

Een interieur is afgebeeld op de miniatuur met de Uitstorting van den Heiligen Geest (fol. 173vo. — Afb. 31), die minder zorgvuldig is geteekend. In een vertrek met purperige zuilen en wanden, met een houten zoldering zit Maria, in een gouden gewaad, dat met rood is geschaduw, en een blauwen mantel, te midden der Apostelen wier kleedij wat hard en schematisch van kleur is. De mantel der Heilige Maagd met de eigenaardige schamplichten is zeer karakteristiek.

Men schenke ook aandacht aan het randwerk, met de krachtig getrokken penranken, waaraan lichtgroene blaadjes en grotere conventioneel geschilderde bladeren van verschillenden vorm zijn bevestigd. Dit rankwerk, met zijn eigenaardige veerkrachtige lijnen, die dikwijls om een smalle staaf zijn geslingerd, is voor den Meester karakteristiek, evenals het kleine takje, dat men naast de letter met de Opstanding bespeurt.

Voor een miniatuur met de afbeelding van Hugo de Lusignan, bekend als de Cardinal de Chypre, die is toegevoegd aan een handschrift te Parijs met het com-

Afb. 33. Munster, Universitätsbibliothek, ms. 41, fol. 132.

Afb. 34. Dusseldorf, Staatsarchiv, Missaal, fol. VIIIvo.

Afb. 35. Collectie van een Duitsch verzamelaar, Getijdenboek, fol. 104vo.

handschrift, door dezen Meester versierd, dat wij kennen, is het Missaal der Duitsche orde in het Museum te Zwolle (8), dat reeds boven met een enkel woord werd vermeld. De toeschrijving wordt terstond bewezen, wanneer men het kleed van Maria vergelijkt op de miniatuur met de Voorstelling in den Tempel te Zwolle (9) en in de letter met de Nederdaling van den Heiligen Geest te Bressanone (Afb. 31). Dit handschrift is in 1415 ontstaan.

Niet veel later, wellicht omstreeks 1420, moet men den Bijbel te Cambridge dateeren, daar aan dezen Bijbel verschillende meesters uit het begin der vijftiende eeuw hebben medegewerkt. Het zijn evenwel niet alleen de miniaturen bij het Psal-

mentaar op de Psalmen door Petrus van Herenthals (1), geschreven in 1416 (2), heeft de heer de Wit aannemelijk gemaakt, dat zij is ontstaan omstreeks 1433, toen het Utrechtsche schisma op het concilie te Bazel werd besproken. Het is de laatste gedateerde miniatuur, die wij van dezen Meester kennen. Verder heeft de heer de Wit nog genoemd als werk van den Meester van Zweder van Culenburg de miniaturen in het Psalterium van den Bijbel te Cambridge (3), een rijk geïllustreerd getijdenboek te Cambridge (4) en een minder rijk versierd handschrift van den zelfden aard te Utrecht (5) en het Missale itinerantium te Brugge (6), dat evenwel niet eigenhandig kan zijn. Hij heeft in tusschen geen poging gepubliceerd om deze handschriften eenigszins te ordenen.

Ik kan aan deze lijst nog verschillende handschriften toevoegen.

Een bijzonder belang heeft een handschrift met de Confessiones van Augustinus in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht (7), dat, blijkens een inscriptie, omstreeks 1430 is ontstaan; de versiering, die zeker door den Meester van Zweder van Culenburg is vervaardigd, is evenwel tot één enkele bladzijde beperkt. Veel ouder en waarschijnlijk het vroegste

(1) Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 432. — De miniatuur is afgebeeld bij C. Couderc, Album de portraits, pl. LXVII en blz. 30. (2) In het handschrift staat de aanteekening „Explicit liber iste anno domini millesimo quadringentesimo sextodecimo sabbato infra octavas epyphanic.” Het jaartal 1446 (Oudheidkundig Jaarboek, VIII, blz. 272) moet een drukfout zijn. (3) Cambridge, Fitzwilliammuseum, uit het bezit van Rev. E. S. Dewick. (4) Cambridge, Fitzwilliammuseum, ms. James 141. (5) Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 1037. (6) Brugge, Museum van de kathedraal Sint Salvator. — Verg. Oudheidkundig Jaarboek, II (1922), blz. 190, afb. 5. (7) Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 41. — Verg. Oudheidkundig Jaarboek, IV (1924), blz. 268, afb. 4. (8) Oudheidkundig Jaarboek, V (1925), blz. 208—215 en VI (1926), blz. 24. (9) Afgebeeld Oudheidkundig Jaarboek, V (1925), blz. 213, afb. 2.

terium, die door den Meester van Zweder van Culenburg zijn geschilderd. Veel belangrijker zijn de afbeeldingen met de Propheten (Afb. 32) en met den Heer de Kinderen Israëls voorgaande, bij het begin van het boek Exodus (I, fol. 72vo). De behandeling van het kleed en vooral van den achtergrond bewijzen deze toeschrijving. Daarbij is het opmerkelijk, dat de behandeling van het landschap op de letter met de Opstanding in het Missaal te Bressanone (Afb. 30) toch een weinig schematischer is, terwijl bij later werk van dezen Meester zulke effecten nooit meer schijnen voor te komen.

Het is evenwel niet moeilijk een verklaring voor deze omstandigheid te geven. Zonder twijfel is de Meester omstreeks 1420 zeer onder den indruk geweest van werken der nieuwe kunst, die hij heeft gezien. Dat men daarbij moet denken aan werken van de gebroeders van Eyck, die omstreeks 1415 voor Graaf Willem VI, wellicht in Den Haag, werkzaam waren, wordt bewezen door enkele van zijn miniaturen, die zoo aanstonds ter sprake zullen komen. Onder den invloed van deze groote kunstwerken heeft de Meester, gelijk wij moeten aannemen, de schilderstukjes met de merkwaardige landschappen vervaardigd, die wij van zijn hand in den Bijbel te Cambridge aantreffen, terwijl hij later, toen de groote indrukken eenigszins waren verzwakt, tot de oude manier terugkeerde, waarbij de figuren en de andere dingen op de miniaturen in een decoratief schema worden opgenomen.

Zijn hoofdwerk uit de latere periode is een missaal, dat thans berust in de Universiteitsbibliotheek te Munster (1). Dit missaal, dat een zeer uitvoerige bespreking zou verdienen, was bestemd voor een geestelijke van hoogen rang, die slechts op enkele dagen van het jaar placht te celebreeën. Helaas is er geen aanwijzing, wie deze geestelijke is geweest. Ook ontbreekt de kalender en de namen van enkele heiligen alleen geven geen voldoende bewijs, dat het missaal te Utrecht is ontstaan. Maar de overeenkomst met het missaal te Zwolle en met den Bijbel te Cambridge toont duidelijk aan, dat het missaal te Munster in de zelfde werkplaats is verlucht.

De versiering bestaat uit de Canonplaat, randwerk en versierde letters, waarvan niet minder dan 56 met kleine afbeeldingen zijn gehistorieerd. — De Canonplaat (fol. 94vo) is een vrij groote voorstelling (met de lijst 212 bij 138 mm.), met Christus aan het Kruis tusschen de beide misdadigers, Maria met Johannes en de heilige vrouwen ter linker zijde en de Joden en krijgsknechten rechts, terwijl de marge met natuurlijke bloemen en de Veronicadoek, gehouden door engelen, is gevuld (2). Het is een zeer belangrijke miniatuur, waarin de krachtige kleuren prachtig afsteken tegen den geornamenteerden achtergrond. Ook vele der versierde letters zijn zeer fraai, vooral

Afb. 36. Cambridge, Fitzwilliam Museum, Bijbel, III, fol. 39vo.

(1) Munster, Universiteitsbibliotheek, ms. 41 (Ständer 347). — Vogelsang, *Holländische Miniaturen*, blz. 23. — A. Bömer, *Mittelalterliche Handschriften* (Festgabe H. Degering, 1926), blz. 29—41. (2) De Canonplaat is sterk verkleind afgebeeld door A. Bömer, t. a. p. pl. 3.

Afb. 37. Collectie van een Duitsch verzamelaar, Getijdenboek, fol. 42vo.

zijn hand op folio 10 vinden in het bekende boek met voorbeelden voor miniaturenschilders in de Staatsbibliotheek te München (1). Het is de kopie van de eerste bladzijde der Getijden van Maria uit een getijdenboek van groot formaat, met een initiaal, waarin Maria Boodschap is afgebeeld, en met het voor dezen Meester karakteristieke randwerk. De kopiïst heeft den stijl van den Meester, wat de teekening aangaat, vrij goed getroffen, maar het is hem niet gelukt de krachtige, sterk sprekende en toch zoo goed harmonieerende kleuren na te bootsen. De bladzijde maakt een fletsen indruk.

Minder belangrijk dan het Missaal te Munster is een missaal, door dezen Meester versierd, dat wordt bewaard te Dusseldorf (2). Op de eerste bladzijde komen de wapens voor van Cleef, Mark, Gulik en Berg (3); het missaal moet afkomstig zijn uit de Cleef-Marksche hofkapel. De kalender en de Canonplaat zijn niet meer aanwezig. Het randwerk en de stijl der gehistoriseerde letters bewijzen evenwel op voldoende wijze, dat het handschrift uit Utrecht en uit het atelier van den Meester van Culenburg

om de sprekende, zorgvuldig gekozen, meest ongebroken kleuren, die, aansluitend bij het veerkrachtig geteekende randwerk, een ongemeen feestelijk aspect aan de bladzijden geven.

Maar er spreekt uit deze letters niet alleen zin voor kleuren en hun harmonische samenstemming, deze Meester was ook een uitmuntend illustrator. Sommige zijner landschappen zijn hoogst merkwaardig, bijvoorbeeld in de letter met de Visitatie (fol. 193vo) en vooral in de letter met de Geboorte van Christus (fol. 132. — Afb. 33). Daar is de stal afgebeeld met Maria, die het Kindeke Jezus aan de borst heeft, Jozef bij het vuurtje en aanbiddende herders; op den achtergrond bespeurt men de Verkondiging aan de herders door een engel, een godenbeeld op een zuil, een kudde schapen, een dal tusschen heuvels en boomen op de heuvels, een stad met torens in de verte en een molen tegen de lichtblauwe lucht met gouden wolkjes. Het is dus een zeer vol landschap met voldoende gegevens voor een geheel schilderij.

Zonder twijfel was deze Meester een zeer belangrijk kunstenaar en het verwondert ons ook niet, dat wij de kopie naar een bladzijde van

(1) München, Staatsbibliotheek, cod. iconogr. 420 (Cim. 45). — Vogelsang, *Holländische Miniaturen*, blz. 23.

(2) Dusseldorf, Staatsarchiv, ms. G. III. 3. — Ik heb het handschrift opgemerkt op de tentoonstelling te Keulen; verg. *Führer durch die Jahrtausendausstellung der Rheinlande in Köln* (1925), blz. 72. (3) De wapens moeten er later zijn ingeschilderd.

afkomstig is (Afb. 34). Ook in dit handschrift heeft de Meester fraaie effecten van decoratie bereikt, maar het werk is niet zoo verzorgd, de voorstellingen zijn kleiner en de schildering is minder uitvoerig dan in het missaal te Munster.

Een klein, maar bijzonder belangrijk handschrift, door dezen Meester versierd, is een Nederlandsch getijdenboek, dat zich in de collectie van een Duitsch verzamelaar bevindt (1). Het bevat 18 bladen met miniaturen, zeven voorstellingen uit de Jeugd van Christus, zeven voorstellingen uit de Passie en verder de Drieëenheid, Pinksteren, de Oordeelsdag en de Lijkmis. Wij vinden alle eigenaardigheden van den Meester terug: zijn rijke landschappen, bijvoorbeeld bij de Visitatie (fol. 22vo) en bij de Blijde boodschap aan de Herders (fol. 33vo), en zijn kunst om een groot aantal personen te groepeeren, bijvoorbeeld op de Nederdaling van den Heiligen Geest (fol. 83vo) en bij de

Afb. 38. Berlijn, Prentenkabinet, n. 4244: Aanbidding der Drie Koningen.

— (2), waar bovendien de stad met al haar torens op den achtergrond tegen de lucht uiterst merkwaardig is. De vergelijking van deze laatste miniatuur (Afb. 35) met een miniatuur als de veldslag der Maccabeeën in den Bijbel te Cambridge (Afb. 36) bewijst met groote zekerheid, dat deze beide schilderingen van dezelfde hand zijn.

Enkele voorstellingen trekken de aandacht, omdat wij de compositie ook uit andere handschriften kennen. — De Aanbidding der drie Koningen (fol. 42vo. — Afb. 37) vinden wij terug in het bovengenoemde getijdenboek te Cambridge, in het missaal te Munster en vereenvoudigd ook in het missaal te Dusseldorf; het is de navolging van een schilderij van Van Eyck (3). De oude koning, die voor het Christuskind gekniel ligt op de miniatuur, keert juist zoo terug op de tekening in het Prenten-

(1) Mijn aandacht op dit handschrift is gevestigd door Mejuffrouw Dr. B. Martens te Hamburg en aan haar dank ik ook afdrukken der voor haar vervaardigde foto's; verg. B. Martens, *Meister Francke* (1929), blz. 203. — Het bevond zich in de Verzameling—Busch te Mainz en is met deze verzameling geveild te Frankfort, bij J. Baer (*Katalog, Zweiter Teil*, 1921, blz. 17 n. 258, met 2 afb.). — Door de vriendelijke bemiddeling van Dr. Bär is het mij gelukt het handschrift terug te vinden. (2) Afgebeeld in den veilingscatalogus, met Christus voor Pilatus (fol. 116vo). (3) Verg. F. Winkler, *Neues von Hubert und Jan van Eyck, Festschrift-Friedländer* (1926), blz. 91—102. — Een studie over deze compositie in verband met de tekening te Amsterdam (E. W. Moes, *Oude teekeningen in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, I, pl. 32*) is te wachten van de hand van den Heer M. D. Henkel. — Verg. mijn artikel in de *Mélanges-Hulin de Loo*.

Afb. 39. Collectie van een Duitsch verzamelaar, Getijdenboek, fol. 120vo.

van Cleef betitelen naar zijn voornaamste werk in de verzameling van den Hertog van Arenberg. Door de zoo pas besproken miniaturen wordt het duidelijk, dat hij een leerling is geweest van den Meester van Zweder van Culenburg, en men kan deze opmerking nog bevestigen door een vergelijking van de techniek van het schilderen, de zeer losse maar ongewoon zekere manier om de kleuren aan te brengen, en van de tinten der kleuren zelf, die men bij de beide meesters terugvindt. Zonder twijfel was de Meester van Catharina van Cleef de grootere kunstenaar, maar zoowel in zijn techniek, als bij het ornament en in allerlei details, vooral bij het schilderen van de kleedij, volgde hij nog de manier, die hij had geleerd in de werkplaats van den Meester van Zweder van Culenburg.

Bij de bespreking van zijn werk is het duidelijk geworden, dat de Meester van Zweder van Culenburg onder de Utrechtsche miniaturenschilders uit den tijd omstreeks het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw een geheel afzonderlijke

kabinet te Berlijn (Afb. 38), die door Winkler is gepubliceerd (1); het is de zelfde man, dien Six heeft herkend op het Gentsche altaar en op de miniatuur in het getijdenboek te Milaan met de afbeelding van Graaf Willem VI (2). Verder vertoont de voorstelling met Christus aan het Kruis (fol. 126vo) ook eenige overeenkomst met de door Winkler gepubliceerde teekeningen (3), die een compositie van Van Eyck reproduceeren.

Vindt men op deze wijze in het getijdenboek, dat vroeger in de Verzameling Busch was, herinneringen aan vroegere kunst, niet minder opmerkelijk zijn de voorstellingen in dit getijdenboek, die wij later in meer ontwikkelden vorm weder terugvinden. De Oordeelsdag (fol. 138vo), bijvoorbeeld, bereidt voor de overeenkomstige voorstelling in het kleine getijdenboekje, gedateerd op 1438, in het Museum Meermanno-Westreenianum (10 E 1, vroeger 12° 12), en de Geeseling (fol. 120vo — Afb. 39) keert terug in het fraaie getijdenboek der Universiteitsbibliotheek te Leiden (B. P. L. 224) en in het getijdenboek van Catharina van Cleef, dat zich bevindt in de verzameling van den Hertog van Arenberg.

Deze drie laatste miniaturen zijn geschilderd door een miniaturist, dien wij als den Meester van Catharina

(1) Winkler, t. a. p. blz. 99. (2) J. Six, *Onze Kunst*, XXXIX (1921—22), blz. 2 en volg. (3) Winkler, t. a. p. blz. 93.

Afb. 40. Drieluik in het Centraalmuseum te Utrecht, met open luiken.

plaats heeft. Wij hebben voor het bepalen van de herkomst van den stijl zijner kunst, naast den invloed der Fransche kunst, ook een Nederrijnsch meester kunnen noemen, aan wien hij veel te danken heeft (2), en aan den anderen kant hebben wij den invloed vastgesteld van de schilderijen der gebroeders Van Eyck. Bovendien kennen wij een grooten kunstenaar onder de Utrechtsche miniaturenschilders, die uit de werkplaats van den Meester van Zweder van Culenburg afkomstig moet zijn.

Geen der Utrechtsche meesters uit den tijd omstreeks het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw kan, gelijk wij reeds opmerkten, met den Meester van Zweder van Culenburg op één lijn worden gesteld. Zij zijn soms voortreffelijke illustrators en decorateurs van beteekenis, maar zij werkten volgens de regels der traditie, waarin zij waren geschoold, en zij verhieven zich niet boven het gewone niveau. Leerlingen hebben zij niet gehad en samenhang bespeurt men in hun kunst niet. Dit was voor ons de voornaamste reden om hun werkplaats te zoeken in het Karthuizerklooster.

Als miniaturenschilders zijn zij verreweg de minderen van den Meester van Zweder van Culenburg. Zelfs de Meester van den Alexander (Meester A van den Haagschen Bijbel) kan, ondanks zijn fraaie kleuren en zijn geestige teekeningen, niet met hem wedijveren. Ook hij kon zich nog nauwelijks losmaken uit de traditie. Dat de Noordnederlandsche miniaturenkunst ver staat boven de kunst van Zuid-

(2) Hermann heeft, bij zijn bespreking van het missaal te Bressanone, reeds herinnerd aan werken der Keulsche kunst, vooral aan Stephan Lochner.

Afb. 41. Drieluik in het. Centraalmuseum te Utrecht, met gesloten luiken.

wij ons moeten vergenoegen met de argumenten, die wij aan de kunstwerken zelf kunnen ontleenen. Ik wil daarom, ten slotte, hier nog een monument ter sprake brengen, dat ons over de Utrechtsche miniaturisten op een geheel andere wijze inlicht. Indirect krijgen wij daarbij ook een beteren blik op de kunst van den Meester van Zweder van Culenborg en vinden wij nog een bevestiging van het vermoeden, dat hij niet heeft behoord tot de monniken van Nieuwlicht.

Wij kennen namelijk niet alleen den Meester van Catharina van Cleef als een leerling van den Meester van Zweder van Culenborg en als den voortzetter van zijn kunst, maar wij kunnen deze Utrechtsche school nog een generatie verder vervolgen. Van den Meester van Catharina van Cleef is ons immers eveneens een leerling bekend. Ik bedoel den schilder, die het begin van het eerste deel van den Bijbel te Weenen (2) heeft geïllustreerd. Aan hem kunnen wij bovendien een penteekening toeschrijven in

nederland uit die dagen, dankt zij uitsluitend aan den Meester van Zweder van Culenborg en aan zijn leerling, den Meester van Catharina van Cleef. Deze beide kunstenaars bepalen het artistieke niveau en dat niveau ligt aanmerkelijk boven het niveau van den Meester van Guillebert de Mets en den Meester met de gouden ranken.

Den Meester van Zweder van Culenborg meen ik om deze redenen niet te moeten zoeken onder de monniken, die te Nieuwlicht hebben geleefd. In tegenstelling met de meesters van den Haagschen Bijbel vertoont hij een duidelijke ontwikkeling, die men over een twintigtal jaren kan vervolgen, en heeft hij ook school gemaakt. Blijkbaar was hij vrijer in zijn bewegingen en zelfstandiger in zijn leven. Op die wijze bezat hij ook de gelegenheid om kennis te nemen van de nieuwe kunst van zijn tijd, de kunst der gebroeders Van Eyck, die toen juist in Noordnederland bekend werd, en om mede te deelen van zijn kunst aan anderen. Hem zou ik inderdaad willen zoeken onder de burgers der stad Utrecht.

De gegevens, die ons thans over de schilders van miniaturen te Utrecht ter beschikking staan, zijn slechts zeer schaarsch (1). Wellicht kan een onderzoek op het archief te Utrecht nog belangrijke gegevens aan den dag brengen. Voorloopig zullen

(1) Verg. het Necrologium van het klooster Nieuwlicht, blz. 115, en enkele posten in Utrechtsche rekeningen: F. A. L. van Rappard, De rekeningen van de Buurkerk te Utrecht, Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, III (1880), vooral blz. 143, 162, 176, 194 en 200; Th. H. F. van Riemsdijk, Geschiedenis van de kerspelkerk van Sint Jacob te Utrecht (1882), vooral blz. 235. — Zie thans ook het Maandblad van „Oud-Utrecht”, V (1930), blz. 20, waar eenige gegevens uit het „Buurspraakboek” en uit de rekeningen der Buurkerk te Utrecht worden medegedeeld over „verlichters” van handschriften. — Opgemerkt moet worden, dat „verlichter” niet behoeft te beteekenen schilder van miniaturen. (2) Weenen, Nationalbibliothek, ms. 2771—2. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 92 en volg., blz. 42 n. 102.

den tweeden Haagschen Historiebijbel op papier (1) en de miniatuur met den Oordeelsdag in het horarium van Gijsbrecht van Brederode te Luik (2). Naar den eersten bezitter van den Bijbel te Weenen noem ik hem den 'Meester van Evert van Soudenbalch'. De werken, die wij tot nu toe van dezen schilder kennen, stellen ons in staat om te bepalen, dat hij althans van omstreeks 1460 tot omstreeks 1470 heeft gewerkt.

Van den 'Meester van Evert van Soudenbalch' bezitten wij nog een schilderij op paneel. Het is een drieluik, dat vroeger heeft behoord tot de verzameling van het Rijksmuseum te Amsterdam (3) en dat thans wordt bewaard in het Centraalmuseum te Utrecht (Afb. 40 tot 41). Over de herkomst van dit merkwaardige schilderij is alleen bekend, dat het bij de veiling der Verzameling-J. H. Cremer te Amsterdam in 1887 voor het Rijksmuseum is aangekocht.

Op het middenpaneel is afgebeeld Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes tegen een uitgewerkt landschap als achtergrond, dat ons zoo aanstonds nog zal bezighouden; het linkerluik vertoont de Mis van Sint Gregorius en het rechterluik de heilige reus Christophorus met het Christuskind. Bij gesloten luiken bespeurt men de voorstelling van Maria Boodschap, in grauwe tinten geschilderd, waarbij de Engel en de Heilige Maagd als beelden op consoles staan, zonder dat men evenwel terstond aan sculpturen wordt herinnerd.

Daar wij van den Meester van Evert van Soudenbalch geen miniaturen met groote figuren bezitten, is een vergelijking, die de nauwe verwantschap tusschen het drieluik en de miniaturen duidelijk zou moeten maken, niet gemakkelijk. Men moet zich daarbij dus tot zeer algemeene zaken bepalen, als de verhouding der figuren tot den achtergrond, en tot kleine bijzonderheden. Zonder twijfel is de verhouding van de figuren tot den achtergrond op de groote miniatuur (Afb. 42), waar God aan Mozes het Beloofde land toont (4), en op het paneel met Christus aan het Kruis, geheel gelijk. Opmerkelijk is, bij voorbeeld, de

(1) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 78 D 39. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 119. (2) Luik, Universiteitsbibliotheek, ms. 13. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 232. (3) Amsterdam, Catalogus der schilderijen (1918), n. 44. — Het schilderij is afgebeeld bij F. Winkler, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, XLIV (1923), blz. 140 en 141; verg. ook Altniederländische Malerei, blz. 154. — Winkler heeft de verwantschap met den meester van den Weenschen Bijbel opgemerkt. Het schilderij wordt hier afgebeeld naar nieuwe, te Utrecht vervaardigde opnamen. — De afmetingen van het middenpaneel zijn 0,735 bij 0,430 m. en van de luiken 0,735 bij 0,195 m. (1) Bijbel te Weenen, deel I, fol. 129vo.

Afb. 42. Weenen, Nationalbibliotheek, ms. 2771, fol. 129vo.

overeenkomst bij de zonderlinge ledige plekken, als boven de tenten op de miniatuur en door het geheele midden der voorstelling op het paneel, en dergelijke ledige plekken vinden wij ook achter het Christuskind op het rechterluik en op enkele miniaturen in den Weenschen Bijbel, zeer opvallend bij de miniatuur aan het begin van het Tweede boek der Koningen (1).

Verder kan men de figuur van Mozes op den berg van de reeds genoemde miniatuur vergelijken met den kluzenaar op het luik met Sint Christophorus en de engelen boven op het luik met de Mis van Sint Gregorius met de engelen boven aan de miniatuur met den Oordeelsdag in het horarium te Luik. Maar de duidelijkste

Afb. 43. Schildering in den Dom te Utrecht, omstreeks 1425.

overeenkomst vertoont het landschap, met de eigenaardige formatie van rotsen, en het verschiet, met de vlakke waar de rivier door kronkelt, de stad, de boomen, de heuvels en den bergrug, die de horizon afsluit tegen de lichte lucht, zoo goed op het middenpaneel van het drieluik als op de miniaturen met den Oordeelsdag en met het Beloofde land.

Zeer bijzonder trekt de stad op het middenpaneel onze aandacht, omdat wij daar een tot in kleinigheden getrouw portret ontdekken van de stad Utrecht (2). Men herkent niet alleen zeer duidelijk geheel rechts den toren van den Dom, maar ook het Romaansche schip van de Domkerk en de torens van Sint Pieter, van Sint Paulus, wellicht ook van Sint Jan, en verder naar links de Buurkerk tusschen fantastische architectuur. De toestand

van deze gebouwen geeft ons nog eenige gegevens, die de genoemde dateering omstreeks 1460 tot 1470 nader bevestigen. Wat wij van de Buurkerk zien, maakt het zeer waarschijnlijk, dat het paneel althans na 1457 is geschilderd (3). De Domkerk is afgebeeld nog met het Romaansche schip in zijn volle lengte, en reeds met het Gothische koor, maar vóór den bouw van het Gothische transept, terwijl het Romaansche transept niet meer aanwezig is. Het drieluik moet dus zijn geschilderd na het voltooiën van den bouw van het nieuwe koor en vóór den bouw van het nieuwe transept. Waarschijnlijk was de welving van het koor reeds voltooid in 1440. Met den gevel van het zuidelijke transept was men bezig in 1460 en met den noordelijken gevel in

(1) Bijbel te Weenen, deel I, fol. 174vo, afgebeeld Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 92. (2) Het volgende is geheel ontleend aan een uitvoerigen brief van Dr. G. C. Labouchère te Utrecht. (3) Over de Buurkerk vergelijkte men E. J. Haslinghuis, Oudheidkundig Jaarboek, VI (1926), blz. 122 en volg.

1467. Voorts kan men vermoeden, dat men eerst een tijd alleen aan het zuidelijke transept heeft gebouwd. Het drieluik geeft den toestand weer in elk geval vóór het tijdstip, dat het werk aan den zuidelijken arm van het transept de hoogte van den ouden daknok bereikte of dat men aan den noordelijken arm van het transept begon, een tijdstip dus, dat moet liggen tusschen de jaren 1460 en 1467. — Op grond van de topografische gegevens moet men dus aannemen, dat het drieluik is geschilderd tusschen 1457 en 1467 (1), waarschijnlijk tusschen 1460 en 1465, en dat zijn ook de jaren, die wij mogen aannemen voor het ontstaan van het horarium van Gijsbrecht van Brederode te Luik en van den Bijbel van Evert van Soudenbalch te Weenen.

Het drieluik te Utrecht leert ons den Meester van Evert van Soudenbalch niet alleen kennen als een schilder van paneelen (2), maar ook als een kunstenaar, die in staat was het beeld van een stad getrouw op te nemen. Zonder twijfel was het de stad, waar hij woonde, en wij zullen er wel aan mogen toevoegen, de stad, waar hij burger was. Hij was dus een echt Utrechtsch meester, een vertegenwoordiger van de oude Utrechtsche school en als kunstenaar een afstammeling van den Meester van Catharina van Cleef en den Meester van Zweder van Culenborg. Wellicht worden later nog eens schilderijen op paneel of aan de wanden van kerken ontdekt, die men aan deze laatste meesters kan toeschrijven (3). Op die wijze kan over hun kunst dan nog meer licht worden verspreid en tegelijkertijd over de Utrechtsche miniaturen.

A. W. BYVANCK.

DE OPLEIDING VAN AMBTENAREN VOOR HET MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN EN DE UNIVERSITEIT

In zijn verslag over het jaar 1928 (4) heeft de directeur van het Museum van Oudheden te Leiden medegedeeld, dat hij als opvolger van Dr. A. E. Remouchamps, den, helaas, zoo vroeg overleden conservator aan dit museum, geen persoon heeft kunnen vinden, die hem geschikt voorkwam en die bereid was die functie te aanvaarden. Om die reden had de directeur van het Museum van Oudheden twee volontairs aangenomen; naast den Heer F. C. Bursch, die reeds als volontair aan het Museum was verbonden, trad ook de Heer W. C. Braat, doctorandus in de geschiedenis, als volontair op. Zij moesten aan het Museum zelf voor hun werk als museumambtenaar worden opgeleid.

Deze beide volontairs werden in den loop van het jaar 1929 tot wetenschappelijk assistent benoemd. Over hun opleiding leest men in het onlangs verschenen verslag over dat jaar (5) het volgende:

„Het is zeer te betreuren, dat die opleiding ondanks den grooten ijver en de toewijding, die beiden aan den dag leggen, niet gemakkelijker gaat. Het zou zoo eenvoudig zijn, als zij, naast hun studie als wetenschappelijk museumambtenaar, aan de Universiteit ook hun verdere vorming zouden kunnen ontvangen en ook die examens zouden kunnen afleggen, welke hun den academischen graad zouden verschaffen, dien het publiek ten onzent nu eenmaal van den wetenschappelijken ambtenaar schijnt te eischen. De Nederlandsche Oudheidkunde is echter nog altijd niet geheel salon-

(1) Dit is de conclusie van Dr. Labouchère. (2) Winkler meent hem ook nog een schilderij in de Buurkerk te mogen toeschrijven; verg. G. van Kalken. *Peintures ecclésiastiques du Moyen Age*, Buurkerk à Utrecht, pl. I—V: *Arbre de Jessé*. (3) Ik acht het zeer waarschijnlijk, dat de enkele jaren geleden ontdekte schildering in de Domkerk met de voorstelling van Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes van de hand is van den Meester van Zweder van Culenborg. — Vergelijk *Oudheidkundig Jaarboek*, IX (1929), blz. 151. — Afb. 43. (4) Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst, LI (1928), blz. 49. (5) Verslagen, LII (1929), blz. 46.

fähig in onze Nederlandsche Wetenschap. Zij, die voor eenige jaren het nieuwe Academische statuut samenstelden, kenden wel als studievak „de archaeologie van eenig zelfstandig beschavingsgebied *buiten* Europa” (47), doch die van ons eigen werelddeel, van ons eigen land, bestond niet voor hen. Wie dus, gelijk onze beide assistenten, voor zijn vorming als museumambtenaar speciaal op deze studie is aangewezen, vindt aan ons museum zeker volop gelegenheid zich de werkelijke kennis eigen te maken, die zijn latere positie van hem eischen zal, doch, wil hij officieele erkenning van zijn studie, wil hij het recht krijgen mettertijd een Dr. voor zijn naam te zetten, zooals de buitenwereld dit feitelijk van hem verlangt, dan zal hij nog steeds zijn toevlucht in het buitenland moeten zoeken, tenzij hij een dubbele studie wil doormaken om zijn titel ergens op een geheel ander studiegebied te verwerven. Hoezeer dit de opleiding van goede museumambtenaren bemoeilijkt, hoeft nauwelijks gezegd.”

Deze uiteenzetting van den directeur van het Museum van Oudheden geeft aanleiding tot enkele opmerkingen.

Bij de archaeologie is allengs een verdeling van werkzaamheden ontstaan, zoodat men drie typen van archaeologen kan onderscheiden: zij die zich vooral bezighouden met het verwerven en bestudeeren van nieuw materiaal voor het onderzoek bij hun opgravingen, zij die het in de musea verzamelde materiaal moeten ordenen, beschrijven en vermeerderen door aankopen, en ten slotte zij die het materiaal, dat door de opgravingen is verkregen of in de musea ligt verzameld, op wetenschappelijke wijze bewerken. Deze drie typen zijn niet streng gescheiden, want het zijn nog steeds meestal de museumambtenaren, die de opgravingen verrichten, en wetenschappelijke onderzoekers vindt men ook nog steeds onder de opgravers en museumambtenaren, maar de scheiding is toch aanwezig en zonder twijfel zal zij zich in het vervolg nog sterker accentueeren. Het is alleen zaak te waken, dat de scheiding niet al te scherp wordt.

De directeur van het Museum van Oudheden ging, dus ook naar mijn meening, uit van het zeer juiste denkbeeld, dat de toekomstige museumambtenaar zijn eigenlijke vakkennis, ‘die zijn latere positie van hem eischen zal’, moet verwerven aan een museum, maar dat hij daarnaast behoefte heeft aan ‘verdere vorming’, die hij het best kan verkrijgen aan een Universteit. Het museum, waaraan de aanstaande museumambtenaar verbonden is, verschaft hem de noodige speciale kennis; de Universteit moet hem een bredere ontwikkeling geven, zoodat hij niet alleen specialist en connaisseur blijft. Aan de Universteit kan hij ook de ‘officieele erkenning van zijn studie’ verkrijgen door het behalen van den doctorstitel.

De uitwerking van dit denkbeeld van den directeur van het Museum van Oudheden geeft evenwel aanleiding tot het vermoeden, dat aan hem, en waarschijnlijk ook aan vele anderen, de werking van het tegenwoordige Academische statuut niet geheel duidelijk is. Inderdaad bestaat immers ook bij het tegenwoordige Academische statuut reeds de mogelijkheid voor een ambtenaar aan een oudheidkundig museum zich de noodige algemeene vorming te verschaffen om den doctorstitel te behalen zonder de door den directeur van het Museum van Oudheden veronderstelde ‘dubbele studie.’ Voor een der beide in het verslag genoemde ambtenaren geldt dit bezwaar in het geheel niet. Waar hij reeds doctorandus is, behoeft hij slechts een dissertatie te schrijven, om den doctorstitel te kunnen behalen. In de keus van zijn onderwerp en van zijn promotor is hij geheel vrij. Maar het gaat thans niet om een geval van dezen aard. Blijkbaar doelt de klacht van den directeur van het Museum van Oudheden op het geval van hen, die den doctorstitel willen behalen en nog geen examens hebben afgelegd. Hoe is voor hen de weg tot het verwerven van den doctorstitel?

De wet eischt het afleggen van een candidaatsexamen en een doctoraal examen om tot de promotie te worden toegelaten en laat de regeling van die examens over aan

het Academische Statuut. Voor de examens in de Faculteit der letteren gaat het Academische Statuut uit van een systeem met een beperkt aantal candidaatsexamens en daarbij aansluitende doctorale examens. De candidaatsexamens moeten een eenigszins breeden grondslag geven voor de studie en hebben een uitgewerkt programma, dat de studenten slechts weinig vrijheid laat. Voor de doctorale examens, die één hoofdvak en twee bijvakken moeten omvatten, is de studie meer gespecialiseerd; de candidaat is daarbij alleen voor de keus van het hoofdvak gebonden aan bepaalde in het Academische Statuut opgesomde vakken, maar in de keus der bijvakken is hij vrij, behoudens de goedkeuring der faculteit.

Voor hen, die zich op de Nederlandsche archaeologie willen toeleggen, zijn het meest geschikt de candidaatsexamens in de klassieke taal- en letterkunde, de geschiedenis en de kunstgeschiedenis (Academisch Statuut, Art. 4, rubriek V, § 44, letters *a*, *j* en *k*) om als grondslag voor hun verdere studie te dienen. Op deze examens kan thans volgen een doctoraal examen met klassieke archaeologie of kunstgeschiedenis der Oudheid (waaronder in dat geval moet zijn begrepen de oude kunstgeschiedenis van West-Azië en Egypte) als hoofdvak (Academisch Statuut, als boven, § 47, letters *a* en *k*) en twee bijvakken naar keuze van den candidaat. Maar de Nederlandsche oudheidkunde zoekt men inderdaad als eventueel hoofdvak in het Academische Statuut onder de daar opgesomde vakken te vergeefs.

Is er dus in dit opzicht een leemte in het Academische Statuut? Zonder twijfel; want blijkbaar wordt behoefte gevoeld aan een examen, dat nog niet bestaat. Maar het Academische Statuut zelf geeft ook den weg aan om die leemte op zeer eenvoudige wijze aan te vullen. In het Statuut (in § 56) wordt immers bepaald, dat de faculteit, onder zekere voorwaarden, bevoegd is ook doctorale examens (maar geen candidaatsexamens) af te nemen in andere studievakken dan de in §§ 45 tot 55 omschreven vakken (waarbij de Nederlandsche oudheidkunde wordt gemist) en te bepalen, welke van de candidaatsexamens, vermeld in § 42, of afgelegd in andere faculteiten dan de faculteit der letteren als grondslag daarvoor kunnen dienen. Bereikt dus de faculteit der letteren een met klemmende redenen omkleed voorstel om een doctoraal examen in te stellen met Nederlandsche oudheidkunde als hoofdvak, dan zal de faculteit, bij de gebleken behoefte aan zulk een examen, zonder twijfel dit voorstel uitvoeren. Op die wijze is onmiddellijk de bedoelde leemte aangevuld.

Zeker is in Nederland de weg tot het verkrijgen van den doctorstitel in de letteren lang. Maar hij, die dien titel heeft verworven, weet, dat die titel in Nederland, en ook in het buitenland, hooger wordt geacht dan de buitenlandsche doctorstitels, die dikwijls, en vooral aan buitenlanders, zoo gemakkelijk worden uitgereikt. Al is het dus zeer gewenscht, dat een aanstaand museumambtenaar eenigen tijd aan een buitenlandsche universiteit gaat studeeren om zijn blik te verruimen en andere toestanden te leeren kennen, het is niet noodig, dat hij tot het buitenland zijn toevlucht neemt voor het verwerven van den titel van doctor in de letteren. Ook zonder een 'dubbele studie' is die titel voor hem in Nederland te behalen.

Leiden, Nov. 1930.

A. W. BIJVANCK.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND,
OP DONDERDAG 3 JULI 1930 DES AVONDS TE 8.30 IN HET SCHUTTERSLOF TE GOES.

Verslag der Vergadering door den Secretaris van den N. O. B. Aanwezig blijkens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: J. C. Annokke, Prof. dr. A. W. Bijvanck, J. L. van Dalen, Jonkvr. C. Engelen, J. Gimberg, Jhr. mr. D. P. M. Graswinckel, Mr. A. L. Heerma van Voss, Mej. C. W. Van IJsselsteyn, Exc. Ir. H. A. van IJsselsteyn, Dr. J. Kalf, H. van der Kloot Meyburg, Dr. G. Knuttel, Mr. A. Meerkamp van Embden, Jacob Mees, Mej. Dr. E. Neurdenburg, H. W. G. Ras, C. C. Remmerswaal, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, Jhr. J. L. A. A. M. van Rijckevorsel, Jhr. E. W. C. Six, Jhr. Ir. G. C. Six, Mr. G. J. Sprenger, Mr. Jan den Tex, Mr. P. G. van Tienhoven, Dr. W. S. Unger, F. A. J. Vermeulen, Dr. J. H. Vernhout, J. Vinhuizen, Jhr. E. W. von Wrangel auf Lindenberg, alsmede de heer Hajenius, burgemeester van Goes en de heer Rothuizen, architect der gemeente. Voorts eenige introducees.

De voorzitter, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, opent de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt. De notulen van de vorige vergadering worden goedgekeurd. Vervolgens leest de secretaris het jaarverslag van den Bond en van de verschillende aangesloten vereenigingen en commissies voor, welke alle achter de rede van den voorzitter zijn afgedrukt.

Namens de daarvoor benoemde commissie stelt de heer H. W. G. Ras voor, de rekening van den penningmeester goed te keuren. De afredende bestuursleden Jhr. Mr. Dr. Van Beresteyn, Prof. Dr. Bijvanck, Dr. Van Giffen, Mees en Mr. Dr. Van Rijckevorsel worden bij acclamatie herkozen. In de vacature, ontstaan door het overlijden van Mr. Dr. Overvoorde wordt benoemd de heer J. Th. Boelen, voorzitter van de vereeniging „Hendrick de Keyser”, te Amsterdam. Tot voorzitter van den Bond wordt de Heer Mr. Dr. Van Rijckevorsel herkozen.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt Gorinchem aangewezen, waarbij z. m. een bezoek aan Zalt-Bommel zal worden gebracht. Gouda en Schoonhoven, welke plaatsen ook genoemd worden, kwamen om verschillende redenen thans minder in aanmerking.

De redactie van het Oudheidkundig Jaar-

boek wordt in zijn geheel herkozen; in de vacature Overvoorde wordt de heer Dr. G. C. Labouchère gekozen. De heeren Jhr. Van Naerssen en Ras worden aangewezen als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening.

Bij de rondvraag ontspint zich een uitgebreide gedachtenwisseling over de vraag, of het gewenscht is, dat de Bond zich in verbinding zal stellen met den A.N.W.B., teneinde te bereiken, dat in de reiswijzers van dien Bond meer dan thans het geval is, juiste gegevens over onze monumenten zullen voorkomen. De heeren Knuttel, Von Wrangel, Van Tienhoven, Mees, Vermeulen, Kalf en Mej. Neurdenburg voeren hierover het woord. Tenslotte zegt het bestuur bij monde van den voorzitter toe, dat met den A.N.W.B. overleg zal worden gepleegd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit hierop de voorzitter de vergadering om daarna het woord te verleen aan den Heer Herm. van der Kloot Meyburg, die een voordracht met lichtbeelden hield over de restauratie van de Groote Kerk te Goes, welke onder zijn leiding had plaats gevonden. Na het beëindigen van deze rede deed de Heer Rothuizen, architect der gemeente Goes, eenige mededeelingen over het herstel van den dakruiter op deze kerk, welke bijna geheel vernieuwd moest worden. De voorzitter bracht aan beide sprekers den dank over van de vergadering voor hun belangrijke mededeelingen.

Den volgenden morgen ontving burgemeester Hajenius het inmiddels belangrijk aangegroeide gezelschap met eenige vriendelijke woorden in het gemeentehuis. Na bezichtiging van dit in vele opzichten merkwaardige gebouw, waarin ook een oudheidkamer is ingericht, begaven de deelnemers zich naar de Groote of Maria Magdalenakerk, waar de Heer Van der Kloot Meyburg de noodige aanwijzingen met betrekking tot de restauratie gaf. Na het noenmaal werd in auto's een tocht over het eiland Zuid-Beveland gemaakt, waarbij allereerst de kerk te Nisse werd bezocht, alwaar burgemeester Van der Poest Clement voor een bijzonder aardige ontvangst had zorg gedragen. Te Kruiningen werd even halt gehouden bij den houten standerdmolen, waar de secretaris van de vereeniging „de Hollandsche Molen”, mr.

Jan den Tex, gelegenheid kreeg eenige mededeelingen te doen en de deelnemers aan de excursie op te wekken bijdragen voor het hoognoodige herstel van den molen te willen geven. Vervolgens werd gereden naar Kapelle, waar de kerk en de toren met de merkwaardige baksteen spits werden bezichtigd. Tenslotte viel den deelnemers een alleraardigste ontvangst ten deel te Wemeldinge, waar de burgemeester, de Heer Wabeke, en diens echtgenoot en familieleden in Zeeuwsch costuum het gezelschap op den vliedberg ontvingen en op allerlei versnaperingen onthaalden. De voorzitter sprak in aller geest, toen hij den Heer Wabeke voor deze ontvangst hartelijk dank zegde:

Zaterdag 5 Juli werd te Hansweert de Wester Schelde overgestoken naar Walsoorden. Na aankomst in Zeeuwsch-Vlaanderen werd allereerst gereden naar het Huis te Zande te Kloosterzande, waar de familie Collot d'Escury de vriendelijkheid had het gezelschap met een morgendrank te verwelkomen. Vervolgens werd gewandeld naar de in de nabijheid gelegen kerk, welke uit 1250 dateert en in 1922—1924 was gerestaureerd. Daarna viel ons een waarlijk onvergetelijke ontvangst te Hulst ten deel, waar burgemeester Truffino met eenige welgekozen woorden den deelnemers in de hoofdplaats van Oostelijk Zeeuwsch Vlaanderen welkom heette. Na het middagmaal werden achtereenvolgens bezocht de Groote Kerk, het Landshuis, een door de zorgen van de freules Collot d'Escury zeer geslaagde tentoonstelling van kleederdrachten uit Zeeuwsch-Vlaanderen, en de Oudheidkamer, waarna een korte wandeling op de wallen van het merkwaardige stadje werd gemaakt. De welgeslaagde dag eindigde met een uitgebreide thee, door het gemeentebestuur van Hulst aangeboden, welke vriendelijkheid op hoogen prijs werd gesteld.

D. P. M. Graswinckel, Secretaris N. O. B.

Rede van den voorzitter, mr. dr. A. B. G. M. van Rijkevorsel, uitgesproken op de Algemeene vergadering te Goes op 3 Juli 1930.

Dames en Heeren,

Sedert de vorige jaarvergadering zijn den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond twee zeer markante persoonlijkheden ontvallen: Dr. C. Hofstede de Groot, wiens bijzondere verdiensten voor den Bond hem het eere-lidmaatschap hadden doen verleenen, en Mr. Dr. J. C. Overvoorde, een der oprichters en

drijvende kracht in den Bond, die zijn liefdevolle belangstelling had.

Beide voormannen zullen voortleven in onze dankbare herinnering!

Het schoone Zeeland, dat ons thans gastvrijheid beidt, werd zwaar getroffen door den grooten brand te Middelburg. Hoe hebben wij allen de vernietiging van het monumentale huis, dat laatstelijk den naam Hotel Verseput droeg, de schending in het karakteristieke stadsgezicht betreurd! Na deze ramp is echter gebleken, hoeveel voortgang de denkbeelden hebben gemaakt, welke ook onze Bond propageert. Het is aan de Rijksmonumentencommissie mogen gelukken de voorlichting van een goed architect bij den wederopbouw van de verwoeste straat te doen aanvaarden in het belang van het stadsgezicht — een gelukkige uitbreiding van het begrip monumentenzorg! Wij zijn Middelburg dankbaar voor dit goede voorbeeld.

Over den Leidschen stadhuisbouw zal nu spoedig worden beslist. Bij iedere Academische Lustrumviering is de waarde der traditie een geliefkoosd thema. Moge dit Leiden's Raad inspireeren om dien schat van traditie, den nog staanden gevel, te behouden.

Nieuwe tijden brengen nieuwe zorgen! De verbetering onzer wegen, de nieuwe bruggen, zijn een nieuw gevaar voor onze monumenten, voor het monumentale aspect van onze steden en dorpen. Wij durven slechts vragen, dat ook met deze belangen rekening worde gehouden. Te Maastricht heeft zich een verblijdende belangstelling voor de nieuwe brug geopenbaard — en de bouwmeester is aan de critiek tegemoetgekomen — ook dat is een gelukkig symbool!

De bouw van de brug bij Nijmegen ondervindt vertraging. Dat opent althans de gelegenheid om nog eens na te denken over de zoogenaamde Belvédère-brug, die van het prachtige gezicht op Nijmegen — ook een kostbaar bezit van de stad — weinig zou overlaten.

Dan zijn er onze gedéclassseerde vestingen. In de eerste plaats Naarden. Dit is in volstrekten zin een unicum. Het nageslacht zal het ons niet vergeven, indien wij dat verknoeien. Men staat thans voor de groote beslissing. Ik bepaal mij tot den wensch, dat de decisie zal worden genomen in het klaar besef van de waarde van het object, waar het om gaat!

Er is reden onze verheuging te uiten over den voortgang van de reorganisatie onzer musea.

Dank zij de vorstelijke schenking van de familie Van Heek is een nietw Rijksmuseum

te Enschede tot stand gekomen. Met voldoening vermeld ik ook de opening van Oudheidkamers te Aalten en te Kuilenburg.

De strijd, welke de Nederlandsche Oudheidkundige Bond wil voeren, is nog verre van volstreden. Maar wij krijgen steeds meer wind in de zeilen. Er is geen enkelé reden tot versagen!

Jaarverslag van den secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond Jhr. mr. D. P. M. Graswinckel, uitgebracht op de algemeene vergadering te Goes op 3 Juli 1930.

De telkenjare wederkerende en ook ditmaal weder van toepassing zijnde mededeeling, dat het ledental van onzen Bond stationair is gebleven, zou dit jaar te weinig zeggen, wanneer niet in de eerste plaats melding werd gemaakt van het groote verlies, dat de Bond geleden heeft door het overlijden van twee hoogst verdienstelijke leden, te weten van de heeren mr. dr. Overvoorde en dr. Hofstede de Groot. Op een andere plaats is over hen een uitvoerig „In Memoriam” verschenen. Hier moge ik mij er toe beperken er aan te herinneren, hoe mr. Overvoorde tot de oprichters van den Bond heeft behoord en hoe hij in de ruim dertig jaren, dat deze bestaan heeft, steeds deel van het bestuur heeft uitgemaakt. Bovendien bekleedde hij sinds vele jaren het voorzitterschap van de Commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek.

Zijn vele verdiensten voor den Bond alle op te noemen, zou hier te ver voeren; zijn vroegtijdig heengaan verhinderde het bestuur uitvoering te geven aan het voornemen, hem bij het bereiken van den 65-jarigen leeftijd, tevens het einde van zijn ambtelijke loopbaan in dienst der gemeente Leiden, het erelidmaatschap van den Bond aan te bieden.

Dr. Hofstede de Groot was sinds de Algemeene vergadering van den Bond te Almelo in 1928 met het erelidmaatschap bekleed, zulks ter gelegenheid van de voltooiing van zijn groote werk: De beschrijvende en critische lijst van de werken onzer 40 voornaamste schilders der XVIIe eeuw”, en niet het minst uit dank voor hetgeen hij steeds voor onzen Bond geweest is. Op onze vergaderingen heeft de heer Hofstede de Groot menigmaal het woord gevoerd tot verdediging van zijn meeningen, en het bestuur heeft hem steeds gaarne dat woord verleend.

De nagedachtenis dezer beide mannen zal bij den Bond in hooge eer blijven! Aan beider graf was de Bond door eenige bestuursleden vertegenwoordigd.

Naar buiten trad de Bond enkele malen op. Op het Internationaal Oudheidkundig Congres te Barcelona werd de Bond vertegenwoordigd door de heeren prof. Bijvanck en Van der Pluym. Prof. Vogelsang deed van onze belangstelling blijken bij het 60-jarig bestaan van het St. Bernulphus' gilde te Utrecht. Nog dient vermeld te worden, dat de voorzitter deel uitmaakte van het comité tot huldiging van ons vroeger bestuurslid, den heer F. A. Hoefler, en dat de secretaris op de receptie van den 80-jarige de gelukwensen van onzen Bond mocht overbrengen.

De bemoeiingen van den Bond met betrekking tot het huis Loowaard bij Zevenaar, waarvan in het vorige jaarverslag werd melding gemaakt, mochten succes hebben. De Provinciale Geldersche Archaeologische Commissie, door ons op een en ander opmerkzaam gemaakt, stelde een bedrag tot herstel van den toren van deze merkwaardige havezathe beschikbaar, welke voortbestaan thans weer voor langen tijd verzekerd is.

In den loop van dit jaar viel te Amsterdam de beslissing, dat het Rokin niet zou worden gedempt. De Bond verheugt zich in dezen afloop, waarvoor wij middels adressen en telegrammen aan het gemeentebestuur van de hoofdstad steeds geijverd hebben.

Dit verslag moge beëindigd worden met de mededeeling, dat de Bond toegetreden is als lid van de Stichting „Menno van Coehoorn”, welke beoogt het bewaren van onze oude vestingen. Van harte hopen wij, dat het streven van de nieuwe stichting, waarvan de Bond thans deel van het bestuur uitmaakt, succes moge hebben.

Uittreksel uit het Jaarverslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad. 1929.

De Heer M. A. Brandts Buys zag zich door toenemend drukke werkzaamheden in en om Arnhem, tot zijn spijt en tot ons leedwezen, genoodzaakt, te bedanken. Hem zij, ook hier, erkentelijkheid gebracht voor zijn toewijding en zijn onverflauwde belangstelling in onzen arbeid, ook na zijn uittreden. De belangstelling voor den N. K. O. blijft groeiende en ook de werkzaamheden blijven in omvang toenemen.

Tot lid werd benoemd de heer Anth. van der Horst, kerk- en concertorganist te Hilversum.

Over 23 orgels, 17 klokken en 3 carillons werd advies gevraagd en verstrekt. Bovendien werden herhaaldelijk adviezen van algemeenen aard gevraagd. Keuringen hadden plaats in

18 gevallen; voorbesprekingen zijn gevoerd voor de restauratie en voor het leveren van twee carillons, voor de restauratie van negen orgels en voor den bouw van twaalf nieuwe orgels. Op instigatie van de Vereeniging van Kerkvoogden in Nederland wendden drie Kerkvoogdijen zich tot ons om raad en voorlichting.

Aan ettelijke Kerkbesturen, die, nadat zij in groote moeilijkheden waren geraakt wegens in den laatsten tijd of ook wel juist geleverde orgels, moest worden geadviseerd zich vooraf van rechtskundige hulp te verzekeren. Het archief verkeert in goeden staat.

Verslag van de Vereeniging Topographisch Repertorium van Nederland over 1929—1930. In den loop van dit jaar werden aan hen, die zich bereid verklaard hadden een werkzaam aandeel in het vervaardigen van onzen catalogus te nemen en de in aanmerking komende topografische afbeeldingen in hunne omgeving te beschrijven, de kaarten toegezonden. Wij kunnen dus met vreugde constateeren dat thans na een langdurige, doch zorgvuldige voorbereiding een daadwerkelijke aanvang gemaakt is.

Toch kan het bestuur nog moeilijk voldaan zijn over deze vorderingen, daar het aantal dergenen die aan het werk zijn getoogen in verhouding tot het aantal collecties, dat op beschrijving wacht slechts zeer gering is.

De groote moeilijkheid bestaat hierin, dat onze Vereeniging niet in staat is den beschrijvers een zelfs geringe vergoeding voor hunnen arbeid te geven; aan den anderen kant is

eenige wetenschappelijke opleiding noodzakelijk en het werk, wil het voor ons van waarde zijn, tamelijk tijdroovend. Wij zijn dus grooten dank verschuldigd aan degenen, die thans aan den arbeid zijn.

In het bijzonder dient vermeld te worden hetgeen Mejuffrouw Kluytenaar voor onze Vereeniging heeft verricht, die met groote toewijding geheel belangeloos het grootste gedeelte der proef-catalogus van de topographica uit het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam nagezien, aangevuld en gewijzigd heeft, voorzover dit na het definitief vaststellen van de handleiding voor de bewerkers, noodig was en tenslotte heeft overgeschreven, daar de algemeene vergadering machine-schrift niet bestendig genoeg achtte. Tot ons heel groot leedwezen heeft Mejuffrouw Kluytenaar wegens persoonlijke omstandigheden het werk echter niet geheel kunnen voltooiën en is de commissie voor de beschrijving er nog niet in geslaagd een plaatsvervangster te vinden.

Verslag van de Commissie voor de Carteering van de Vóór- en Vroeghistorische monumenten in Nederland. Door de bemoeiingen van de H.H. F. E. Baron van Heerdt te Baarn en J. Butter te Deventer werden in de omgeving van deze plaatsen vele terreinen gecarteerd, terwijl ook in Drenthe voortgang werd gemaakt. Voor de verdere streken van ons land werd nog niet die voortgang gemaakt, die men verwacht had.

BERICHTEN VAN COMMISSIES, INSTELLINGEN EN VEREENIGINGEN

ZICH UITSTREKKENDE OVER HET GEHEELE LAND OF OVER PROVINCIES EN GEWESTEN.

Verslag van de algemeene vergadering der Vereeniging van Directeuren van Nederlandsche Musea.

De Vereeniging van Directeuren van Nederlandsche Musea heeft 21 Juni 1930 haar algemeene vergadering gehouden in het Nederlandsche Spoorwegmuseum te Utrecht.

Bij de opening van de vergadering herdacht de voorzitter, dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, het overlijden van mr. dr. J. C. Overvoorde. Spreker bracht in herinnering, hoe van den heer Overvoorde indertijd de oprichting van de vereeniging was uitgegaan, en hoe, evenals in zooveel andere, ook in de vereeniging Directeurendag zijn adviezen steeds op prijs waren gesteld.

Tot lid van het bestuur is gekozen dr. H. P. Coster te Groningen, tot gewoon lid der vereeniging prof. dr. G. A. S. Snijder, te Amsterdam.

Na eenige besprekingen van huishoudelijken aard hebben de leden met groote belangstelling het Nederlandsch Spoorwegmuseum bezichtigd. De algemeene indruk was, dat voor de geschiedenis van het verkeerswezen in Nederland de directie der Nederlandsche Spoorwegen met dit museum op den goeden weg is en zij in den Raad van Toezicht en den directeur, den heer H. Asselberghs, een uitnemende leiding voor dit museum heeft gevonden, waardoor in korten tijd zeer belangrijk werk is tot stand gebracht. Men hoopte dan ook, dat de directie der Ned. Spoorwegen verder de mid-

delen moge weten te vinden, om dit museum gestadig uit te breiden, opdat Nederland in deze niet achterblijve bij het buitenland.

Na dit bezoek heeft dr. ir. A. M. de Wild, uit 's-Gravenhage, een lezing gehouden over natuurwetenschappelijk onderzoek van schilderijen. Na een inleiding over de beschouwing van schilderijen in het algemeen behandelde spreker den materieelen opbouw daarvan. In het bijzonder wees hij er op, hoe elk der samenstellende deelen op zich zelf belangrijke aanwijzingen kan geven bij het bepalen van den ouderdom. Door microchemische analyse van de verfstoffen kan een schilderij wat betreft zijn datum van ontstaan worden gelocaliseerd, doordat van tal van verfstoffen de datum van eerste toepassing met zekerheid bekend is. Verschillende microchemische reacties werden door fraaie projecties toegelicht.

Een zeer voorname plaats neemt verder het röntgenografisch onderzoek in. Met een groot aantal projecties werd aangetoond, hoe vele bijzonderheden, welke in een schilderij voor het oog verborgen liggen, op een Röntgenfoto duidelijk zichtbaar zijn en hoe daardoor frappante ontdekkingen gedaan zijn.

Meer en meer vindt het natuurwetenschappelijk onderzoek toepassing bij den aankoop van schilderijen, om zoowel omtrent de echtheid als de gaafheid de grootst mogelijke zekerheid te verkrijgen.

Gezien het belang, dat het onderwerp voor museum-directeuren heeft, vond de lezing van dr. de Wild bij de leden een zeer aandachtig gehoor. Met een bijzonder woord van dank aan den spreker sloot de voorzitter de vergadering.

Stichting tot bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland. De stichting, reeds in een bericht op blz. 156

van den vorigen jaargang van het Oudheidkundig Jaarboek aangekondigd, is thans tot stand gekomen en is gevestigd te Arnhem. Hare statuten zijn koninklijk goedgekeurd. Haar doel is: aankoop en beheer van uit archaeologisch oogpunt belangrijke perceelen grond, bodemonderzoek onder deskundige leiding, subsidieering van wetenschappelijk oudheidkundig bodemonderzoek, bevordering van het samenstellen van een kaartregister over alle vondsten, aanleg van een inventaris van de terreinen welke archaeologische of praehistorische waarde hebben. De stichting wordt beheerd door een bestuur van ten minste tien leden. De minister van O. K. en W. heeft het recht een lid in het bestuur te benoemen; Ge-deputeerde Staten van Gelderland hebben het recht twee leden te benoemen, terwijl de Provinciale Geldersche Archaeologische Vereeniging en de Nederlandsche Heidemaatschappij elk één lid aanwijzen. De als resultaat van het bodemonderzoek in het bezit der stichting komende oudheidkundige voorwerpen zullen in een der musea, liggend binnen het gebied der provincie Gelderland worden geplaatst. Het bestuur beslist over die plaatsing en de voorwerpen blijven eigendom der stichting. Bij opheffing daarvan zullen de voorwerpen eigendom der provincie Gelderland worden.

Als bestuursleden werden benoemd: Prof. J. van Baren (Wageningen), H. J. Bellen (Ede), Jonkvr. C. Engelen (Zutphen), A. A. G. van Erven Dorens (Arnhem), dr. M. A. Evelein (Nijmegen), J. Gimberg (Zutphen), Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel (Arnhem), F. A. Hofer (Hattem), dr. J. H. Holwerda (Leiden), prof. ir. J. Hudig (Wageningen), jhr. ir. W. Laman Trip (Wageningen), P. van Lonkhuijzen (Arnhem), jhr. H. L. J. M. van Rijkevorsel (Wijchen), mr. A. P. van Schilfgaarde (Arnhem), mr. W. P. A. Smit (Arnhem), N. Waringa (Apeldoorn).

MUSEA.

LEIDEN, Academisch Historisch Museum. Op initiatief van Curatoren der Universiteit is een Historische Commissie opgericht, die zich zal toeleggen op het verzamelen van gegevens betreffende de geschiedenis der Leidsche Universiteit: documenten, welke voor die geschiedenis van beteekenis kunnen zijn (nu of in de toekomst) brieven en geschriften van belangrijke personen, die in betrekking tot de Universiteit staan, portretten, schilderijen, teekeningen en prenten, beeldhouwwerken, bullen, zegels, penningen, pamfletten en andere voorwerpen.

De commissie zal in een daarvoor ingerichte zaal in het Academiegebouw stukken uit haar blijvende eigen verzameling tentoonstellen en nu en dan, ter illustratie van bijzondere voorvallen of van bijzondere figuren of instellingen, door eigen en in leen gevraagde stukken te vereenigen, tijdelijke exposities houden.

De Commissie hoopt dat velen, voor haar doel sympathie gevoelend, bereid zullen zijn om handschriften of voorwerpen in bruikleen of ten geschenke te geven.

Secretaresse der Commissie, tevens conservatrice van de te vormen verzameling, is

meijuffrouw O. C. D. Siegenbeek van Heukelom (adres: Academiegebouw, 73 Rapenburg) terwijl voorts de Commissie is samengesteld als volgt: Prof. dr. L. Knappert, voorzitter;

mr. S. J. Fockema Andreae, penningmeester; prof. mr. D. van Blom, dr. J. J. de Gelder, A. van Hoogstraten, mr. P. J. Idenburg, dr. P. C. Molhuysen.

BOEKBESPREKINGEN.

C. L. van Balen, *De Blijde Inkomst der Renaissance in de Nederlanden*; voorrede van Prof. Dr. W. Vogelsang; met 63 afbeeldingen, A. W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij Leiden 1930. Dit boekje is een tweede gewijzigde publicatie van een artikel dat vroeger, d.w.z. in 1903, in het *Bouwkundig Tijdschrift der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* is verschenen. De lectuur was, als de ontmoeting met een goed oud vriend, een prettige herkenning. Inderdaad, zooals ook Prof. V. opmerkt, het lezen van dit boekje kan voor een eerste oriëntering aan een ieder worden aanbevolen, die de moeilijke 16de eeuw wil leeren begrijpen. En het is zoo gemoedelijk en onderhoudend geschreven, dat de inhoud nog evenzeer boeit als ze ons vroeger heeft gedaan, terwijl het sterk uitgebreide en over het geheel goed verzorgde afbeeldingsmateriaal de lectuur nog gemakkelijker maakt. Intusschen kan ik de teleurstelling van den heer F. Vermeulen (in zijn bespreking in de *N. R. C.* van 9 Juli) navoelen, want op het zekere genoeg, dat de eerste hoofdstukken geven, volgt al spoedig — ook Prof. V. heeft daarop o.a. met betrekking tot de Romanisten gewezen — de indruk dat het gegeven overzicht niet up to date is bijgewerkt niet alleen, maar dat de richtingen der stroomingen niet overtuigend zijn aangegeven. Het onderling verband der monumenten kan men, ja zal men, wanneer men ze alle overziet, anders zien. Zoo mist de heer Vermeulen, die nog kort geleden zijn verdienstelijke handboekbladzijden over deze periode schreef, o.a. den toren van IJselstein, die omstreeks 1530—37 „de eerste rasechte uiting van Italiaansch classicisme” in ons land was, en had hij de Friesche renaissance gaarne naast de Geldersche besproken gezien, welke vooral van de gebeeldhouwde grafzerken afgelezen kan worden. En hij wijst op Portugeesche invloeden naast Spaansche. Aan zijn opmerking over een enkele verouderde opvatting, als de Zuid-Nederlandsche barok is een uit Italië geïmporteerde barokke Jezuïetenstijl, zou men ook de „uitvinding” in plaats van verbetering der olieverven door van Eyck kunnen toevoegen. En in de altijd interessante verhandeling over de cartouche ware

wellicht beter aan het welbekende schildje te denken met de twee driekante lepjes, dat in den antieken tijd aan het wapentuig het S. P. Q. R. verkondigde, en dat in het Italië der renaissance voor opschriften op grafmonumenten wordt gebruikt. Veel eer dan aan krullend perkament zal men aan de lust tot meerdere versiering van dit schildje het rolwerk danken, dat uit die lepjes zich ontwikkelde. Maar genoeg over dezedetails. Alleen moet nog even de „slip of the pen” vermeld, waarop ook Vermeulen wijst, waardoor de schrijver, in plaats van Hendrick de Keyser, diens zoon Thomas Amsterdamsch bouwmeester noemt. — Wat de verhouding der verschillende stroomingen betreft, zoo wordt bijv. het verband van Dordt en Jan Terwen Aertsz. met de Zuidelijke Nederlanden ons niet recht duidelijk gemaakt en de Duitsche invloed binnen en over de toch kunstmatige grenzen evenmin; iets waar de heer V. B. in den aanloop tot de bespreking van dat punt zelf ook al op wijst. En terwijl de schrijver gaarne naar buitenlandsche invloeden van verschillende soorten speurt, houdt hij zich bij de voorkeur der 16de eeuwsche meesters voor het weergeven van het skelet op eens neutraal; hoe gemakkelijk had hij den weg naar Frankrijk kunnen vinden. Trouwens deze onevenwichtigheid werkt door het geheele boekje; pas in de laatste hoofdstukken bijv. zegt de schrijver ons dat hij een keuze uit zijn voorbeelden doet, terwijl hij feitelijk al in de eerste niet volledig is. — Laat ik tenslotte alleen nog iets over de algemeene strekking van het werkje zeggen. In den aanvang van zijn bespreking merkte ook Vermeulen op dat alleen al uit den titel en de versiering van den omslag een geest van wel haast 30 jaren geleden spreekt, welke zich ook in het geschriftje zelf weerspiegelt. Een blijde inkomst hield de renaissance hier zeker niet. Wel ga ik niet accoord met hen, die de overtuiging zijn toegedaan dat de renaissance voor de noordelijke landen het afbreken van een belangrijke inlandsche kunst beteekent. Ik neem gaarne aan dat een zekere mode in het spel was; het getuigde van zekere ontwikkeling wanneer men de vormen uit Italië kende en wist toe te passen. Maar een dergelijke beweging zou nooit de overhand hebben gekregen, wan-

neer ze tegenover een krachtig bloeiende kunst in onze landen was komen te staan. En al mogen nu niet dadelijk de resultaten van de zuidelijke import zoo goed zijn geweest, de landen benoorden de Alpen zijn toch door deze periode heen tot de rustiger verhoudingen der 17de en 18de eeuw gekomen. En zoo lijkt het mij ook niet juist om met den schrijver aan te nemen dat de kunst van Jacob van Campen e.a. de oudere renaissance in de groote bouwwerken heeft verdrongen. Er is m.i. veeleer sprake van het doordringen van een beter begrip van de overgenomen vormen, een overwinnen van de tweeslachtigheid, een tot rust, tot eenheid komen na overdaad van details. En daarom moeten wij de binnentrekende renaissance niet verachten, al zullen wij evenmin van een blijde inkomist kunnen spreken. — Ondertusschen doen al deze overdenkingen ons begrijpen dat het niet wel mogelijk was voor den schrijver de studie van haast 30 jaar geleden geheel over te doen. Het is om de eenvoudige duidelijke inleiding dat men dit boekje, zoo als het is, toch altijd weer op prijs zal stellen. Een gemoedelijk vertellende introductie tot een moeilijk tijdperk, welke op hem die een begin wil maken met de studie daarvan, den indruk maakt dat hij er al iets van begrijpt, is waarlijk al te veel waard om niet verheugd te zijn dat ze door dezen herdruk gemakkelijk bereikbaar is geworden. *E. N.*

J. L. van Dalen, *De Groote Kerk (Onze Lieve Vrouwenkerk) te Dordrecht*. Dordrecht, Dordrechtshé Drukkerij en Uitgevers-Maatschappij, 1927.

Het is tegenwoordig, ondanks de uitbreiding die de kunsthistorische litteratuur ook ten onzent ondergaat, nog steeds een zeldzaamheid, dat over een eersterangs Nederlandsch monument van geschiedenis en kunst een monografie verschijnt, het onderwerp waardig. Zulk een monument is ongetwijfeld de Groote Kerk te Dordrecht, waarover de archivaris dier stad, de heer J. L. van Dalen, een lijvig boek-deel heeft geschreven.

De onbevangen lezer, het kan moeilijk anders, geraakt dankbaar gestemd, wanneer hij zulk een boek van 309 bladzijden groot quanto druks onder oogen krijgt en reeds bij het eerste doorbladeren getroffen wordt door het groote aantal afgedrukte bewijsstukken, welke tekst wel de helft van dien van het geheele boek uitmaakt. Het is het werk van een archivaris, iemand die vervuld is van liefde voor het voornaamste bouwwerk zijner stad en daarbij beter dan eenig ander thuis is in de bronnen en de

litteratuur, welke de geschiedenis van dat bouwwerk betreffen. Het boek is een feestuitgave, bezorgd door een commissie die den heer Van Dalen bij gelegenheid van zijn 25-jarig archivariaat in de gelegenheid heeft gesteld het resultaat van jarenlange studie op monumentale wijze in druk te laten verschijnen.

Overigens heeft genoemde Commissie bij het feit, dat zij een hartewensch van den jubilerenden archivaris in vervulling deed gaan, niet vergeten er zich rekenschap van te geven of het wel nut had juist deze uitgave te bevorderen. In haar in het boek geplaatste voorbericht schrijft zij, dat een uit haar gevormde subcommissie „werd opgedragen om in overleg met den schrijver en den uitgever alle maatregelen te treffen, teneinde deze uitgave tot een standaardwerk te maken”.

Dan volgt als motiveering der uitgave het volgende. „Onder onze Gothische kerkgebouwen neemt de Groote Kerk een belangrijke plaats in; zij bevat voortbrengselen van kunstnijverheid uit verschillende tijdperken. De geschiedenis der Kerk, als voornaamste stedelijk monument en als belangrijkste middelpunt der geestelijke en burgerlijke samenleving in vorige eeuwen, is nauw met die der stad zelf verbonden. Ook voor de geschiedenis der geslachten, die te Dordrecht hebben gebloeid, is die kerk van groot belang. Wij gelooven daarom, dat dit werk van een in de behandelde stof zoo doorkneden geschiedkundige voor lieden van velerlei belangstelling een rijke bron van kennis zal zijn, te meer waar zeer vele der door den schrijver zelf gevonden gegevens hier voor het eerst worden medegedeeld en in verband gebracht met het critisch verwerkte materiaal, door andere schrijvers verzameld.

Om naast den vriend der historie, ook hem, die in de Groote Kerk allereerst het kunstwerk ziet, te bevredigen, zal het boek worden verlucht met ruim 50 platen, vele meer dan één afbeelding bevattend, waarvan het overgrootste deel gewijd is aan de schoonheid van het gebouw en zijn inhoud.”

Het door de Commissie gebruikte woord standaardwerk doet verwachten een boek, dat zoowel wat tekst als wat uitvoering betreft voorbeeldig is als monografie over een monument van geschiedenis en kunst. En onwillekeurig denkt men aan de geïllustreerde monumentenbeschrijvingen in ons land en elders, zooals die in groot verband, meest van overheidswege worden ondernomen. Mogen ook wat onderdeelen betreft afwijkingen bestaan tusschen de systemen, welke bij de monumen-

tenbureau's der verschillende landen gevolgd worden, een hoofdindeeling als die, welke het Nederlandsche Rijksbureau voor Monumentenzorg in acht neemt, (opgave van litteratuur, opgave van afbeeldingen, geschiedenis, beschrijving, bouwgeschiedenis, behandeling der tot het gebouw behorende voorwerpen), is in de praktijk in ieder geval zeer doeltreffend gebleken. In gebieden waar ten onzent reeds veel detailwerk op archivalisch gebied is ondernomen en nog ondernomen wordt, levert de aan het Rijksbureau opgelegde beperking, dat bij de samenstelling der uitgaven geen direct archiefwerk mag worden verricht, niet zoo veel bezwaren op, temeer omdat die regeling ook voor niet aan dat Bureau verbonden oudheidkundigen een aanmoediging is om in tijdschriftartikelen het voor die uitgaven noodige voorwerk te verrichten door het uitgeven van bronnenmateriaal. Aangezien het dan ook niet doenlijk is de kunsthistorische beschouwing van een bepaald monument in de officieele beschrijving zoo ver uit te strekken, dat vergelijkingsmateriaal van buiten het in het desbetreffende deel beschreven gebied eenigszins volledig wordt aangevoerd, is voor een degelijke monumentenbeschrijving ook gepubliceerd kunsthistorisch voorwerk noodig. Standaardwerk kan het eene en het andere slechts zijn onderscheidenlijk als bronnenpublicatie en als behandeling van een bepaald kunsthistorisch probleem, niet echter als monografie over een monument als de Groote Kerk van Dordrecht, dat historisch en kunsthistorisch zoovele aspecten biedt.

Nu ontbreekt bij 's heeren Van Dalen's boek die orde, die blijkens de praktijk der officieele monumentenbeschrijvingen onmisbaar is voor een monografie als zooeven bedoeld. Wat de schrijver levert is dat gedeelte ener volledige monografie, welks bewerking ongetwijfeld aan niemand anders beter toevertrouwd zou zijn geweest: het zuiver geschiedkundige. Dat hij uit gedrukte en ongedrukte bronnen een practisch gesproken volledige reeks gegevens in zijn boek bijeengesteld heeft is iets, waarvoor inderdaad ieder, die verdere studies over dit monument of eenig onderdeel daarvan zou willen maken, ten zeerste dankbaar mag zijn. Maar of nu werkelijk alle maatregelen zijn getroffen „ten einde deze uitgave tot een standaardwerk te maken” en de „lieden van velerlei belangstelling” van oordeel zijn zullen, dat „zeer veler door den schrijver zelf gevonden gegevens hier in verband (worden) gebracht met het critisch verwerkte materiaal, door andere schrijvers verzameld,” valt te betwijfelen, voor-

al waar het betreft hem, „die in de Groote Kerk allereerst het kunstwerk ziet” en te bevredigen zou zijn door de verluchting met ruim 50 platen. Aan dit boek blijkt weer eens ten duidelijkste hoe noodig de samenwerking is tusschen een historicus enerzijds, een bouwkundige en een kunsthistoricus anderzijds. Immers: de geschiedenis, de beschrijving en de uit beide afgeleide bouwgeschiedenis vormen een organisch geheel; zonder verbinding met de beide anderen is elk in zichzelf onvolledig, niet ten volle begrijpelijk of belangwekkend. Het is den heer Van Dalen niet mogen gelukken bij het samenstellen van zijn werk dat organische geheel te scheppen: door gebrek aan samenwerking met ter zake kundigen heeft hij de beschrijving en de bouwgeschiedenis niet naar behooren kunnen uitwerken en daardoor ook het door hem zoo vlijtig bijeengebrachte bronnenmateriaal zelfs ten opzichte van het zuiver geschiedkundige gedeelte niet ten volle tot zijn recht kunnen doen komen. Een mede op goed begrip der bouwgeschiedenis steunende aesthetische waardeering van het monument is onder deze omstandigheden natuurlijk ook achterwege moeten blijven. Bij het beoordeelen van dit werk diene men echter niet te vergeten, dat men in het geval der Groote Kerk van Dordrecht in de ongunstige omstandigheid verkeert, dat de rekeningen van den kerkbouw uit den tijd, dat de thans overcindstaande muren zijn opgetrokken, niet meer over zijn. Wat nog over is aan dergelijke bescheiden heeft meerendeels betrekking op bouwdeelen en andere voorwerpen, die niet meer in wezen zijn, zoodat er betrekkelijk weinig aanleiding is tot vergelijking van gegevens uit geschreven bronnen met die, welke aan het monument zelf te vinden zijn. Het begin van alle wijsheid ware hier geweest: op deze omstandigheid den aandacht vestigen en dan als uitgangspunten voor de bouwgeschiedenis die weinige gevallen te nemen, waar gegevens beiderzijds elkander wél aanvullen. Thans zijn de bijeenverzamelde gegevens vaak zoo weinig in organisch verband tot elkaar gebracht, dat men niet beoordeelen kan, of het in extenso afdrucken van zekere bewijsstukken wel te verantwoorden is. Veel in 's heeren Van Dalen's boek is op zichzelf zeer wetenswaardig, zonder dat blijkt of het wel van essentieele beteekenis is voor een monografie over dit onderwerp.

Te betreuren is het, dat de heer Van Dalen er bij dit alles niet voor gezorgd heeft, dat men gemakkelijk den weg vindt in zijn boek en zonder moeite de juiste plaats van herkomst van al zijn gegevens kan bepalen. Wat het

eerste betreft, het gemis van een klapper wordt bij zulk een omvangrijk werk sterk gevoeld. In zijn voorrede zegt de heer Van Dalen wel getracht te hebben „het geheel zelfstandig te behandelen, onder nauwkeurige verwijzing naar de plaats, waar men de echte bescheiden vinden kan”; dit geldt echter in hoofdzaak alleen de plaatsaanduiding van het origineel bij de afgedrukte bewijsstukken, en wel daar waar dat origineel zich in het archief der stad Dordrecht bevindt, voorzien van het nummer van den inventaris, welken de heer Van Dalen zelf heeft uitgegeven. Men vindt in den tekst wel verwijzingen naar de bewijsstukken, bij deze echter geen terugverwijzing naar den tekst. Bovengenoemde voorrede is, waar ook geen litteratuurlijst in het boek is opgenomen, ten eenenmale onvoldoende om den lezer in de litteratuur wegwijs te maken. Zelfs heeft de schrijver nagelaten de juiste titels der daar genoemde werken en tijdschriftartikelen te vermelden; hij haalt die litteratuur ook onnauwkeurig aan in zijn tekst, waar nergens voetnoten aangebracht zijn.

Als oudste bron voor de geschiedenis der Dortsche Kerk beschouwt de heer Van Dalen het zoogenaamde *calendarium* van Pieter Michielsz., een kapelaan dier kerk, die in 1228 overleden zou zijn. Mr. Cornelis van Someren beweert van dit kroniekje nog in het begin der 18de eeuw een excerpt gezien te hebben, dat door een oomzegger van Pieter Michielsz. vervaardigd geweest zou zijn. Ook dit excerpt is verloren, echter door van Someren naar diens zeggen gedeeltelijk overgeschreven, van welke copie hij in zijn handschrift over Dordrecht een vertaling in het Nederlandsch opnam. Thans is dit de eenige vorm, waarin wij een vermeend document over hebben, dat overigens niet te contrôleeren gegevens over de oudste geschiedenis van Dordrechts kerk zou bevatten. De heer Van Dalen houdt geen rekening met de mogelijkheid, dat het *calendarium* het product van een mystificatie zou zijn; toch zal hij wel weten hoe verschillende 18de-eeuwsche oudheidkundigen zich aan zulk een liefhebberij hebben schuldig gemaakt. Zoolang geen enkel argument vóór de waarheid der in het *calendarium* voorkomende mededeelingen is gevonden is het voorbarig dit stuk als echte geschiedbron te beschouwen. Hetzelfde kan men zeggen over de legende van St. Sura, zooals die tot ons gekomen is.

Juist omdat deze vermeende bronnen aangehaald worden mist de oudheidkundige noode een uitspraak, of het nog mogelijk zou zijn eenig ander gegeven over de oudste geschie-

denis der kerk te verkrijgen. Met name zou hij willen weten in hoeverre nog eenig resultaat van opgravingen te verwachten is. Wat is er bekend van het niveau der naaste omgeving der kerk ten opzichte van dat van de rest der stad? De heer Van Dalen drukt op blz. 8 van zijn boek een citaat — van wien? — af, als zou de kerk op „een eenigszins verheven grond; mogelijk reeds vóór de stichting opgehoogd” gebouwd zijn. Waarom heeft hij naar aanleiding van deze mededeeling geen verdere onderzoekingen gedaan, althans gemeld, of het citaat waarheid bevat?

Zekerheid over bouwwerkzaamheden hebben wij pas uit een 1284 te dateeren rekening (over die dateering had wel een enkel woord gezegd mogen worden). Men werkte in genoemd jaar aan den toren en aan het Onze-Lieve-Vrouwenkoor. Hier in het bijzonder doet zich het uitblijven van een grondig onderzoek aan het gebouw zelf gevoelen; men zou zoo gaarne weten of het niet mogelijk ware in de huidige, na den brand van 1457 gebouwde kerk, sporen van het 13de-eeuwsche bouwplan aan te wijzen. Heeft men tijdens de laatste restauratie geen gelegenheid gehad een dergelijk onderzoek in te stellen?

Het lijstje jaartallen voor de bouwgeschiedenis, dat de heer Van Dalen van den architect G. N. Itz in zijn boek overneemt, kan moeilijk juist zijn. De jaartallen vóór 1284 zijn alle aan bovengenoemd *calendarium* van Pieter Michielsz. ontleend. Als stichtingsjaar der kerk stelt Itz het jaar 1080, omdat hij uit een gegeven in het *calendarium* opmaakt, dat toen geleefd moet hebben de bouwmeester der kerk, wiens naam van Someren in het Nederlandsch vertaalt met Pieter de Groot. Geheel willekeurig is daarbij de meening van Itz, dat toen de toren gebouwd moet zijn; het is bezwaarlijk om aan te nemen, dat ook maar de kern van het tegenwoordige gevaarte uit dien tijd zou dateeren. Onmogelijker is het dan nog, dat het tegenwoordige hooge koor en het transept zelfs ook maar in eersten aanleg dateeren zouden van 1174; hun plattegrond reeds wijst op een bouwtijd na het doordringen der Fransche Gotiek in Noord-Nederland, wellicht dus ook na 1254, toen van het eerste monument in dien stijl ten onzent, den kooromgang van den Utrechtschen Dom, de eerste steen werd gelegd. Ook lijkt het niet waarschijnlijk, dat het tegenwoordige Onze-Lieve-Vrouwenkoor, welks plattegrond op typeerend laat-gotische wijze die van het kerkgebouw in zijn symmetrie verstoort; in eersten aanleg datgene is geweest, waarvan in de rekening van 1284

wordt gesproken. Eerder kan men denken, dat toen met dien naam het in aanbouw zijnde hooge koor werd aangeduid.

Zooals reeds gezegd mist men een stelselmatige beschrijving van het geheele gebouw. Daarbij komt dan nog dat buiten de eene plattegrond achter in het werk, die dan nog meer ter aanduiding van de plaats der verschillende kapellen en altaren dan terwille van een goed overzicht van het bouwwerk aan de afbeeldingen is toegevoegd, geen enkele opmeting de gelegenheid biedt deze kerk als architectonische schepping in haar juiste verhoudingen te beoordeelen. Heeft men voor de laatste restauratie niet zulke teekeningen gemaakt? Genoemde plattegrond ware voor de geschiedenis der kerk nog illustratiever geweest, indien men er met verschillende soorten van invulling op aan had gegeven, hoe men zich de uitbreiding der kerk in verschillende bouwperiodes dacht.

Wat uitvoering betreft zijn de fotografieën in het boek zeer goed. Bij de keuze van opnamen is echter te weinig overwogen wat nu wel documentaire waarde kon hebben, daarentegen te veel op schilderachtigheden gelet. Zoo had ook het aantal platen, dat aan het belangrijkste kunstwerk in de kerk, de koorbanken, gewijd is, gevoegelijk nog grooter kunnen zijn dan 8; men had daarmede in een monumentale uitgave als deze althans een volledige reeks opnamen kunnen hebben van details dezer unieke schepping. Daartegenover had zonder bezwaar wat gemist kunnen worden van de afbeeldingen der als kunstwerk minder belangrijke grafzerken, waar in dit boek toch reeds zooveel moeite gedaan is om voormalige of nog bestaande monumenten van Dordtsche geslachten tot hun recht te doen komen.

De teekeningen St. Sura betreffende, die op afbeeldingen 2 en 3 zijn weergegeven, waren zeker niet het reproduceeren waard. Ook zou het wellicht de voorkeur verdienen om het plaatje van afb. 3 te beschrijven als „St. Sura met een engel” en niet als „St. Sura met een harer moordenaars” (zie blz. 11).

Overigens ontbreekt in den tekst doorgaans een verwijzing naar de afbeeldingen en bij die afbeeldingen steeds een verwijzing naar de plaatsen in den tekst, waar zij besproken worden. Natuurlijk zou dit laatste euvel nog beter door een klapper verholpen geweest zijn. Waarom het door Bloklandt geschilderde Laatste Avondmaal op afb. 17 weergegeven is blijkt niet uit den tekst; en dat terwijl kunsthistorici gaarne zouden willen weten, welk verband er tusschen dit schilderij en de Groote Kerk bestond.

De uitvoering van het boek is wat het drukwerk betreft het onderwerp waardig, ook al zou menigeen wellicht de voorkeur gegeven hebben aan een minder vet type van letter voor den tekst. Het ontwerp van den band is eenvoudig en goed, pretentieloos en toch niet armoedig. Minder mooi is daarentegen de in-deeling van het titelblad; gelukkig wordt de aandacht hier afgeleid door het daartegenover geplaatste uitstekend gelijkende portret van den schrijver, wien de lezer, hoewel in verschillende opzichten niet voldaan, toch dankbaar zijn mag voor dit met liefde ondernomen en dan ook zeer nuttige werk. *G. C. Labouchère.*

A. E. van Giffen. *Die Bauart der Einzelgräber, Beitrag zur Kenntniss der älteren individuellen Grabhügelstrukturen in den Niederlanden.* Mannus-Bibliothek, n. r. 44 en 45 (Leipzig, Verlag von Curt Kabitisch, 1930). — Deel I: tekst (VIII + 207 blz.), Deel II: platen (VII blz. + 156 plans en afbeeldingen op 119 platen).

Met dit boekwerk, dat reeds in 1927 gereed was, maar dat eerst dezen zomer, tot het begin van 1930 bijgewerkt, is verschenen, heeft Van Giffen ons wederom een belangrijke bijdrage geschonken tot de kennis der vroegste geschiedenis van ons vaderland. Dat is evenwel niet de eenige reden om het verschijnen van dit boek met vreugde en ingenomenheid te begroeten. Uit dit boek blijkt immers nog weer eens opnieuw voor de internationale wetenschappelijke wereld, — wat wij, Nederlanders, al zoo lang wisten, — hoe kundig in het noorden van Nederland wordt opgegraven, hoe zorgvuldig de resultaten dezer opgravingen door het Biologisch-archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen worden bewerkt en hoe vlug daar de wetenschappelijke bewerking aan het belangstellende publiek wordt medegedeeld.

Het is voortreffelijk, dat dit boek verschijnt in een internationale taal, nadat de eerste berichten over de meeste opgravingen zelf reeds in het Nederlandsch waren verschenen, niet alleen omdat op die wijze de belangrijke ontdekkingen van Van Giffen, die ook voor de praehistorische archaeologie buiten Nederland van groot gewicht zijn, meer algemeen bekend worden, maar ook omdat door een boek als dit het wetenschappelijke aanzien van de Nederlandsche archaeologie aanmerkelijk wordt verhoogd. Want de opgravingen en hun resultaten, de kunst van waarnemen en de platen waarin

de waarnemingen zijn vastgelegd, dat alles getuigt van de grootste zorg en liefde, van diepen ernst en streng wetenschappelijken zin; dat is werk van den allereersten rang. Met instemming zal men de dankbetuigingen lezen van Van Giffen aan zijn trouwe medewerkers, zijn teekenaar den heer L. Postema en zijn voorgraver den heer J. Lanting. Maar niemand zal dit boek in de hand nemen zonder een gevoel van bewondering voor den man, die het teekenwerk en de opgravingen heeft geleid en gebracht tot groote hoogte, steeds zijn methode perfectioneerend, steeds scherper opmerkend en nauwkeuriger vastleggend. Hier past allereerst aan Van Giffen een woord van hartelijken dank.

Wie de publicatie's der laatste jaren van Van Giffen heeft gevolgd, zal in dit boek al dadelijk veel vinden, dat hem zeer goed bekend is. Want zeker heeft niemand, die de ontdekking van den grafheuvel van Harendermolen, bij voorbeeld, met aandacht in het bericht van de opgraving heeft gevolgd, het merkwaardige monument, dat daarbij werd ontsluit, ooit weer vergeten. Behalve dezen tumulus vindt men thans wederom beschreven de opgravingen bij Zeijen, bij Steenwijkerwold, bij de Lage Vuursche en bij Wessinghuizen, verder bij Zuidlaren, bij Weerdinge, Wessingtange en Wollinghuizen, maar ook op de Veluwe, bij Vaassen, Epe, Uddel en Ermeloo, om alleen deze monumenten te noemen. De oorspronkelijke structuur van deze grafheuvels, met hun houten constructie, wordt zeer zorgvuldig verklaard. Daarbij komen de verschillende typen ter sprake, met een palissade, met een bouw als een bijenkorf en de zogenaamde koepelgraven. Ook wordt aandacht geschonken aan de ontwikkeling der verschillende typen, aan verwante monumenten in het buitenland, aan de verbreiding en aan de mogelijke herkomst. Er is dus een zeer rijk materiaal in dit boek verwerkt en men zal zeker dankbaar wezen, dat men naast het vele nieuwe, dat men te lezen krijgt, thans ook de reeds bekende monumenten in dit boek bijeen vindt, meestal in een verbeterde en verduidelijkte beschrijving. Vroeger waren de berichten over deze opgravingen alleen te vinden in tal van jaarverslagen en tijdschriften; thans is alles bij elkander verenigd tot een waarlijk grootsch geheel.

Wellicht zal men bij het opnieuw doorwerken van deze opgravingsberichten de opmerking maken, dat door een meer systematisch ordenen van het materiaal voor dit boek een beter overzichtelijk geheel kon zijn verkregen. Ook is het niet altijd onmiddellijk duidelijk, wat de

schrijver bedoelt. Door een betere dispositie en een vlotter stijl zou het boek voor het groote publiek zonder twijfel veel aantrekkelijker zijn geworden.

Het zou intusschen zeker niet billijk wezen, wanneer men daarbij aan een tekortkoming zou denken. Want bij nadere bestudeering bespeurt men wel degelijk een goed doordachten samenhang in het werk en de stijl der beschrijvingen hangt nauw samen met een eigenschap van het boek, die juist de aantrekkelijkheid zeer verhoogt. Ik bedoel de directe en onmiddellijke betrekking, die er voortdurend blijkt te bestaan tusschen den schrijver en het door hem beschreven materiaal. Dit is alles zijn meest eigen werk; hij staat daar midden in; hij gaat er geheel in op. Men bespeurt terstond de groote liefde en toewijding, waarmede alle monumenten zijn onderzocht en beschreven, en men voelt de nauwe aanraking tuschen den bewerker en zijn opgravingen.

Op die wijze begrijpt men, dat Van Giffen nog niet op den afstand staat van de door hem ontdekte monumenten, die de onmisbare voorwaarde is voor het geven van een ook voor anderen geheel duidelijke beschrijving. Men begrijpt ook, dat men nog niet een overzicht van het materiaal mag verlangen, waarin de enkele monumenten als onderdeelen van een groot geordend geheel worden opgevat. Een historie is uit dit materiaal nog niet gegroeid.

Van Giffen zou hier zonder twijfel de tegenwerping maken, dat nog lang niet voldoende materiaal bekend is, dat nog veel nauwkeurig moet worden onderzocht, niet alleen in ons land, maar ook daar buiten, en dat er eerst meer eensgezindheid zal moeten wezen bij het verklaren der verschijnselen, voordat aan zulk een meer algemeen overzicht kan worden gedacht. Dit boek kan slechts een stap zijn, — maar het is reeds een zeer groote stap, — naar het verkrijgen van zulk een overzicht. Wij willen daarom eindigen met den wensch, dat Van Giffen zijn werk met dezelfde kracht en energie zal kunnen voortzetten, waarmede hij tot nu toe heeft gearbeid, en dat hij de middelen om dit werk voort te zetten rijkelijk zal vinden. Moge het succes van dit boek hem daarbij behulpzaam zijn!

Leiden, Nov. 1930.

A. W. Bijvanck.

Das Kostüm der Blütezeit Hollands, Kunstwissenschaftliche Studien Band IV, door Frithjof van Thienen, (afzonderlijk uitgegeven tot p. 112 als academisch proefschrift onder den titel van: Studien zur Kunstgeschichte der

Blütezeit Hollands) uitg. Deutscher Kunstverlag Berlin W. 8, 1930.

Een studie zooals deze, welke in finesses der kunstgeschiedenis afdaalt, zou alleen beoordeeld kunnen worden door iemand, die het geheele bewerkte materiaal te zijner beschikking had. Vooral voor costuumkunde is het moeilijk het juist of onjuist te bepalen als er slechts een betrekkelijk gering aantal afbeeldingen ter demonstratie bij de hand is; in dit geval zijn het er toch nog 72, die de groote lijn van het boek goed illustreeren. Al is men ook zoo nauwkeurig als dezen schrijver, er kan verwarring ontstaan over kort of lang, wijd of nauw; een paar c.M. meer of minder kunnen aan een kleedingstuk veel veranderen. De lengte van het wambuis verplaatst zich tusschen 1620 en 1650 ongeveer 35 c.M. en toch vertegenwoordigt dit langer en korter worden telkens een bepaalde periode. In het hier te bespreken werk treft ons een groote rijkdom van gedachten en gegevens, die zich niet alleen bepalen tot den vroegeren tijd, maar dikwijls een brug slaan naar de moderne cultuur, zooals b.v. de opmerking over het hedendaagsche theater (p. 133), de reformdracht (p. 145), de korte rok (p. 146), de slanke dracht in 1929 (p. 145) en niet te vergeten den Bubikopf (p. 158). Dit geeft iets boeiends aan de beschrijving en toont, dat de heer van Thienen opmerkingsgave bezit; zelfs kent hij een woord uit het ouderwetsche naaiatelier der negentiger jaren, dat nu evenwel voor velen in het vergeetboek moet geraakt zijn, n.l. Besenlitze (p. 44). Hier is evenwel volgens noot 2 toch nog iets anders bedoeld als bezemband; stootkant is de technische term voor een band stof, (geen veterband), van ongeveer 4 tot 7 c.M. breedte, deze dient tegen slijtage van het onderste deel van den rok.

De schrijver geeft een nauwkeurig onderzoek van het costuum in den bloeitijd van ons land over het korte tijdsbestek van 1600—1660. Eerst behandelt hij de stof analytisch: Werdegang und Wandel der einzelnen Kostümstücke, later volgt de synthese: völlige Umstilisierung dieser Epoche, de ontwikkeling van den kleedingstijl in dien tijd, ook ten opzichte van ornament, bouwkunst, literatuur en theater; de beteekenis der kleur wordt in een apart hoofdstuk besproken. In de Zusammenfassung krijgt men te hooren over: Kleid und Kunst, waarbij door voorbeelden en lijsten met Parallel-Erscheinungen de verwantschap tusschen verschillende kunstuitin-

gen in een bepaalden tijd wordt duidelijk gemaakt. Eerlijkheidshalve wordt er bijgevoegd; dat Parallellen „gewiss lehrreich aber keineswegs erklärend sind” (p. 161). Leerrijk ook voor Hollanders en buitenlanders is de Anhang met een bruidsinventaris uit 1629, gevolgd door prosa en poëzie van 1625, 1637, 1640 en 1664. De vertaling der verzen in het Duitsch, die zeer goed gelukt is, bewijst met hoeveel werklust de schrijver bezielde is geweest.

Is bij elke studie voorzichtigheid in het trekken van conclusies geboden, voor de costuumgeschiedenis geldt dit in het bijzonder, omdat er tot voor kort eindeloos werd gefantaseerd en het noodzakelijk is daarvan los te komen. Voorzichtigheid en zelfs wantrouwen (b.v. p. 102 noot 1) voor het aannemen van bestaande principes is een van de kenmerken van deze serieuze studie. Voor het vaststellen van feiten, voor het begrip van het veranderen der vormen helpt den schrijver zijn groote belezenheid en kennis van materiaal, waaronder ook inventarissen en rekeningen behooren. Tevens heeft hij gevoel voor het kleedingstuk zelf, voor zijn samenstelling en veranderingen; meer nog dan door intuïtie, die volgens hem de costuumvorscher moet bezitten (p. 2), werd hij daardoor in het goede spoor gehouden. Deze capaciteit is bij een man zelden sterk ontwikkeld, omdat hij zich gewoonlijk weinig bezighoudt met het hanteeren van stoffen en het uitzoeken van modellen. Zoo nu en dan vraagt men zich zelfs af, heeft deze doctor in de Letteren en Wijsbegeerte ook soms een knipcursus gevolgd? Er is echter nog een hoedanigheid, die hem geholpen moet hebben zijn weg in den warwinkel der costuumvormen te vinden, deze is het aanvoelen van atmosfeer, dat niet alleen tot de vertaling der gedichten beperkt bleef (p. 2). Een voorname factor is ook, dat de schrijver niet blijft staan bij het uiterlijk van het kleedingstuk, maar zich kan voorstellen, hoe men zich in deze costuums uit onzen bloeitijd moet bewegen, hij voelt mee met Tragweise und Haltung (p. 149), met het verlengen der gestalte (p. 21), den kegelvorm van het costuum (p. 45) en met de modebewegingen (p. 41). Hoe nauwkeurig hij zich rekenschap geeft van hetgeen hij ziet, bewijst het ontcijferen van de verschillende kragen, waarbij het gebruiken van het hulpstellige (p. 11; p. 34, p. 35) hem niet ontsnapt is. Juist gezien is het om haar en baarddracht bij het costuum te behandelen, want hoofd en hoofdbedekking (haar en hoed) staan in nauw verband met elkaar en geven te samen een accent in kleur en vorm, zij zijn de bekronings-

versiering van het toilet (p. 27; noot 2 en 3; p. 29). De „Zutaten”, eveneens te beschouwen als onmisbare versieringen van het geheel, zijn niet voorbijgezien.

In de inleiding wordt er de nadruk op gelegd, hoe de geschiedenis van het costuum langzamerhand met meer methode wordt beoefend. Aan de groote handboeken uit vroegeren tijd heeft men echter niet den minsten steun. Zooals aan vele anderen is het ook aan dezen schrijver gebleken, dat zij alle onbetrouwbaar zijn; eenige moderne werken over costuumkunde (p. 3) kunnen de critiek beter doorstaan, maar behandelen gewoonlijk slechts een gedeelte van de costuumgeschiedenis; het terrein van de Nederlândsche 17e eeuw ligt bijna geheel braak. Daarom heeft de heer van Thienen goed gedaan, „mit unerbittlichem Seziermesser” (Voorwoord) deze periode te gaan ontleden. Het tijdperk van 60 jaren heeft hij in korte tijdvakken ingedeeld, ook daarin heeft hij gelijk gehad. De mode gaat vlug, om de 10 jaar ongeveer verandert haar wezen (p. 5); men zou haast kunnen zeggen, dat zij hoogstens 5 jaar in haar geheel blijft en, dat daarna al onderdeelen beginnen te veranderen tot er dan langzamerhand een nieuwe creatie te voorschijn komt. Dit is het moeilijke van de costuumkunde om den vorm in een bepaalden tijd vast te stellen; niet alleen, dat de mode voortdurend verandert in haar onderdeelen, maar men heeft met een sterk individueelen smaak te doen, er zijn altijd menschen geweest, die ouderwetsch of puriteinsch gekleed waren (p. 34 noot 2; p. 74; p. 77) en andere, die de mode vooruit liepen of opvallende overdrijvingen niet schuwden, vele kleedden zich naar buitenlandsch model (p. 27). De schrijver merkt op, dat in alle landen de mannen den toon schijnen aan te geven en vrouwen ouderwetsche vormen blijven doordragen, hij noemt dit het behouden van „das typische nationale Gepräge” (p. 4). Hij had dit vraagstuk nader onder oogen moeten zien, want tegenwoordig is het juist andersom. Ligt het aan de emancipatie der vrouw, die haar buitenshuis brengt? Op p. 113 en p. 136 spreekt hij zelf zijn aangenomen stelling tegen, zonder nadere motivering.

Niet om onzen bloeitijd te behandelen werd dit boek geschreven, het eigenlijke doel van het werk is aan te toonen hoe hier te lande de metamorphose zich voltrekt van de Spaansche dracht (ten onzent nog met middeleeuwschen grondslag) tot de kleeding van den Baroktijd. Men zou het een verhandeling kunnen noemen over de ontwikkeling van Nederlandsche in-

getogenheid (1600), naar gedegen gratie (1620), actie (1630) en bravoure (1640); tot uiterlijke elegantie (1650) of wel van „gerades Kubisches tot malerische Einheitlichkeit und Formlosigkeit”, of korter een studie van wambuis tot justaucorps. Dit eerstgenoemde kleedingstuk heeft als enkele andere kleedingsvormen een taai bestaan. (Hoe lang leefde niet de gestreepte onderrok, p. 97?). De mode, de menschelijke zucht tot verandering, zorgt echter voor camouflage om verveling te voorkomen. Het oertype heeft een lang leven, maar het is een legende, dat de mode vroeger zooveel stabielere was dan tegenwoordig (p. 173 en 174). Van ongeveer 1915 tot 1929 is bijna onveranderd de hemdvorm; robechemise, de grondslag der vrouwenkleeding geweest; vroeger waren er alleen meer ouderwetsch gekleede menschen dan tegenwoordig.

Door den doolhof van namen tracht de schrijver een eigen weg te zoeken; hier en daar neemt hij zijn toevlucht tot eigengemaakte termen (p. 5). Als die nu maar door anderen worden overgenomen, dan zou men tot een vast systeem der terminologie van het costuum kunnen komen en een groot struikelblok zou uit den weg geruimd zijn. Men treft de zonderlingste benamingen voor kleedingstukken aan in de oude rekeningen en inventarissen; soms vindt de technische term zijn oorsprong in een spotnaam, zooals fraise (p. 9). De term onderrok en overrok geeft altijd kans op verwarring, daar de eerste ook onderkleeding kan zijn en dan niet tot de „japon” behoort; bezigt men den term eerste en tweede rok, dan wordt het begrijpen nog moeilijker (p. 43).

Meestal gelukt het niet een vast jaartal voor een costuumvorm aan te nemen; gewoonlijk blijkt het, dat allerlei onderdeelen reeds eenige jaren eerder al in gebruik waren. Daarom neemt de heer van Thienen zijn aanloop in het einde der 16e eeuw, de tijd waarin het wambuis zich geheel tot bovenkleeding begint te vormen en zich niet meer bij eenigszins deftig toilet onder allerlei soorten van tabbaarts verstoppt. Omstreeks 1600 is de nieuwe mode voor ons land algemeen geworden, en neemt de ontwikkeling van het wambuis als bovenkleeding een aanvang. Wellicht had het op den weg van den schrijver gelegen in korte woorden de loopbaan van dit kleedingstuk toe te lichten en te vertellen hoe zijn levensloop tegen 1350 begon als onzichtbaar gambison, onderkleeding van het getailleerde jaquet, dat het lange hemd der 13e eeuw verving; hoe het later met het jaquet samengroeide tot het

wambuis der 17e eeuw, waaraan men nog langen tijd zijn tweeledig ontstaan herkende. De heer van Thienen heeft waarschijnlijk gemeend zich niet buiten de nauwste grens van zijn onderwerp te mogen begeven. Anders had hij toch zeker de mode van 1630—1640 in verband gebracht met de mode aan het hof van Lodewijk XIII. Waarschijnlijk leidde de eenmaal gekozen lijn, nauwkeurige bespreking van details, er toe in het eerste deel van het boek de historische kant niet uit een ruimer gezichtshoek te bezien en zich alleen bij de analyse te bepalen. Uit de overigens zeer goed geteekende plaatjes zou evenals uit de tabellen, die zeer overzichtelijk zijn, meer moeten blijken hoe de verloop van een muts, een kraag, een jakje is. Deze teekeningen staan te los van den tekst, zij zijn niet genummerd en dragen tot onderschrift gewoonlijk alleen den naam van den kunstenaar en een jaartal (uitgez. b.v. p. 32; p. 72; p. 73; p. 75); welk type is aangegeven en uit welke schilderij het is, wordt gewoonlijk niet gezegd. Werd de ontwikkeling van het wambuis en in den tekst en in de tabelteekeningen duidelijk gemaakt, de broek kreeg alleen zijn beurt in de afbeeldingen, hoewel toch het veranderen van zijn vorm zeer karakteristiek is voor de lijn van het costuum. Welk verschil is er b.v. tusschen de spanische Pumphose en de bauschige Kniehose; de 5 typen van broek, genoemd op p. 20 hadden naast elkaar ter vergelijking afgebeeld moeten worden. De aandacht te vestigen op de ontwikkeling van het decolleté uit de rechte lijn der Renaissance costuums en dit in verband gebracht met het onderste beloop der taille, was bijna even noodzakelijk geweest, als de bespreking van muts en kraag.

Bij de indeeling in tijdvakken is het te verwonderen, dat er niet meer nadruk gelegd wordt op de omkeering in 1630, te meer, daar in de synthese het verschil in opvattingen vóór en na dien tijd zeer duidelijk aangegeven is (Inhoud; p. 159). De jaartallen van de analyse loopen van 1600 af telkens met 20 jaar tusschen ruimte. Nu komt er in 1620 geen essentiele verandering, maar in 1630 verschijnt het wambuis met lange schoot en een los jakje, waarin het wambuis haast niet meer is te herkennen, de pofbroek maakt plaats voor de rechte broek, de vrouwen dragen het „einheitliche kleid". De gedegen gratie van 1620 maakt plaats voor de actie van den cavalier Lodewijk XIII. Wil men nog een insnijding bij 1640, het tijdperk van de bravoure, dan is die wel te verdedigen want de „Durchführung des Malerischen" doet weer andere eischen ontstaan, maar in 1650

krijgt men pas de ware consequenties van de Barok, de uiterlijke elegantie, het leven in de „Empfindungswelt" (p. 159), hetgeen in de synthese duidelijker uiteengezet is, dan in de analyse.

Over eenige schijnbaar argeloos neergeschreven gedachten zou men wel iets naders willen weten. Wat is een offengetragene Unterhaube (p. 6)? Hoe zag het zijdetricot er omstreeks 1540 uit, hoe weet men dat er met een zijden draad gebreid werd (p. 24)? Waren de haken van het wambuis van metaal en pasten zij zooals tegenwoordig in metalen oogen of gewerkte lussen; men zou dat te Utrecht kunnen gaan zien (p. 37). Welke reden zou de schrijver kunnen opgeven voor het opnemen van den bovenrok in Holland (p. 79)? Waarom noemt hij de mannenkleeding tusschen 1600 en 1610 op p. 118 alleen „schwerfällig-gediegen", is zij niet ook logisch en bruikbaar (fig. 8) en verre te verkiezen boven het onsportieve Gänsebauchcostuum (1587, fig. 2) der vorige generatie? Is de vierhoekige kraag (p. 23) van den tabbaart ook beter aan te duiden met het technische woord „pas", d.i. een recht stuk (goed) op schouders of heup, dat dient ter bevestiging van daaronder uithangende plooiën. Is het materiaal der sjerpen altijd zijde „van het stuk" (taffetas, p. 109) of zou sluijer (p. 108) een „losser weefsel" beteekenen; in de 18e en 19e eeuw waren er sjerpen van gevlochten draden, tegenwoordig genaamd „Egyptische vlechtwerk"; een dergelijke sjerp is onder andere in het museum van Gijn te Dordrecht.

Volledigheidshalve volgt na de analyse het Regentencostuum en de puriteinsche dracht van degenen, die van de ingetogenheid der mode geen afstand wilden doen, toen deze van gracieus (1620) ook nog uitbundig werd (1640). Voor vreemdelingen wordt het woord „deftig" in dit verband nader toegelicht. Over den strijd om de haardracht geeft de schrijver eenige aanhalingen uit de literatuur. Het militair costuum der schutters en de ambtsdracht worden in het kort besproken. Tot slot wordt nog eens duidelijk gezegd, dat de Hollandsche eigenaardigheden in het costuum vooral zijn te vinden in het kleurlooze en vormlooze van 1630—1640 en het typisch nationale is te zoeken in de manier waarop het costuum wordt gedragen, in den „habitus" (p. 159 en 160).

Een goede aanwinst voor de costuumgeschiedenis is dit boek zeker te noemen en de schrijver kan het werk, waaraan hij zooveel zorg besteedde, als een welgeslaagden arbeid beschouwen.

C. E.

Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel IX, de provincie Friesland, 1930.

De „Voorloopige lijst” maakt snelle vorderingen, de commissie ziet haar doel thans binnen enkele jaren bereikt. Immers wij lezen in het voorwoord:

Met het hier verschijnende deel IX van de voorloopige lijst der monumenten van geschiedenis en kunst is de reeks der beknopte inventarissen van monumenten, uitgegeven door Afdeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg op twee deelen na voltooid; de lijsten van Noord-Brabant en van Groningen zullen binnen enkele jaren het licht zien. — Voor dit negende deel is aanvankelijk, in de jaren 1916—1922 de stof bijeengebracht door wijlen den heer S. Koldijk, districtsopzichter der landsgebouwen te Leeuwarden. Dit werk werd vervolgens overgenomen en voortgezet door het monumentenbureau, terwijl het lid der Afdeling, wijlen Dr. C. Hofstede de Groot, medewerking verleende voor de oude schilderijen en een aantal andere monumenten. Dr. E. J. Haslinghuis en de heer F. A. J. Vermeulen inventariseerden ieder een deel der verdere monumenten. Eenige Nederlandsch-Hervormde Kerken en enkele andere plaatsen werden door Dr. M. D. Ozinga opgenomen.

De redactie van den tekst geschiedde voor het grootste deel door den heer Vermeulen, voor het overige door den Secretaris. In het voorwoord wordt dank uitgesproken aan velen, die nog bovendien hun welwillende medewerking verleenden. — Het spreekt van zelf dat wij, die geregeld met belangstelling de verschijning van een nieuw deel dezer reeks volgen en daarvan in dit tijdschrift verslag doen, niet over elk deel uitvoerig meer behoeven te schrijven. De indeeling der monumenten volgens een vast systeem geeft evenmin als de verdere opzet met praktische registers enz. meer aanleiding tot bespreking. De acht of eigenlijk negen voorafgaande deelen hebben hun bruikbaarheid voldoende bewezen. Wat de details betreft, er zou een zoo uitvoerige studie noodig zijn, dat wij ons daarvan willen onthouden. Van bevoegde zijde werden elders al reeds een aantal correcties aangevoerd. Maar dit is het gewone lot van een zoo voorloopig werk als deze lijsten nu eenmaal zijn. Wij wenschen de commissie geluk met haar vorderingen, met de wat zelfzuchtige bijgedachte dat wij binnenkort de voorloopige lijsten van alle provincies zullen bezitten en de commissie dan haar aandacht geheel aan de uitvoerige en definitieve behandeling der monumenten, waarmede immers reeds een aanvang is gemaakt, zal kunnen gaan wijden.

PERSONALIA.

Prof. Dr. W. Vogelsang werd benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Mevrouw Edwina van Heek-Burr Ewing, weduwe van den Heer Jan Bernard van Heek, stichter van het Rijksmuseum Twenthe, ontving de museum-medalje in goud bij de opening van het museum; de Heer J. H. van Heek werd bij deze gelegenheid benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Tot directeur van het Rijksmuseum Twenthe werd benoemd, buiten bezwaar van 's rijks schatkist, de Heer J. H. van Heek te Lonneker. Als wetenschappelijk assistent met den persoonlijken titel van conservator is aangewezen de heer J. J. van Deinse te Enschede.

Dr. M. D. Ozinga is benoemd tot commissie bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

DE OUDE NEDERLANDSCHE MUZIEKINSTRUMENTEN IN HET MUSEUM SCHEURLEER.

Verwonderlijk is het, dat er onder de muzikliefhebbers, die niet moe worden solistische prestaties toe te juichen, zoo weinigen zijn, die ook maar eenige belangstelling aan den dag leggen voor het instrument waarop de kunstenaars de composities voor hen doen leven; daarom verwonderlijk, omdat het welslagen van den solist voor een groot deel afhankelijk is van de eigenschappen van zijn instrument, en bovendien menig speeltuig een kunstwerk op zichzelf is en de volle aandacht dus meer dan waard.

Op de programma's onzer groote concerten worden de te vertolken werken dikwijls uitvoerig toegelicht; ook vinden wij er vaak biografische bijzonderheden over componist en solist, maar aan het speeltuig van den laatste wordt geen woord gewijd, behalve dan wanneer een firma die een instrument ter beschikking stelt — gewoonlijk is dat het geval bij een vleugel — uit oogpunt van reclame den naam van den fabrikant wenscht vermeld te zien. Merkwaardigerwijze interesseert men zich doorgaans wel voor de makelij van producten op ander gebied. Over het merk van een radiotoestel of stofzuiger bijv. weet een ieder in den regel wel mee te praten, maar wie heeft belangstelling voor het wonder van de zoo heerlijk zingende viool en haar maker? Verschillende menschen herinneren zich misschien de namen der beroemdste viool- en pianobouwers, maar verder verdiepen zij zich gewoonlijk niet in de vragen die op de instrumentkunde betrekking hebben.

Nu de Redactie van dit tijdschrift mij heeft verzocht, een artikel te schrijven over de oude Nederlandsche speeltuigen in het Museum Scheurleer, grijp ik dan ook gaarne de gelegenheid aan, om in verband daarmee iets te vertellen van de instrumentmakers die ons land in vroegere eeuwen heeft voortgebracht, voor zoover dat mogelijk is, want tot nu toe hebben zich de musicologen weinig om hen bekommerd, zoodat er slechts enkele gegevens omtrent hen te vinden zijn. De langdurige verwaarloozing van het gedeelte der muziekgeschiedenis, dat op hen betrekking heeft, maakt het voor ons wel heel moeilijk, zoo niet onmogelijk, nu, zooveel later, nog de gegevens op te diepen die noodig zijn om een beeld van de Nederlandsche instrumentkunde samen te stellen. Zelf heb ik een onderzoek naar de Hollandsche vioolmakers ter hand genomen¹⁾, waaraan de feiten ontleend zijn die in dit artikel vermeld worden. De mededeelingen over andere instrumentmakers heb ik grootendeels te danken aan Dr. A. Bredius, die indertijd bij een onderzoek naar Hollandsche schilders ook de gegevens heeft verzameld, die hem over instrumentmakers onder oogen kwamen. Zijn in het Museum Scheurleer bewaarde aantekeningen hebben vele feiten van geschiedkundige waarde aan het licht gebracht. Andere bronnen, waaruit ik heb geput, vindt men aan het einde van dit artikel vermeld. Intusschen zijn mijn resultaten nog uiterst onvolledig, maar niettemin waag ik het, een en ander te publiceeren in de hoop en verwachting, dat het anderen een aansporing zal zijn, mijn arbeid te verbeteren en aan te vullen.

Het onmiddellijke uitgangspunt voor mijn onderzoekingen zijn de instrumenten van Nederlandschen oorsprong in het Museum Scheurleer geweest. Bij het samenstellen van zijn verzameling heeft wijlen Dr. Scheurleer echter zeer zeker niet in de eerste plaats het bijeenbrengen van Nederlandsche instrumenten als doel voor oogen gehad, zoodat het slechts toeval is, dat er een 30-tal aanwezig zijn; maar een gelukkig toeval mag het wel worden genoemd, omdat zeer veel oude Nederlandsche instrumenten naar alle waarschijnlijkheid verloren zijn gegaan, hun aantal in ieder geval uiterst gering is. De meeste onzer speeltuigen zal ik min of meer uitvoerig bespreken, enkele, als een trom, een hoorn enz., laat ik geheel buiten beschouwing,

¹⁾ De Hollandsche Vioolmakers. Uitgegeven door H. J. Paris, Amsterdam.

Afb. 1. Midwinterhoorn.

ik dan een huisorgel, verschillende clavecymbels, een piano en strijkinstrumenten.

Ons eerst tot de blaasinstrumenten bepalende, zien wij een dwarsfluit, twee hobo's, drie bekfluiten, een fagot, twee klarinetten en ten slotte een bazuin, een midwinterhoorn. Aan dit laatste speeltuig (afb. 1) kan men wel geen artistieke beteekenis toekennen, maar om zijn Hollandsch, meer speciaal Twentsch karakter heb ik gemeend, er toch aandacht aan te moeten schenken. Tot voor korten tijd werd het altijd gemaakt van twee uitgeholde en van onderen eenigszins omgebogen stukken hout (meestal geknipt vlieren-, beuken- of wilgenhout) die bijeengehouden werden door een paar banden, gewoonlijk ook van het hout, maar soms van koper; tegenwoordig ziet men veel blikken instrumenten. Een schuin afgesneden, houten mondstuk wordt bij het onder-eind in de holte gestoken. Slechts in een klein gedeelte van ons land komt de midwinterhoorn voor. In Twente is hij volksinstrument; daarbuiten, en dan alleen nog in het Noorden, zal men hem slechts bij uitzondering ontmoeten. De Twentsche boerenjongens beperken zich trouwens nog zeer in het bespelen ervan. Slechts enkele weken van het jaar kan men bij de putten der hofsteden de „murrewinterblaozers” zien staan. Den hoorn boven de put houdende, die als toonversterker dienst doet, halen zij er dan — meestal tegen het vallen van den avond — langgerekte, klagelijke geluiden uit, die ver over de stille vlakten voortgolven. Vroeger geschiedde dit alleen in den Adventtijd. Was Kerstmis eenmaal aangebroken, het Noorsche Joelfeest, de viering van het nieuwe licht dat in de wereld was gekomen, dan moest de midwinterhoorn met zijn melancholieke tonen wijken, dan werd hij tot den volgenden Advent opgeborgen, niet zelden in de waterput, waar hij tegen uitdrogen is gevrijwaard. Ook aan deze traditie is niet de hand gehouden: na Kerstmis, echter nooit na Driekoningen, wordt nog op menigen hoorn geblazen.

Van de overige blaasinstrumenten uit het Museum heeft de dwarsfluit de oudste brieven (afb. 2a). Zij is gemaakt door Jan van Heerde — de naam is in het hout gebrand — die, volgens een akte van 30 Oct. 1679, opgemaakt door Not. Jac. Hellerus te Amsterdam, officieel heette: Jan Jurriaens van Heerde. Uit een andere akte van dat jaar blijkt, dat hij gehuwd is geweest met Gerritje van Soest, dat hij toen in de Bloemdwarsstraat te Amsterdam woonde en zich „fluitmaker” noemde. Nu wil dit laatste niet zeggen, dat hij uitsluitend fluiten heeft gemaakt; neen, evenals andere blaasinstrumentmakers hebben door alle tijden heen de fluitmakers allerlei blaasinstrumenten vervaardigd. Nog een andere akte van het jaar 1679 vermeldt, dat van Heerde door een ziekte, die eenige maanden had geduurd, „dood arm” was geworden, en dat hij 5 kinderen had. Waarschijnlijk is hij in 1691 overleden, zooals ik meen te mogen afleiden uit de volgende advertentie in de Amsterdamsche Courant van 1 Mei 1691: „De Weduwe en Sonen van wylen Jan van Heerden in syn leven vermaert Fluytemaker tot Amsterdam, maken bekend, dat sy deselve in 't maken van Fluyten, Hoboeh, Bassons, Velt-Schalmayen, en Fluyt Konststokken, sterker als ooit te vooren, mene aen te houden, tot geryf der Klanten en Liefhebbers; zy zyn woonachtig op de Linde-Gragt, tusschen de Saterdags- en Katuyssers-brug, aen de Noordzy, in de gekroonde Fagot.”

Afgaande op het eenige instrument, dat wij van hem bezitten, zou ik Jan van Heerde willen boekstaven als een uitstekend fluitmaker, al zij dadelijk toege-

daar mij van die instrumenten noch van hun makers bijzonderheden bekend zijn.

Naast een vrij groot aantal blaasinstrumenten noem

geven dat één stuk arbeid geen onfeilbaar criterium zijn kan voor iemands kunstenaarschap. Hoe het ook zij,

onze ebbenhouten dwarsfluit is in ieder geval een voor dien tijd zeer degelijk stuk werk. Zij is nog conisch geboord — de fluiten van jongeren datum zijn cilindrisch van boring — en heeft 7 toongaten, waarvan er één is bedekt met een zilveren klep; 5 beenen ringen sierden het instrument.

Bij mijn onderzoek naar bijzonderheden omtrent het leven van van Heerde ben ik nog verscheidene andere namen van Amsterdamse blaasinstrumentmakers uit de 17de en 18de eeuw tegengekomen. Zoo vond ik:

- 1°. Jan de Jager, gestorven in 1694,
- 2°. Reindert Jansen van Bijlevelt, „fluytmaker op de Prinsegragt tusschen de Lauriergragt en de Laurierstraat”, begravens 7 Oct. 1691,
- 3°. Andries Hillebrandtsz, „fluitmaker in de Voetboogstraat”,

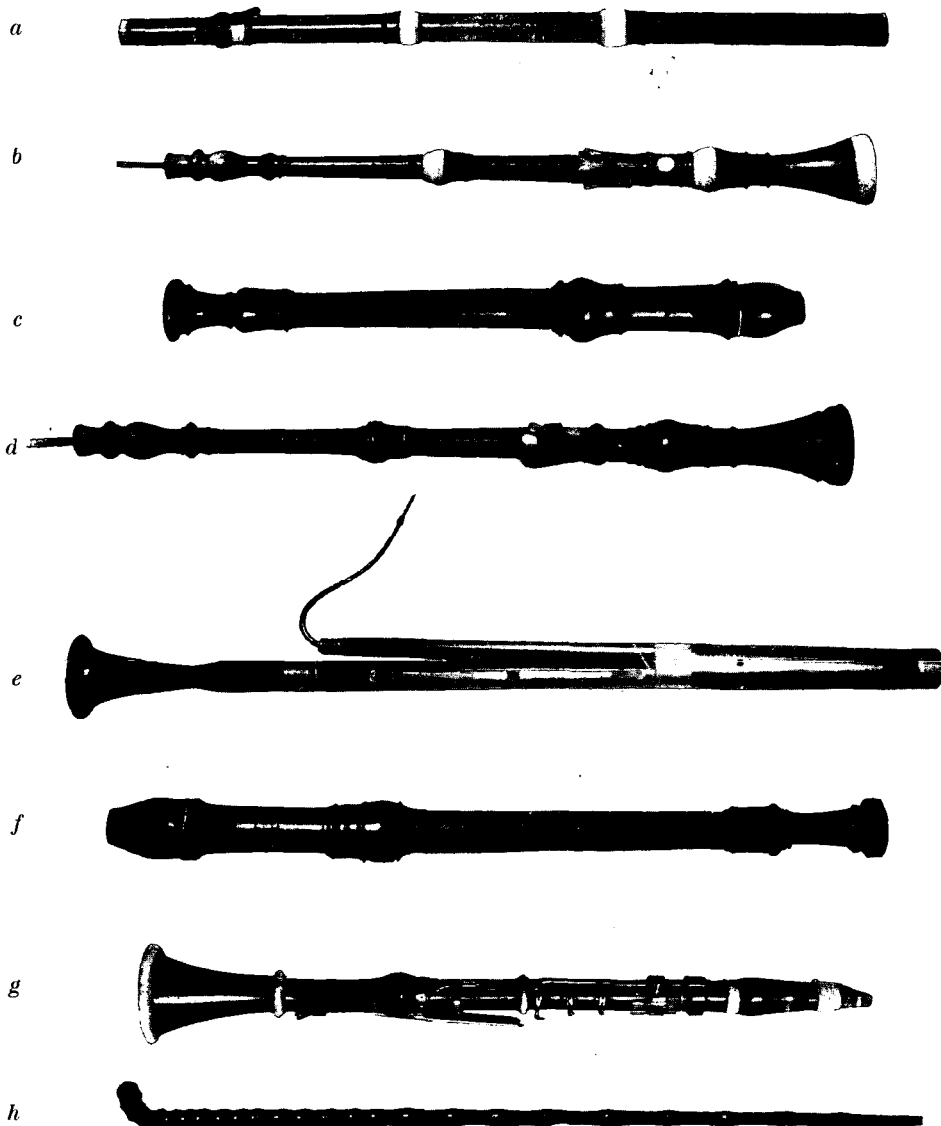
4°. Caspar Leydeman, die 12 Juli 1701 zijn testament heeft gemaakt,

5°. Gerrit Ligthart, „fluytemaker op de Botermarkt (29 April 1699),

6°. Richard Hacka en

7°. Coenraet Rykel.

Slechts van den laatsten dezer zeven fluitmakers bezit het Museum een instrument: een zeer fraai gewerkte hobo. Het geluk heeft mij in zoo verre gediend, dat ik ook enkele biografische bijzonderheden van Rijkkel heb kunnen vinden. Hij is in 1667 te Amsterdam geboren. In 1697 noemde hij zich nog „Speel-instrumentmaker”, maar op een adreskaart uit lateren tijd (afb. 3) staat „Mr. Fluytemaker”, waaraan toegevoegd is „maakt en verkoopt alder hande Blaasinstrumenten”. De adreskaart leert ons tevens, dat hij een „Susters Zoon was van Richard Haka, welke 15 Jaren met dezelve zulks

Afb. 2. Blaasinstrumenten: a. dwarsfluit door Jan van Heerde; b. hobo door C. Rijkkel; c. bekfluit door W. Beukers; d. hobo door W. Beukers; e. fagot door R. Wijne; f. bekfluit door R. Wijne; g. clarinet door Christiani; h. fluit-wandelstok door Christiani.

(het fluitmaken) geoeffend heeft daar onder 8 Jaren met hem in Compagnie geweest'' en verder dat hij „woont in het zelve Huys daar met gemelde zyn Oom R. Haka heeft gewoond op het Spui tusschen de Oude Sluys en de Luytersche Oude Kerk in de Vergulde Bas-Fluyt t' Amsterdam''. Zou misschien de luxueuse uitvoering van deze kaart verband houden met zijn succes als instrumentmaker? Had hij een groote bekendheid? Onwaarschijnlijk is het niet. In ieder geval heeft hij bij zijn oom Richard Haka, die tot de beste meesters van zijn tijd moet gerekend worden, een uitstekende school doorlopen, trouwens ook onze hobo getuigt in allen deele van Coenraets kundigheid. Ebbenhout en been wisselen elkaar bij dit zeer fijn afgewerkte instrument smaakvol af. In het ebbenhout zijn behalve 4 enkelvoudige en 2 dubbele open toongaten nog 3 toongaten aangebracht, die door zilveren klepjes zijn gesloten. Ook is er eenige keeren de naam C. Rijkel in gebrand (afb. 2b).

Nog van enkele andere, niet-Amsterdamsche meesters hebben wij instrumenten, o.a. een bekfluit en een hobo van een zekeren W. Beukers. De vlierhouten bekfluit (afb. 2c) heeft 8 toongaten, de met 2 zilveren ringen versierde hobo (afb. 2d) heeft 4 enkelvoudige en 2 dubbele open toongaten en 3 gaten met zilveren kleppen. Beide instrumenten zijn gemerkt: W. Beukers. Bovendien staan op een der kleppen der hobo de letters M. A. — waarschijnlijk de initialen van den eigenaar — en het jaartal 1704 gegraveerd, waardoor wij ten minste weten, dat Beukers in dat jaar in leven was. Overigens is mij niets bekend van hem, noch van R. Wijne — Nijmegen — van wien het Museum een fagot en een bekfluit herbergt. De fagot (afb. 2e) is van hout, de S, de beker en de 4 banden, die om het instrument heen zijn gelegd, zijn echter van koper. De naam R. Wijne, Nijmegen en het wapen dier stad zijn weer in de houten onderdeelen gebrand. Het instrument heeft 8 open toongaten en 4 gaten met kleppen. De bekfluit (afb. 2f) is iets grooter dan die van Beukers, maar overigens precies eender. In het hout is gebrand: R. Wijne Nijmegen.

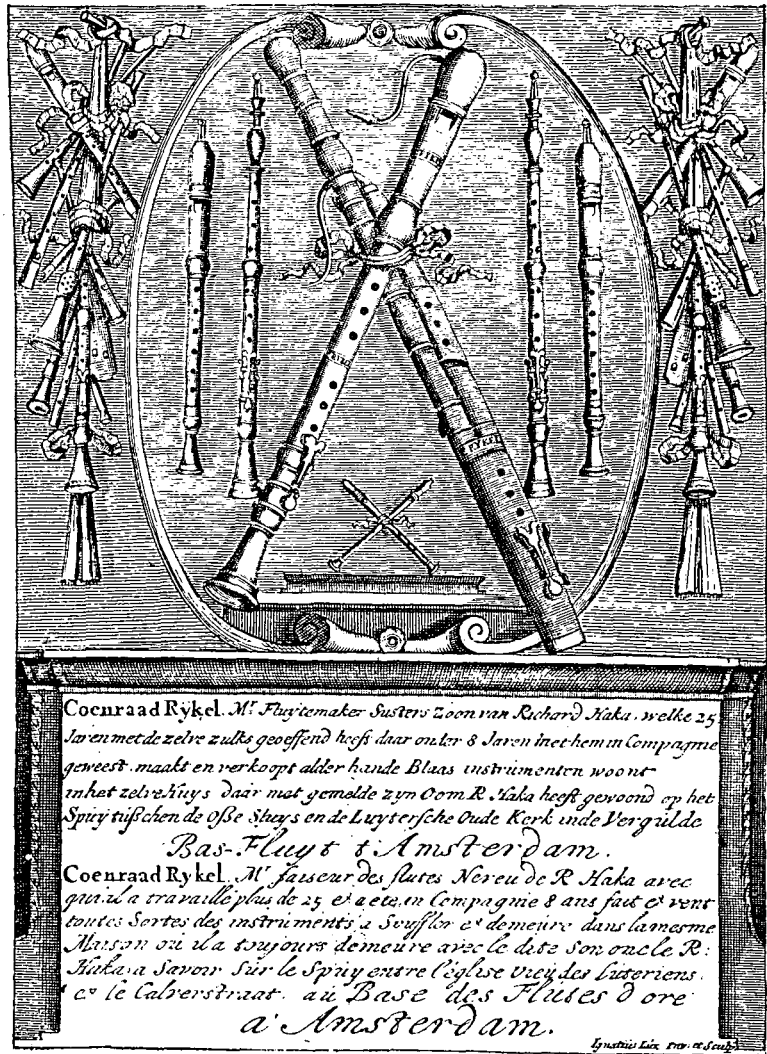
In het tweede jaarboek van „Bouwsteen'' spreekt de Heer Boers o.a. over een zeer fraai bewerkte palmhouten „Oboe d'Amore'' van Wijne, waarschijnlijk uit het laatst der 17de eeuw. Helaas is men het antwoord op de vraag waarmede hij eindigt: „Wie kan ons nu nadere bijzonderheden van dezen Nijmeegschen instrumentmaker mededeelen?'' tot heden, ongeveer 60 jaar later, schuldig gebleven. Ongetwijfeld zijn deze Wijne en onze R. Wijne identiek.

Tenslotte zijn er nog twee blaasinstrumenten van een zekeren Christiani — Amsterdam —, een klarinet en een fluitwandelstok, moderner dan de overige speeltuigen. De klarinet (afb. 2g) is van ebbenhout. In elk der houten onderdeelen — die gevat zijn in beenen ringen — is ingebrand: Christiani, Amsterdam en een C, die de stemming aangeeft. Het instrument heeft 8 open en 12 door kleppen gedekte toongaten. Het aantal kleppen stempelt het tot een speeltuig uit het midden der 19de eeuw. De fluit-wandelstok (afb. 2h) is dus waarschijnlijk ook een product uit dien tijd. Dit merkwaardige speeltuig is gemaakt van een palmhouten stok, waarvan slechts het bovenste gedeelte is uitgehold. Op het uiteinde is een gebogen knop aangebracht met een nauwe cilindrische doorboring om de lucht er in te blazen. Het mondstuk is dus wel heel anders dan bij de bekfluit van het algemeene type. In het uitgeholde gedeelte van den stok zijn 6 toongaten geboord en — geheel onderaan, recht tegenover elkaar — 2 luchtgaten, die het als fluit werkzame deel ervan bepalen. In den stok, die over zijn geheele lengte bij de knoesten is versierd, heeft Christiani zijn naam gebrand met toevoeging van: Amsterdam.

Is het gebied van de geschiedenis der Oud-Nederlandsche blaasinstrumenten en hun makers, zooals uit het voorgaande blijkt, nog zoo goed als onontgonnen, het terrein van den orgelbouw, en wat daarmee samenhangt, heeft reeds meermalen als arbeidsveld voor muziekhistorici gediend, al kunnen wij niet zeggen, dat het grondig is doorploegd. Het buitenland heeft ook bij dezen arbeid wel in het brandpunt van de

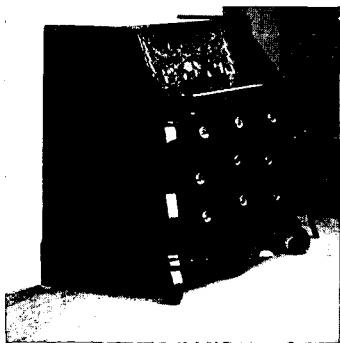
belangstelling gestaan, maar toch heb ik voldoende gegevens gevonden, om mij te overtuigen, dat ook de Nederlandsche orgelbouw, vooral in de 18de eeuw, van belang is geweest.

Wanneer de eerste orgels in ons land vervaardigd zijn, is niet bekend, waarschijnlijk in de 12de eeuw of nog vroeger. In het werk: „De geschiedenis der St. Lieven Monster in Zierikzee”. (Alkmaar 1824), vinden wij tenminste vermeld: „In de St. Lieven Monster in Zierikzee werd in 1549, door Hendrik Niklaasen, een nieuw orgel gebouwd, om het oude te vervangen, hetwelk, naar men wil, in het begin der 12de eeuw of reeds op het laatst der 11de eeuw gesticht was”. M. G. Lootens vertelt in zijn werkje: „Aenmerking over de oudste orgelen” (1771), dat op het orgel in de St. Nicolaas Kerk te Utrecht de datum 1120 voorkomt. Andere mededeelingen over orgels of orgelmakers uit dien tijd heb ik niet gevonden, maar zeker is het, dat in de 15de eeuw het orgel bij ons vrij algemeen was. In de meeste groote stadskerken kon men er toen ter tijd een, en meermalen twee vinden. Hiermee hangt waarschijnlijk ook samen dat, zooals Glareanus

Afb. 3. Adreskaart van een fluitmaker.

zegt, de orgelbouw in ons land in die dagen zoo'n hooge vlucht heeft genomen. Zoo'n hoogte hebben, volgens hem, onze 15de eeuwse voorouders in die kunst bereikt, dat hun naam zich ver buiten de grenzen verbreidde, en menige bestelling voor het buitenland door hen werd uitgevoerd. Helaas heeft onze orgelbouwkunst op den duur haar naam niet kunnen handhaven. Men zou allicht denken, dat deze achteruitgang een gevolg is geweest van het verbannen van het orgel uit den kerkdienst, wat in de tweede helft der 16de eeuw is geschied; toch is het orgel zich juist tijdens zijn ballingschap bijzonder in de belangstelling van het publiek blijven verheugen, getuigen de vele en zeer druk bezochte orgelbespelingen die in de kerk, natuurlijk buiten diensttijd, werden gehouden. Er zijn dan ook in den loop der 17de eeuw vele nieuwe instrumenten bijgebouwd; groot is ook het aantal orgelmakers dat men in de archieven uit die dagen tegenkomt. In allerlei kleine plaatsen, vooral in Friesland, waar men geen beroepsorgelmakers bij de hand had, hebben verschillende mensen, bij voorkeur schoolmeesters en timmerlieden, zich als dilettaant-orgelbouwer opgeworpen. Het spreekt van zelf dat de instrumenten van hun hand niet aan hooge artistieke eischen

Afb. 4. Huisorgel door Hess 1776.

konden voldoen en dat zij, voor zoover zij nog bestaan, slechts beteekenis voor ons kunnen hebben als tijdverschijnsel; in de geschiedenis van den eigenlijken orgelbouw spelen zij geen rol. Toen nu ook de bovengenoemde verbodsbepaling opgeheven werd — te Leiden reeds in 1636, maar in de meeste steden pas veel later — en nieuwe groote kerkorgels gemaakt moesten worden, werd het bouwen ervan opgedragen aan onze kunstenaars van naam. In het begin der 18de eeuw echter hebben vele buitenlanders zich als orgelmaker in ons land gevestigd en onze landgenooten verdrongen. De invloed van de Duitschers in het bijzonder is zoo snel gegroeid, dat zij in het midden der 18de eeuw den kerkorgelbouw in ons land bijna geheel beheerschten. Het beroemde orgel in de St.-Bavokerk te Haarlem bijv. is

door Deutsche orgelmakers gebouwd (1738).

Toch heeft ook ons vaderland in de 18de eeuw, vooral in het midden, orgelmakers van beteekenis voortgebracht. Een der grootsten onder hen, de Goudsche meester Hendricus Hermanus Hess, in 1795 te Gouda overleden, heeft wel Deutsche voorouders gehad, maar hem zelf moeten wij ongetwijfeld tot de Nederlanders rekenen. Niet alleen heeft hij bekendheid verworven door het bouwen van groote kerkorgels, o.a. in de kerken te Utrecht (Kath. Kerk, 1772) en te Dordrecht (kerk der Augustiniers 1773), maar ook door het construeeren van zoogenaamde huisorgels, dat zijn kleine orgels voor huiselijk gebruik, in principe gelijk aan kerkorgels, waarbij de speler zelf den luchttoevoer regelt door middel van een trapper. Zijn zulke huisorgels waarschijnlijk reeds in het laatst der 17de eeuw hier en daar in Nederland gebruikt, het staat allerminst vast, dat men ze toen hier al zelf heeft gemaakt. Hoe dit ook zij, het bloeitijdperk van onze huisorgelbouwkunst is eerst in den loop der 18de eeuw begonnen. Aanvankelijk had het huisorgel uiterlijk veel overeenkomst met het gewone orgel; later is men op het denkbeeld gekomen, het den vorm te geven van een of ander meubel, een schrijfbureau, secretaire, kabinet of wat dan ook. Waarschijnlijk is dit een uitvinding geweest van de in ons land gevestigde Deutsche orgelmakers. In ieder geval schijnt het maken van die instrumenten speciaal in ons land in zwang te zijn geweest; in het midden der 18de eeuw echter hebben zij het veld moeten ruimen voor het inmiddels uitgevonden, veel goedkoopere harmonium. Een der oorzaken van de vernietiging waaraan men vele huisorgels nadien heeft prijs gegeven, moet waarschijnlijk daarin worden gezocht, dat zij door de niet te vermijden beknoptheid van hun constructie dikwijls middelmatig van kwaliteit waren. Een mooi en goed geconserveerd 18de eeuwsch huisorgel behoort inderdaad tot de zeldzaamheden, zoodat wij het een verblijvend feit mogen noemen, dat het Museum er een bezit, een instrument, waarvan het hout aan de buitenzijde met een laagje rozen-, aan den binnenkant met mahoniehout bedekt is, en waaraan de maker, onze Hendricus Hermanus Hess, den vorm van een schrijfbureau heeft gegeven. Het heeft 8 registers, 4 aan iederen kant, en een toonomvang van 4 octaven en 1 toon. Boven de toetsenrij, onder het lindehouten ornament, dat duidelijk te zien is op afb. 4, staat in drukletters: H. H. Hess, me fecit Goudae, den 12 Juny 1776.

Niet alleen door het bouwen van orgels, ook door het publiceeren van geschriften hebben onze voorouders het orgel op den voorgrond gebracht. Van de belangrijkste publicaties op dit gebied uit de 17de en 18de eeuw noem ik de volgende werken, die alle in de bibliotheek van het Museum aanwezig zijn:

Huyghens, Constantyn. Ghebruik en onghebruik van 't orgel in de kerken der vereenigde Nederlanden. Leiden 1640.

Calcman, J. J. Antidotum, tegengift vant gebruyck of ongebruyck vant Orgel in

de Kercke der Vereenigde Nederlanden. 's-Gravenhage 1641.

Douwes, Nicolas. Grondig onderzoek van de toonen der Muzyk. 1699.

Havingha, Gerard. Oorsprong en voortgang der orgelen, met de voortreffelykheit van Alkmaars groote orgel bij gelegenheit van dezelfs herstellinge opgesteld. Alkmaar 1727.

Hess, Joachim. Luister van het orgel. 1774.

Hess, Joachim. Dispositien der merkwaardigste Kerkorgelen in Duitschland en de Nederlanden. Gouda 1774.

Heurn, Jan van. De orgelmaker, behelzende eene uitvoerige beschrijving van alle de uit- en inwendige deelen des orgels. Dordrecht 1805.

Hess, Joachim. Korte schets van de allereerste uitvinding, en verder voortgang in het vervaardigen der orgelen tot op onzen tijd. Gouda 1810.

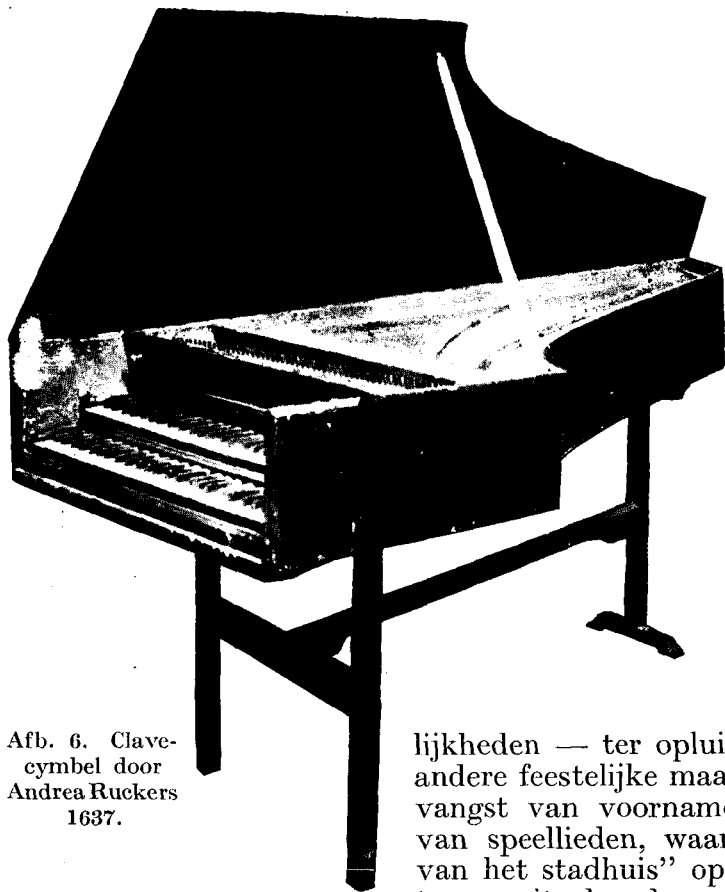
Veel jonger dan het orgel is het clavecymbel, een toetsinstrument waarbij

een tokkelmechaniek de snaren in trilling brengt. Het eerst wordt hierover gesproken in een gedicht van het jaar 1404, in de „Minneregeln” van Eberhardt Cersne van Minden, waar het clavecymbelium wordt genoemd. Aanvankelijk was het een klein instrument, dat bij het bespelen op een tafel werd gelegd, maar naarmate zijn beteekenis voor het muzikleven toenam, werd ook zijn omvang grooter, zoodat wij tenslotte clavecymbels zien geboren worden in grootte en vorm gelijk aan onze tegenwoordige vleugelpiano's.

Wanneer men in de Nederlanden is begonnen, zich op den clavecymbelbouw toe te leggen, valt niet te zeggen. In den ouden tijd werden de instrumenten van buiten ingevoerd, maar zeker is het, dat men ze van het midden der 16de eeuw af zelf heeft gemaakt, getuige de namen van clavecymbelmakers, die de archieven uit die dagen vermelden. In de 17de eeuw is het clavecymbel zeer op den voorgrond getreden, maar niet alleen als muziekinstrument, ook als meubel zag men het gaarne in de salons. Zoo kwam men ertoe, het in een fraai bewerkte kast te plaatsen of het instrument zelf met houtsnij- of schilderwerk te versieren. Dit verhoogen van het uiterlijk schoon der

Afb. 5. Clavecymbel door Andrea Ruckers 1617.

Afb. 6. Clave-
cymbel door
Andrea Ruckers
1637.

instrumenten werd meermalen aan erkende kunstenaars opgedragen. Dat ook ons land zulke clavecymbel-schilders heeft gehad, bewijst het Rapiamus der Amsterdamsche thesauriersrekening van het jaar 1606, waarop de volgende post voorkomt: „Pieter Ysack schilder, betaelt de somme van drie honderd gl. over 't schilderen deser stede clavecymbel na luydt ordonn. en quitt. in dato de eerste Aprilis XVI". Eenige dagen later is hem nog een „verearinghe" uitbetaald. Of het instrument zelf arbeid van een Nederlander is, kan niet uitgemaakt worden. Het is zeer wel mogelijk dat het ongeschilderd uit het buitenland is ingevoerd. Merkwaardig is, dat dit „Stadsclavecymbel" niet alleen dienst deed bij allerlei Amsterdamsche feestelij-

lijkheden — ter opluistering van de vierjaarlijksche of andere feestelijke maaltijden van de regeering, bij de ontvangst van voorname persoonlijkheden, ter begeleiding van speellieden, waarvoor het dan „onder de vierschaar van het stadhuis" opgesteld werd, enz. — maar dat het tevens uitgeleend werd aan kleine gemeenten, om Amster-

dam gelegen, zooals blijkt uit een post in de nalezing van een der Amsterdamsche Stadsrekeningen: „Mr. Jan Pietersz., organist betaelt vyf gld. 17 str., die hy verschoten voor een laecen cleet tot behouft en conservatie van Stadsclavecymbel die verscheyden reysen op diverse plaetsen ontboeden en gebruijct wordt met believen van Hrn. Burgemeestern". Het bezit van een clavecymbel was schijnbaar in die dagen slechts voor rijke gemeenten weggelegd.

De clavecymbelbouwkunst in de Nederlanden heeft zich al spoedig bijna geheel geconcentreerd te Antwerpen, waar zij in de eerste helft der 17de eeuw haar hoogtepunt heeft bereikt, in het bijzonder door toedoen van kunstenaars uit één familie, het geslacht Ruckers, die met hun instrumenten Europeesche vermaardheid hebben verworven. Van een lid dezer familie, Andrea Ruckers, geboren in 1578, bezit het Museum twee fraaie instrumenten. Het eene (afb. 5) is een klein, groen geschilderd clavecymbel met 2 registers en een omvang van 3 octaven en een sext. In den met een bloemornament beschilderden klankbodem is, zooals gewoonlijk bij de clavecymbels gebeurt, een rozet uitgesneden met de initialen van den maker, hier A. R. Onder de rozet is op den klankbodem geschilderd: 1617. Aan den binnenkant van het deksel der groengeverfde kast staat: Sic transit gloria mundi.

Het tweede instrument van Ruckers is veel grooter (afb. 6). Het heeft 3 registers en 2 toetsenborden, ieder met een omvang van 4 octaven en een kwint. De klankbodem is wederom beschilderd met een bloemornament, de rozet met A. R. is aanwezig, terwijl als jaar van fabricatie opgegeven staat: 1637. Boven de hoogste toetsenrij is in zwarte drukletters geschilderd: Andrea Ruckers, me fecit Antwerpiae.

Van een anderen Zuid-Nederlander, uit het midden der 18de eeuw, Albert

Delin uit Doornik, bezit het Museum een mooi gewerkt Clavecyterium, dat is een clavecymbel met rechtopstaande snarenkast. Als kunstenaar kan Delin zich niet met de Ruckersen meten, zijn instrumenten staan ver bij de hunnen achter, maar toch hebben zij tegenwoordig een groote verzamelwaarde, daar zij zeer zeldzaam zijn.

Ons instrument (afb. 7) heeft 2 registers en een toonomvang van 4 octaven en een sext. De klankbodem is weer beschilderd met een bloemornament. De rozet, dezen keer met A. D., ontbreekt ook hier niet. Het deksel der kast is versierd met verguld opengewerkt houtsnijwerk.

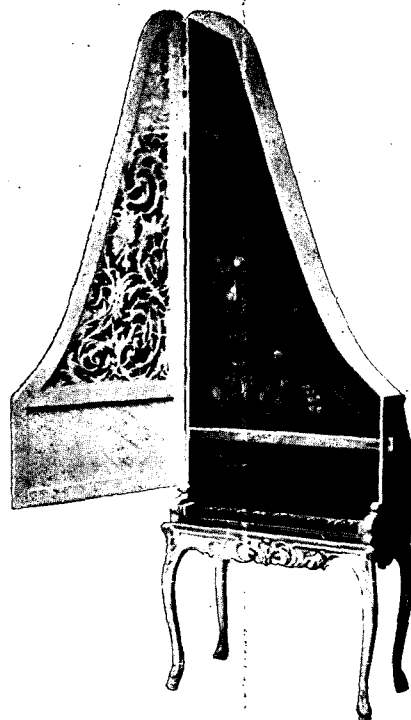
In hoeverre de clavecymbelbouw in Noord-Nederland beteekenis heeft gehad, is moeilijk na te gaan, daar Hollandsche instrumenten nagenoeg onvindbaar zijn en de verschillende werken over den arbeid van onze clavecymbelmakers niet reppen. Helaas werpen ook de zeer onvolledige gegevens die wij tot heden over hen in de oude archieven hebben gevonden, geen licht op de beteekenis van hun kunst.

Dat er van een zekeren Daniel van der Vorst een goede roep als clavecymbelmaker is uitgegaan, blijkt uit een opsomming in het Amsterdamsche Stadsregister van het jaar 1620, waarin de volgende post voorkomt: „Mr. Jan Pietersz, organist getelt vijff en tseventich gld. by hem bekeert te werden an Daniel van der Vorst, clavecimbelmaker over 't maecken van een clavecimbel daarmede Burgemrn, vereert te hebben den secretaris van den Coninck van Denemarken.”

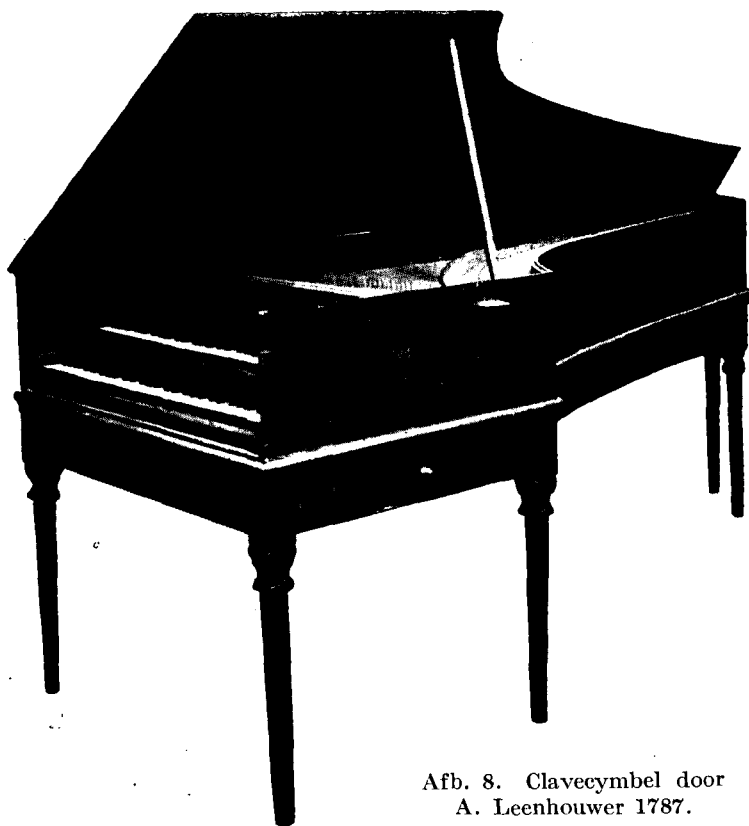
Hoe weinig positiefs wij dus omtrent onze clavecymbelmakers weten, toch kunnen wij wel als zeker aannemen dat zij over het algemeen hun Zuidelijke broeders tot voorbeeld hebben genomen. Verschillende Antwerpsche clavecymbelmakers, als Martin van der Biest, Lod. Grouwels en Lucas van den Huffel, hebben zich in het einde der 16de en het begin der 17de eeuw in Noord-Nederland gevestigd en de Hollanders in hun kunst onderwezen. Zoo heb ik in een akte van 21 Maart 1634, opgemaakt door Notaris J. Verhey, gevonden: „Lucas van den Huffel Clavecingel-Maecker, neemt aen in seynen Dienst en de onderwysinge Claes van Cappel voor 2 jaren tot het hantwerck ende de conste van clavecingelmaecken in alderhande Wercken gelykerwys de Ruckersz tselve zyn exercerende”. Hij moest werken van 5 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds en kreeg daarvoor 4 gld. in de week.

Waren er nu maar instrumenten uit dien tijd te vinden, dan zouden wij aan de hand daarvan kunnen zien of het verblijf van de Antwerpsche meesters en hun onderricht gunstig op den clavecymbelbouw hier te lande hebben gewerkt, maar helaas is dit niet het geval. Toen eenmaal het hamerklavier veld gewonnen en het oude tokkelmechaniek verdrongen had, is menig clavecymbel onttakeld om er een of ander kastje van te maken of om de geschilderde paneelen ervan als schilderijen aan den wand te hangen. Dat hiervoor de minder waardevolle instrumenten het eerst in aanmerking kwamen, ligt voor de hand. Misschien is dit ook mede de oorzaak, dat Noord-Nederlandsche clavecymbels uit die dagen niet meer zijn te vinden, terwijl Ruckersen nog veelvuldig voorkomen.

Uit de nadagen van den clavecymbelbouw is mij slechts één Hollandsch speeltuig bekend, in 1787 door een zekeren Abraham Leenhouwer te Leiden vervaardigd. Dit rood geschilderde instrument (afb. 8), dat 3 registers heeft en 2 toetsenborden, ieder met een toonomvang van 5 octaven, maakt deel uit van onze verzameling. De klank-

Afb. 7. Clavecyterium door A. Delin; midden XVIII eeuw.

Afb. 8. Clavecymbel door
A. Leenhouwer 1787.

bodem is weer versierd met een bloemschildering en de rozet met de initialen: A. H. L. Een en ander in aanmerking genomen, moeten wij, zoo lang niet nieuwe openbaringen ons van het tegendeel overtuigen, wel aannemen, dat de clavecymbelbouwkunst hier te lande zeer ten achter heeft gestaan bij die in de Zuidelijke Nederlanden.

Kan het oordeel over de hamerklavierbouwkunst in ons land gunstiger luiden? De tot heden bewaard gebleven „platte piano's" zijn helaas door het heele land verspreid en voor het grootste gedeelte in particulier bezit. Daarbij komt nog, dat zeer veel instrumenten van buitenlandsch fabrikaat onder Hollandschen naam verkocht zijn, en het niet gemakkelijk is, die ingevoerde instrumenten van de onze te onderscheiden. Zoolang wij te dien opzichte niet beter georiënteerd zijn, zoolang wij de beschikking

over voldoende vergelijkingsmateriaal moeten derven, zullen wij ons oordeel moeten opschorten, maar wel mogen wij nu reeds aannemen, dat de pianobouw in ons land nooit tot een industrie van groote beteekenis uitgegroeid is.

In het Museum bevindt zich een platte piano uit het begin der 19de eeuw met een toonomvang van 6 octaven, voorzien van een etiket met „Piano Forte Fabrick en Magazijn van J. H. H. Traut 's Haage" (afb. 9). Of wij hier met een instrument van Hollandsche makelij te doen hebben, is zeer de vraag daar het in bouw groote gelijkenis vertoont met een piano, die een etiket heeft van Aug. Ferd. Bochers te Leipzig en die in 1901 door Schulman in Amersfoort is verkocht. Mogelijk ook is deze gelijkenis misleidend, en is het instrument toch van Hollandschen oorsprong. Zekerheid daarover zal evenwel moeilijk te verkrijgen zijn, zoolang de gegevens over den pianobouw uit dien tijd nog zoo in het duister liggen.

Niet altijd heeft men dezen vorm aan de piano's gegeven. Evenals er clavecymbels met rechttopstaande snarenkast zijn gemaakt, zoo zijn er ook piano's, waarvan de snaren vertikaal geplaatst zijn, de zoogenaamde Giraffes. In 1801 is voor Napoleon door de firma Erard te Parijs zoo'n instrument vervaardigd met 6 pedalen, een uitvinding die algemeen navolging heeft gevonden. Ook het Museum Scheurleer herbergt zoo'n giraffe, een instrument uit den Empiretijd met een toonomvang van 6 octaven (afb. 12). Twee der zes pedalen verrichten denzelfden dienst als bij de gewone piano's, door drie andere worden respectievelijk perkament-, leer- en lakenstrookjes tegen de snaren gedrukt, wat verschillende dempingseffecten te weeg brengt, terwijl met het zesde pedaal een triangel en een trom — die tegen de onderzijde van het klankbord slaat — in beweging gebracht worden. Onze giraffe heeft een Hollandsch naamplaatje, waarop echter slechts het woord Amsterdam nog is te lezen, zoodat wij niet eens hebben kunnen vaststellen, wie het heeft verkocht. Ook zijn herkomst blijft een puzzle, hoewel

er niet zooveel bezwaren zijn aan te voeren tegen een Hollandsche afkomst als bij de piano van Traut.

Met de Hollandsche vioolmakers uit de 17de en 18de eeuw ziet het er heel wat rooskleuriger uit dan met onze clavecymbel- en pianomakers: vrij veel van hun arbeid is voor ons bewaard gebleven. Door het bestudeeren van verschillende hunner instrumenten ben ik tot de overtuiging gekomen, dat verscheidene Hollandsche vioolmakers niet alleen groote meesters zijn geweest, maar tevens na de Italiaansche kunstenaars een eerste plaats verdienen in de geschiedenis der vioolbouwkunst. Het heeft mij dan ook in niet geringe mate verwonderd, dat er niets van eenige beteekenis over hen te vinden is in de werken die speciaal handelen over vioolmakers. Deze verbazing nu is voor mij aanleiding geworden tot het onderzoek waarvan ik hier slechts die resultaten naar voren wil brengen, die verband houden met de Hollandsche strijkinstrumenten in ons Museum.

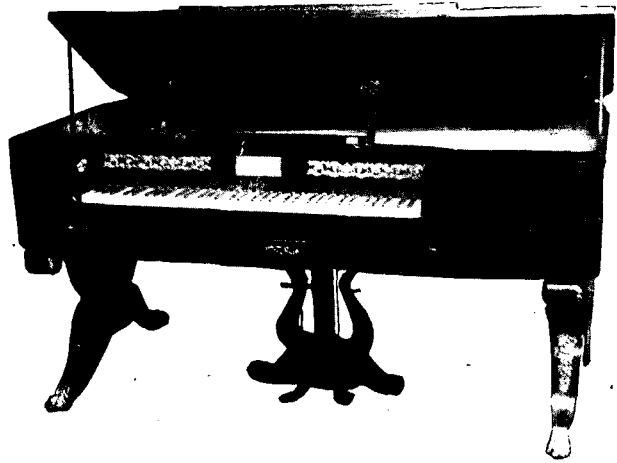
Met een dertiental speeltuigen zijn onze oude vioolmakers vertegenwoordigd. Daar is in de eerste plaats een gamba van Hendrik Jacobsz, Hollands grootsten vioolmaker, die in de 17de eeuw in Amsterdam heeft gewoond (afb. 10a). Hij wist de instrumenten van Nic. Amati, een der vermaardste Italiaansche vioolmakers, zoo na te bootsen, dat zijn violen meermalen voor echte Amati's zijn gehouden. Vele handelaren ook hebben zich laten verleiden, ze tegen beter weten in als Amati's te verkoopen.

Van Jacobsz' stiefzoon, Pieter Rombouts, bezit het Museum een gamba (afb. 10b) en een viool (afb. 10c). Door de familierelatie die tusschen de twee kunstenaars bestond, is Rombouts alleszins in de gelegenheid geweest, zijn kunst grondig te leeren; hij heeft zich dan ook ontwikkeld tot een der beste Hollandsche meesters. Verschillende instrumenten gaan, evenals bij zijn leermeester, als Italiaansche de wereld door. Dat sommige ook wel gehouden worden voor werk van Jacobsz, vindt misschien gedeeltelijk daarin zijn oorzaak, dat hij zich langen tijd niet boven Jacobsz' invloed heeft kunnen uitwerken en hem in enkele onderdeelen is blijven volgen; ook de arbeid uit Jacobsz' laatste levensjaren, die duidelijk verraadt, dat Rombouts hem daarbij terzijde heeft gestaan, eigent zich zeer goed, een verwarring in de hand te werken. Rombouts is er echter zelden in geslaagd, zijn leermeester te evenaren, en waar hij vooral in zijn lateren arbeid zeer persoonlijk is geworden, is kans op verwarring van Rombouts met Jacobsz minder groot dan van Jacobsz met Amati.

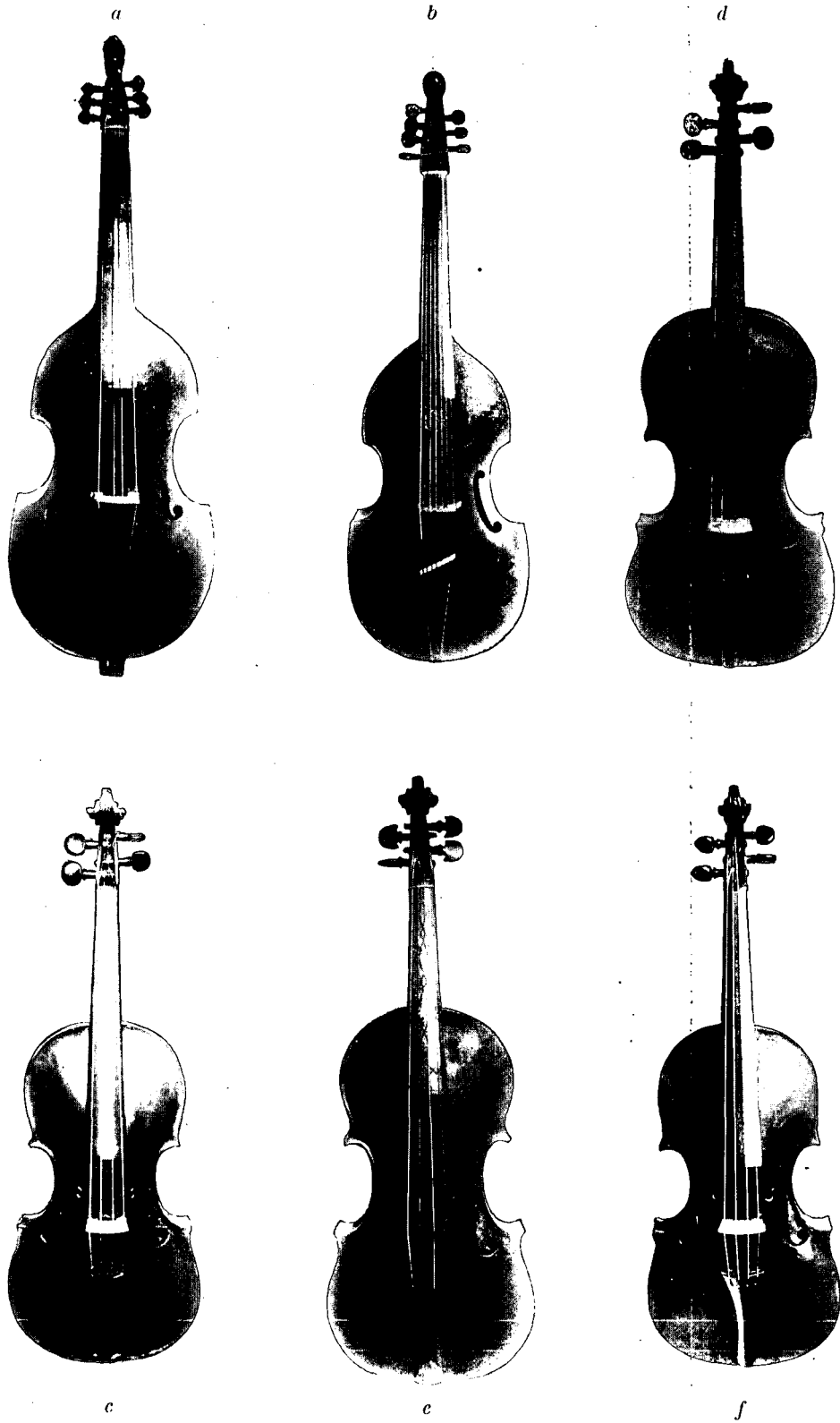
Een ander groot vioolmaker, van wien in het Museum twee violen (afb. 10d en e) aanwezig zijn, is Jan Boumeester. Ook hij heeft in de tweede helft der 17de eeuw te Amsterdam gewoond, en zijn werk is dikwijls al evenmin van Italiaansche kunst te onderscheiden als dat van zijn tijdgenoot Jacobsz.

Onmiddellijk na Boumeester, Jacobsz en Rombouts moeten Willem van der Sijde en J. B. Le Febvre worden genoemd.

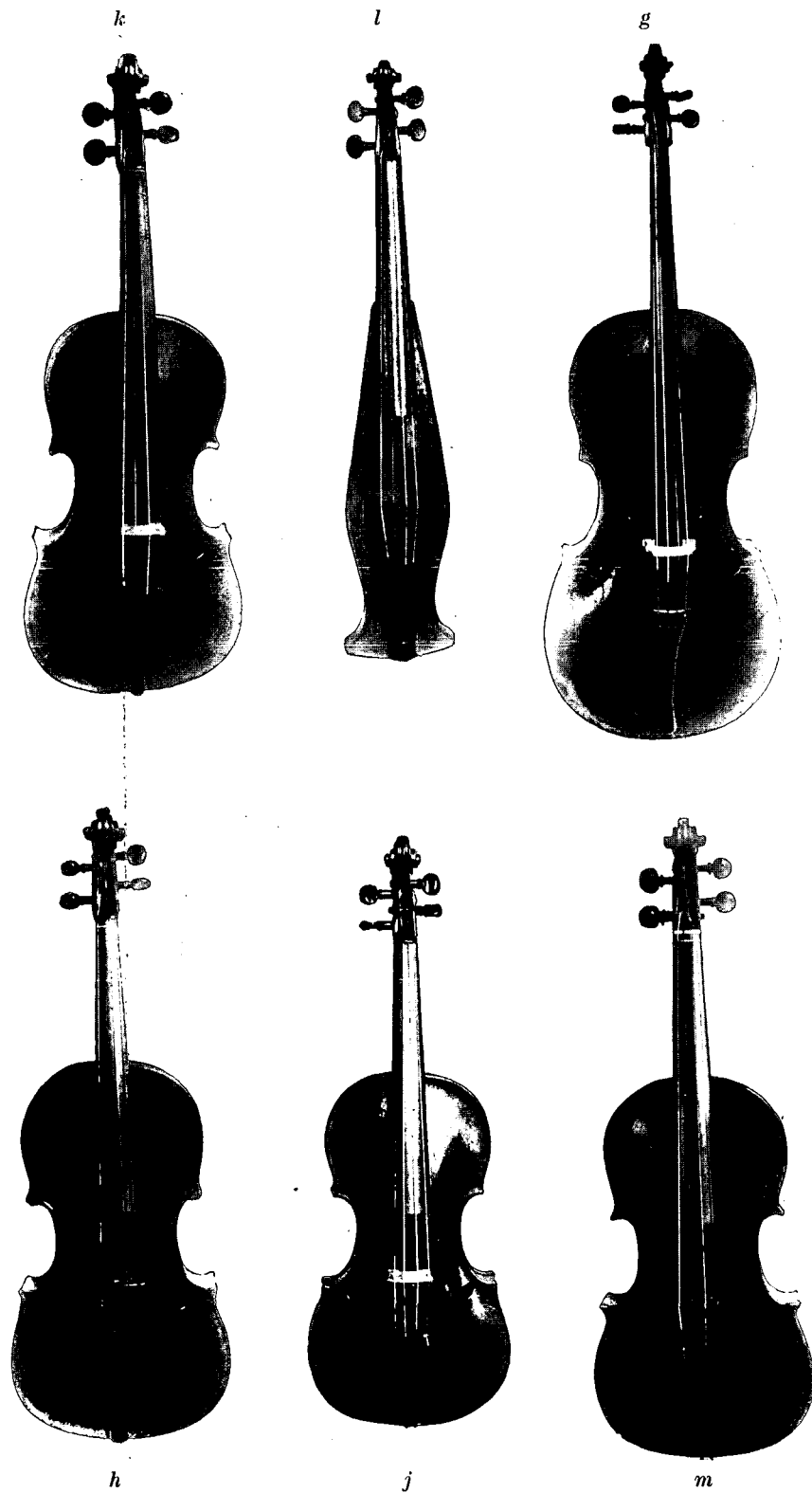
Willem van der Sijde (Amsterdam, tweede helft 17de, begin 18de eeuw), die eveneens tot de belangrijkste Hollandsche meesters gerekend wordt, heeft een eigen standpunt in de kunst ingenomen. Inplaats van zijn model aan anderen te ontleenen heeft hij er zelf een geschapen, dat dan ook in de details geheel afwijkt van de in die dagen algemeene Amati-copieën. Dat hij er niettemin in geslaagd is, bijzonder fraaie instrumenten te maken, bewijst wel de viool van den Heer P. van den Bergh te

Afb. 9. Platte Piano, Aanvang XIX eeuw.

Afb, 10. Hollandsche violen.

Afb. 11. Hollandsche violen.

Afb. 12. Giraffe, Empire-tijd.

's-Gravenhage. De viool die het Museum van hem bezit (afb. 11f), is helaas niet van dezelfde kwaliteit, verraadt echter toch in alle opzichten de hand van den meester. Zeer mooi is daarentegen weer een viool, met het etiket: Willem van der Sijde 1691, eigendom van H. K. H. Prinses Juliana. J. B. Le Febvre is in het begin der 18de eeuw in Frankrijk geboren, maar reeds vóór 1727 is hij in Amsterdam gekomen. Hoewel ook hij naar een eigen model heeft gewerkt, dragen zijn scheppingen een echt Italiaansch karakter. Het zijn buitengewoon mooie instrumenten, waarvan verschillende tot het allerbeste behooren, wat in Holland is gemaakt. Behalve een violoncel (afb. 11g) bezit het Museum van hem nog een mooie alt-viool (afb. 11h) en een viool (afb. 11j).

Tenslotte vinden wij in het Museum nog enkele instrumenten van leden eener familie Cuypers, die in de 18de en de 1ste helft der 19de eeuw te 's-Gravenhage hebben gewoond. De belangrijkste van hen, Johannes Theodorus, was uit Duitschland afkomstig en heeft zich omstreeks 1750 te 's-Gravenhage gevestigd. In tegenstelling met zijn voorgangers, die bijna steeds het Amatimodel hadden gecopiëerd, gaf hij de voorkeur aan het Stradivariusmodel. Bij het nabootsen verloochende hij echter zijn persoonlijke inzichten niet, zoodat zijn arbeid zeer goed van die van zijn illuster voorbeeld is te onderscheiden. Hij heeft zoo'n groote hoogte bereikt in zijn kunst, dat hij terecht als een der grootmeesters der Hollandsche vioolbouwschool bekend staat. Zijn invloed op het nageslacht is zoo groot geweest, dat wij bij de instrumenten van bijna alle Hollandsche vioolmakers die na hem zijn gekomen, verwantschap met zijn kunst kunnen terugvinden; met recht mag hij de vader van den modernen Hollandschen vioolbouw worden genoemd.

Helaas konden zijn navolgers hem niet evenaren. Zelfs zijn beide zoons, Johannes Franciscus, die later naar Amsterdam is gegaan, en Johannes Bernardus, die zijn vader te 's-Gravenhage is opgevolgd, hebben hem als hun meerdere moeten erkennen. Van Johannes Bernardus hebben wij helaas geen instrument in het Museum, Joh. Franciscus daarentegen is met een viool (afb. 11k) en een pochette (dansmeestersviool, afb. 11l) vertegenwoordigd. Van Joh. Th. zijn er twee mooie violen, (afb. 11m), instrumenten die een documentarisch bewijs leveren, dat Holland in het einde der 18de eeuw nog steeds een belangrijke rol speelde in de internationale vioolbouwkunst. Wanneer ook nadien een achteruitgang te bespeuren is geweest, zoo is in den laatsten tijd een stijgende lijn te constateeren, waarlangs Holland zijn vooraanstaande plaats mogelijk eenmaal zal terugwinnen. Daar beschouwingen hieromtrent echter buiten het verband van dit artikel vallen, eindigen wij hier onze besprekingen, in de hoop een kleine bijdrage te hebben geleverd tot een beter inzicht in de beteekenis van onze Nederlandsche instrumentmakers.

DIRK J. BALFOORT,

Conservator van het Muziekhistorisch Museum Scheurleer ('s-Gravenhage).

GERAADPLEEGDE WERKEN.

Grégoir, Ed. G. J. *Historique de la Facture et des Facteurs d'Orgue*. 1865. — Philbert, M. *L'Orgue du Palais de l'industrie d'Amsterdam*. 1876. — Van der Straeten, Ed. *La Musique aux Pays Bas*. Bruxelles 1880. — De Roever, Mr. N. *Tijdschrift Oud-Holland*, jaargangen 1885 en 1919. — Scheurleer, Dr. D. F. *Het Muziekleven in Nederland in de 18de eeuw*. 1909. — Scheurleer, Dr. D. F. *Het Muziekleven te Amsterdam in de 17de eeuw*. — Enschede, J. W. *Nederlandsche Huisorgels*. *Oude Kunst* 1915—16. — Bouwsteenen, *Jaarboeken der Vereeniging voor Noord-Nederlandsche Muziekgeschiedenis* — Deinse, J. J. *Kerstmis en de wisseling des jaar in Twente*. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant* van 6 en 18 December 1919.

NOG EENS „DE RAZERNIJ” OF „DOLHUISVROUW” VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM.

Niet den vorm van een kunstwerk moet de stijlkritiek bepalen, maar den geest welke dezen vorm bezielt, dacht ik bij het lezen van Dr. Elisabeth Neurdenburg's artikel aan „De Razernij” gewijd¹⁾. Schrijfster schenkt het vaderschap van dit gewrocht terug aan Hendrick de Keyser, zooals Pit dit reeds had gedaan, voordat de jongste vorsching er de hand van Artus Quellien de Oude in had herkend. Dr. Neurdenburg wijzigt nochtans Pit's hypothese in dezen zin, dat Hendrick de Keyser slechts de schepper of ontwerper van het gewrocht zou zijn, en dat zijn meesterknecht Gerrit Lambertsz. het ten uitvoer zou gebracht hebben omstreeks het jaar 1617.

De geest welke het oeuvre van Hendrick de Keyser doordrenkt is een gestrenge statische kracht in een wat droog rationalistische vormentaal uitgedrukt. Deze van Quellien integendeel is heel en al dynamisch élan, in malsche sensualiteit gehuld.

Een halve eeuw scheidt beide meesters, den Noord- van den Zuid-Nederlander. De eerste kan nauwelijks een prae-barokke meester heeten; Quellien integendeel is de stralende telg van de Contra-Reformatie, met haar barok-Rubeniaanschen

Afb. 1. Eene zeemeermin of nimf.

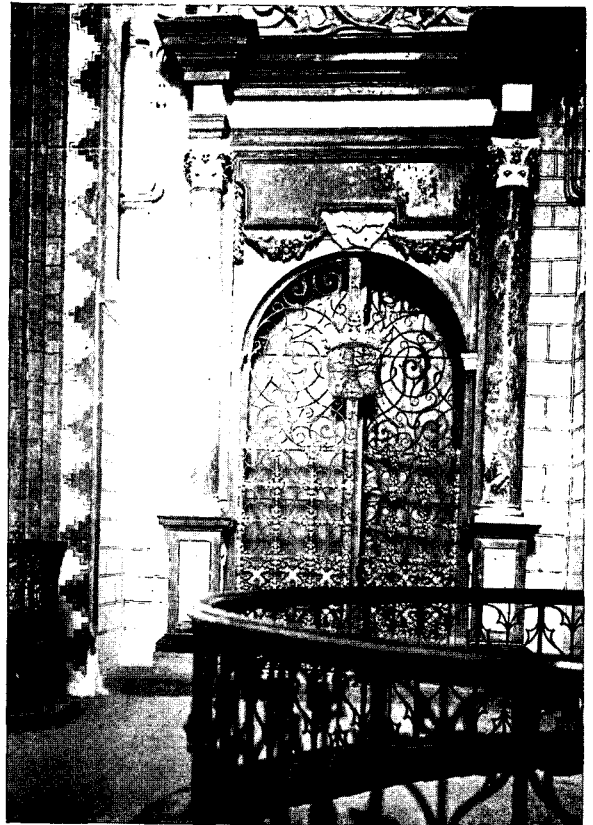

Afb. 2. De Razernij.

¹⁾ Oudheidkundig Jaarboek, IX (1929), blz. 109—114.

Afb. 3. Praalgraf te Berlijn.

Afb. 4. Praalgraf te Sleswijk.

zwier. Dit slechts hebben beide meesters gemeen, dat beiden in stadsdienst te Amsterdam, menig gewrocht leverden bestemd om de stedelijke gebouwen op te luisteren. Beiden konden dus in aanmerking komen om een beeld voor het Dolhuis, dat stads-eigendom was; uit te voeren. Desaangaande vraagt men zich af, hoe het mogelijk is dat zoo heftige polemieken konden ontstaan, aangaande de toeschrijving van een gewrocht, toeschrijving die schommelt in een tijdsspanne van een halve eeuw, en waarbij twee tegenovergestelde levensbeschouwingen in aanmerking komen, de gestrenge Calvinistische van De Keyser, het jubelend pantheïsme van Quellien.

Wat het beeld zelf betreft, niemand zal betwisten, dat de breed opgevatte lichaamsbehandeling, de lange ledematen, het in massa behandelde haar waarvan zich losse vlechten afzonderen, „de Razernij” uitstekend doen passen in Quellien's heidensche scheppingen. En doen zij niet herinneren aan de nimfen van het westelijk frontispies van het Amsterdamsch stadhuis? Daar ontwaart men, leunend op een dolfijn een zeemeermin, met fladderende haarvlechten, die ons haar prachtige rug toekert, waarvan het breed model, de ruime vormen, het ronde kruis met kuiltjes, veel gelijkenis biedt, in gebaar, houding en vleeschbehandeling, met de „Razernij” (1658). Beide (de Zeemeermin en de Razernij) zijn blijkbaar geïnspireerd door Rubens' „Venus bij den spiegel” (Lichtensteingalerij, Weenen), en het gebaar is nagekeken van de zeemeermin welke Maria de Medicis toejuicht bij haar landing in Marseille, die brunette, namelijk, door Rubens eigenhandig geschilderd naar een der dames Capaio, uit de rue Bois-Vert, te Parijs. Trouwens de hoog geplaatste kleine boesems, en de speciale curve van den buik, die zoo opvallend zijn in de Razernij, zijn eigen aan Quellien's vrouwenideaal. Wat doet het ter zake dat men niet in de Dolhuisvrouw

Quellien's genuanceerd zinnelijke vlakbehandeling terug vindt? Het beeld, door regen en wind sterk gehavend, is ook glad geworden (zie afb. 1 en 2). Ik houd het ervoor, dat geen enkele meester buiten Quellien het zou hebben aangedurfd een dergelijk naar het leven geboetseerd figuur zoo geweldig van gebaar en van uitdrukking weer te geven, waarin men heel den barokken élan van de Antwerpsche school terug vindt.

Wat het netelig vraagstuk van het onder het beeld aangebracht voetstuk betreft dat, naar algemeen oordeel, het gewrocht een halve eeuw vroeger verplaatst (rond 1617), naar onze bescheiden meening houdt deze dateering ook al geen stand meer. Ik laat op zij, of het beslist uitgesloten is dat bijvoorbeeld een later ontstaan beeld een vroeger dat vernietigd werd niet heeft kunnen vervangen, en op het oude pedestaal is geplaatst. Ik stel enkel de vraag of het wel zeker is, dat dergelijke archaïseerende vormen zooals deze van het voetstuk bij Quellien soms ook niet voorkomen.

Voor wie zooals wij vertrouwd is met het oeuvre van den meester, baart dit geenszins verwondering, want dergelijke gevallen komen wel eens meer voor. En zijn deze vormen wel archaïseerend? Om dit duidelijker te maken, halen wij eenige feiten aan uit Quellien's ontwikkeling. Tot in 1650 is het oeuvre van Quellien doordrongen met den zuiveren Rubeniaanschen geest. Maar in 1650, wanneer hem de groote eer te beurt valt, ter opluistering van het nieuw stadhuis van Amsterdam, van Van Campen, op te treden, verandert de zaak eenigszins, want nu late zich nieuwe invloeden gelden. Het is duidelijk dat van Campen voor de binnen- en buitenversiering van zijn stadhuis, met groote genialiteit er naar streefde het beeldhouwwerk en het schilderwerk afhankelijk te maken van de architectuur, en dit mag wel een barok ideaal heeten. Wie zou er aan twifelen of Artus Quellien de eenige Nederlandsche beeldhouwer was om een dergelijk monumentale opdracht uit te voeren, en van Campen's marmeren droomen te verwezenlijken? Maar deze waarheid slaat veeleer op de natuur en den omvang van de opdracht dan op den kwaliteit derzelve. Een afgrond scheidt, wat den stijl betreft, de twee Nederlandsche meesters: den proto-klassieken, statischen Hollander, en den barok-dynamischen Vlaming. Duidelijk is het, dat bij de strenge ordonnantie van de architectuur, een abstract-gestyleerd halfrelief hoort en niet Quellien's rond plastische, naturalistische, vrij bewogene, dynamisch geladene vormenrijkdom. Hier staan twee tegenovergestelde kunstopvattingen elkaar in den weg. Dit innerlijk drama tusschen Van Campen en Quellien speelt zich af op de muren van het Amsterdamsch stadhuis, en zal uitbreken in een konflikt tusschen de twee mannen, konflikt, waarvan men niet voldoende de verreikende beteekenis heeft beseft. In alles stoot Quellien op de onverbiddelijke ordonnantie van de architectuur, en daar hij de strenge lijnen daarvan niet mag overtreden, kiest hij den eenigen weg die voor hem open staat, naar de ruimte toe. Zoo komt het voor, dat zijne gewrochten uit het vlak letterlijk bollen.

Dit alles neemt niet weg, dat, indien de architect den beeldhouwer niet kon bekeeren, van Campen's invloed op Quellien's na 1650 ontstane klein-architectuur toch goed merkbaar is. Dit blijkt duidelijk in het praalgraf van Frederic III te Sleswijk (Dom) 1663, of reeds vroeger dat van Veldmaarschalk von Sparr in de Marienkirche te Berlijn (zie afb. 3 en 4). Beide praalgraven zijn geconcipieerd in den geest van de

Afb. 5. De Razernij.

portalen in de Burgerzaal van het vóormalig stadhuis te Amsterdam. En merkwaardig genoeg, in Sleeswijk, zooals in Berlijn, ontwaart men dezelfde voetstukken met dezelfde profileering als het zoo betwiste voetstuk der Razernij (afb. 5). Ik wijs nog verder op een ander gewrocht waaraan de naam van Quellien is verbonden, namelijk het koorhek van St. Jacobskerk te Antwerpen, welke eveneens met een dergelijk pedestaal is voorzien. Te Berlijn zooals te Sleeswijk zijn ook reliefs op de voetstukken aangebracht zooals onder de „Razernij", vier koppen, die met een huiveringwekkend realisme vier krankzinnigen voorstellen, van buiten hun lijst ons toegrijzen. En pleit juist deze tegenstrijdigheid niet voor een werk van Quellien? Deze bandelooze figuur, boven dit gestrengte voetstuk, weerkaatst ze niet eens te meer het drama tusschen Noord en Zuid, tusschen van Campen's gestrengte puriteinsche voornaamheid en Quellien's onstuimig dynamisme?

Ik houd er dus voor dat de „Razernij" ongetwijfeld uit Quellien's werkplaats is gesproten. De verdienste van Dr. Neurdenburg was het toch, de bleeke figuur van de Keyser's meesterknecht, Gerrit Lambertsz. aan de vergetelheid onttrokken te hebben.

Plaats waar de werken van Artus Quellien den Oude worden gevonden en herkomst der foto's:

1. Eene nimf, afgietsel van het westelijk frontespies van het voormalig Stadhuis te Amsterdam (de lendendoek is er naderhand aan toegevoegd, want hij ontbreekt op het model). Rijksmuseum, Amsterdam; foto Rijksbureau voor Monumentenzorg, 's-Gravenhage.

2 en 5. De Razernij, zandsteen; vroeger in het Dolhuys te Amsterdam, thans in het Rijksmuseum, Amsterdam; foto alsvoren.

3. Praalgraf van Veldmaarschalk Von Sparr in de Marienkirche te Berlijn, 1658; foto Messbild-anstalt te Berlijn.

4. Graftombe van Frederik III in de Domkerk te Sleeswijk, 1663; foto Provinzialkonservator Schlesing Holstein.

Antwerpen, 1 Juni 1930.

DR. JULIANE GABRIELS.

NASCHRIFT.

De strijd om de „Dolhuysvrouw" is nog niet uitgestreden. Juist had ik in het Algemeen Handelsblad van 14 November l.l. in de bespreking door Prof. Dr. F. W. Hudig van mijn onlangs verschenen boek over Hendrick de Keyser gelezen: „Niet minder overtuigend is haar toewijzing, ditmaal op documentaire gronden, van de beelden der galerij van Frederiksborg aan Hendrick de Keyser; vandaar komt zij langs stylistischen weg tot de Dolhuysvrouw en helpt Brinckmann's verwarrende toeschrijving voor goed uit de wereld." En kort daarop betuigde Dr. A. Pit, na zijn bespreking in Groot-Nederland, nog eens mondeling zijn instemming.

En zie daar komt mij als redactielid het bovenstaande artikel in handen. Werkelijk interessant is het dat de schrijfster de twee afbeeldingen van ruggen (afb. 1 en 2) naast elkaar legt. Dat is prachtig om te zien. Maar mijn gevolgtrekkingen zijn anders dan die van Dr. Juliane Gabriëls. Duidelijk is het m.i. dat Artus Quellinus d. O. de houding van de Dolhuysvrouw bij zijn beeld aan het Amsterdamsche Raadhuis heeft nagevolgd, tot zelfs de vlecht in het haar. En meteen bemerkt men hoe geheel anders de stijl is. Zooals de haarstreng in elegante vlokke krullen opwaait, vergeleken bij de eenvoudige lok op den rug der krankzinnige vrouw, en zooals de doek om de lenden, die toch wel van Quellinus zal zijn (verg. o.a. Salomo's rechtspraak in het paleis) in dunne plooitjes trekt, terwijl de Dolhuysvrouw de echte De Keyser-plooien — vooral ook aan de voorzijde bij de slip over de knie — te zien geeft, zoo is ook de rug, die bij Quellinus de teekening van schouderbladen en ribben verraadt, van een andere uitvoering. Bij haar toeschrijving vergeet de schrijfster dat Hendrick de Keyser Rubens' werk ook heeft

gekend. Wellicht is daaraan het soepeler worden der vormen in zijn latere werk toe te schrijven. Ook had Hendrick een copie van den Laokoon in zijn bezit!

Na bespreking dezer stylistische verschillen, zou ik willen vragen, heeft Dr. Gabriëls wel de moeite genomen mijn weg via de beelden van Frederiksborg eens even mede af te wandelen? Het zou mij te ver voeren hier nader op in te gaan. Ik zou slechts in herhalingen vervallen en verwijs dus naar mijn door Dr. G. bestreden artikel in dit Jaarboek (1929) en naar mijn boek over Hendrick de Keyser (1930) blz. 127 e.v.

Met de koppen der krankzinnigen in het voetstuk, waarvan er een zulk een sterke overeenkomst heeft met den Jupiter van Frederiksborg, maakt de schrijfster het zich wel wat heel gemakkelijk. De vorm van het voetstuk zelf levert haar ook moeilijkheden. Maar in haar vergelijkingsmateriaal kan ik geen bewijsstukken zien, omdat de profileeringen en de indeeling der vakken afwijken in details, en zuilbasementen vaak smal en hoog zijn.

Alles bij elkaar genomen levert m.i. de vergelijking der beelden nog het meeste materiaal, interessant materiaal, maar vóór het auteurschap van Hendrick de Keyser, bijgestaan door zijn bekwamen meesterknecht Geraert Lambertsz.

December 1930.

ELISABETH NEURDENBURG.

BERICHTEN VAN VEREENIGINGEN, COMMISSIES EN INSTELLINGEN

VOOR HET GEHEELE LAND OF VOOR PROVINCIES EN GEWESTEN

Vereeniging Hendrick de Keyser. De aankopen zullen beperkt worden, voornamelijk zullen er restauraties aan aangekochte gebouwen worden uitgevoerd, omdat er niet genoeg geld ter beschikking is. Bijdragen voor aankoop en voor het herstellingsfonds worden gevraagd. *Verlag over 1929.*

Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeologische Commissie. Een gedenkboekje werd uitgegeven over de jaren 1906—1931 met afbeeldingen der voornaamste monumenten, waarvoor de Commissie subsidie, of waarover zij advies verstrekke.

Vereeniging Rembrandt. In de

algemeene vergadering kon medegedeeld worden, dat het Nationaal Comité ten behoeve van aankoop van kunstwerken voor musea een kapitaal van f 550.000 heeft bijeengebracht, dat binnenkort aan de Vereeniging Rembrandt zal worden overgedragen.

Historisch Instituut te Rome. Het zilveren feest van het Instituut werd herdacht. Er zijn plannen tot stichting van een Nederlandsch Huis voor kunsten en wetenschappen. Verschillende academies en instituten te Rome zullen een gemeenschappelijk jaarboek uitgeven. Een „Camerata” der instituten is tot stand gekomen om internationale uitwisseling van gedachten bij de jongere leden te bevorderen. *Verlag over 1929.*

MONUMENTEN IN NEDERLAND

ONZE MONUMENTEN IN DE RIJKS- BEGROOTING VOOR 1930.

Voor de eerste maal wordt thans rijkssteun aangevraagd voor herstel van de volgende monumenten: Perceelen N.Z. Voorburgwal 264 en Wijde Steeg 1 te Amsterdam, aangekocht door de vereeniging Hendrik de Keyser f 8000; Oud Klooster te Ter Apel, f 18,000 als eerste termijn; het Ravelijn te Ber-

gen op Zoom f 9800 als eerste termijn; Oud-Katholieke kerk te Delft f 5400; diverse monumenten te Kampen f 5000; R. K. kerk te Loon op Zand f 7500 als eerste termijn; toren te Neede f 6000; Cuneratoren te Rhenen, voortgezet overleg met het provinciaal bestuur heeft tot een oplossing uit de moeilijkheden geleid, f 200 wordt aangevraagd als slottermijn; Abdijkerk te Rolduc f 8700; toren te Schiedam

f 10,000 als eerste termijn; Stadhuis te V e e r e, dit herstel zal naar schatting f 100,000 kosten; hetgeen na subsidie van de gemeente en de Provincie nog ongedekt is, zal voor rijksrekening moeten komen, een begintermijn van f 10,000 is uitgetrokken; Huis met de beelden te V l i s s i n g e n, het huis is niet meer te redden, maar de gevel zal worden verplaatst, waarvoor als subsidie is uitgetrokken f 8750; toren te W a a l r e f 4300; toren te W a a l w i j k f 17000; toren te W i e r d e n f 3000; Museum voor Aziatische Kunst te A m s t e r d a m, een jaarlijksche subsidie van f 2000.

LOTGEVALLEN VAN MONUMENTEN.

AARDENBURG. Het G a s t h u i s en het W e e s h u i s zullen worden afgebroken.

Verslag Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen over 1929.

ALPHEN a/d MAAS. R. C. Kerk. Opgravingen onder het niveau der tegenwoordige kerk hebben vondsten aan het licht gebracht, waarvan de beteekenis nu nog niet is vast te stellen.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930.

AMERSFOORT. K a m p e r b i n n e n p o o r t. Door den stadsarchitect is een restauratieplan opgemaakt, waarbij gelet is op de waarde van de poort voor het stadsbeeld. De voetgangers krijgen een doorgang door de kleine huisjes, die tegen de poort zijn aangebouwd; het groote verkeer wordt om de poort geleid. De torentjes zullen weer door een boog verbonden worden.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930.

AMSTERDAM. B l o e m g r a c h t no. 87 en 89, V o o r b u r g w a l no. 264 met W i j d e s t e e g no. 1 en O u d e z i j d s V o o r b u r g w a l no. 14 werden aangekocht.

Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.

AMSTERDAM. N i e u w e Z i j d s V o o r b u r g w a l no. 264 en W i j d e s t e e g no. 1. Dit grachtenhuis met bijbehorend perceel werd door de Vereeniging Hendrick de Keyser hersteld. Het is onlangs ingewijd als „Assurantiehuis” van de Vereeniging van Assuradeuren.

N. R. C. 24 Oct. 1930.

AMSTERDAM. D i r k H a s s e l t s t e e g bij den Nieuwezijds Voorburgwal. Bij de ver-

bouwing verzakten eenige huizen, zoodat de voorgevels afgebroken moesten worden. De Schoonheidscommissie liet hen in den ouden stijl herbouwen, waarbij ook de leeuwenmaskers en een gevelsteen weer werden aangebracht.

N. R. C. 8 April 1930.

AMSTERDAM. O v e r t o o m 93. Bij graafwerk kwamen eenige onbelangrijke voorwerpen voor den dag en vele scherven aardewerk, die voor studiemateriaal nut kunnen hebben.

N. R. C. 28 Jan. 1930.

AMSTERDAM. P r i n s H e n d r i k k a d e 131, (het huis van De Ruyter). Wel is de gevel behouden gebleven door medewerking van den tegenwoordigen bewoner, maar inwendig is al het merkwaardige verloren. Onder de beschilderde balken, die na verwijdering van een plafond voor den dag kwamen (een interessante vondst, volgens Heemschut Maart 1930) is weer een gepleisterd plafond aangebracht (een mededeeling van Heemschut April 1930 zou ten onrechte een anderen indruk kunnen geven). Ook moet een gang met 17e eeuwsch stucwerk zijn uitgebroken.

Mededeeling Rijksmonumentenbureau, 1930.

AMSTERDAM. S t. P i e t e r s c h o o l. Het Oudheidkundig Genootschap, het Genootschap Amstelodamum, Heemschut en Hendrick de Keyser betuigden in een adres aan den Raad hun waardeering over de doeltreffende wijze, waarop in de plannen voor het nieuwe gemeentelijke girokantoor aan den Oudezijds Voorburgwal het grachtbeeld wordt ontzien; vooral door het behoud en de restauratie van de St. Pietershal. Zij bepleitten echter ook het behoud van den met plavuizen bevloerden zolder, waarin zich een gemetseld fornuis bevindt. Het blijkt, volgens nadere berichten, dat B. en W. meenen den bedoelden vloer niet te kunnen behouden.

Mededeeling Rijksmonumentenbureau, 1930.

BARSINGERHORN. R a a d h u i s. Wegens de slechte tijdsomstandigheden besloten B. en W. de restauratie van den gevel uit te stellen.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1931.

BERGAMBACHT. T o r e n. De restauratie zal volgens bericht van het Gemeentebestuur zich bepalen tot het vervangen der bestaande dakbedekking door een nieuwe, vrijwel gelijke constructie.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930

BREDA. Lieve Vrouwenkerk. Nu het 8-jarig tijdvak voor de subsidie der Provinciale Staten van Noord-Brabant ten behoeve van de restauratie is geëindigd, heeft de Restauratie-commissie een plan voor verdere herstellingen overgelegd van f 664.000, waarvan jaarlijks f 41.500 verwerkt zal worden. Het Rijk zal daarvan elk jaar f 20.750 bijdragen, de Gemeente f 8500, de Kerkvoogdij f 3000 en particulieren f 750; de Provincie wil niet bijdragen tot stichting of huur van een kosterswoning en zal f 8000 geven over de 16 jaren van het restauratiewerk.

N. R. C. 7 April 1930.

DELFT. Nieuwe Kerktoren. De restauratie van het portaal, vijf jaar geleden stopgezet, zal nu beëindigd worden. Het houten schot, dat de orgelruimte scheidt van de torenruimte wordt vervangen door een steenen muur met balustrade.

N. R. C. 29 April 1930.

DELFT. Maria- en Ursulakerk. De Oud-Katholieken hebben deze oude schuilkerk op het Begijnhof in gebruik genomen na haar te hebben gerestaureerd met eigen gelden en subsidie van Rijk, Provincie en Gemeente.

N. R. C. 29 April 1930

DEVENTER. Jordenshofje. De huizen zijn zeer verouderd wat hun inrichting betreft. De vier bestaande woningen zullen daarom afgebroken worden en een „inpandig” heerenhuis eveneens. Daardoor komt een terrein vrij, volgens het ontworpen plan, voor zeven nieuwe woningen. De toegang zal naar de Kleine Overstraat verlegd worden, naast een 17e eeuwse gevel. De toegangspoort van het hofje en de woningen zullen in denzelfden stijl opgetrokken worden en het genoemde heerenhuis zal mettertijd weer herbouwd worden.

N. R. C. 4 Maart 1930.

DEVENTER. Een schilderij door Gerard Terborgh, voorstellende Cleopatra, werd aan het Gemeentebestuur aangeboden door den heer R. C. J. Bierling te München.

N. R. C. 16 Sept. 1930.

DONGEN (N.-B.) N. H. Kerk. Met steun van Rijk, Provincie en Gemeente wordt de toren gerestaureerd en ingericht voor gemeentearchief, bureau van politie en cachotten. De herstelling van de kruisbeuk is aanbesteed, het middenschip blijft een ruïne.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau en N. R. C. 3 Dec. 1930.

DORDRECHT. Grootte Kerk. De Restauratie-commissie heeft besloten het legaat van f 2000, ontvangen van wijlen Mr. Dr. J. C. Overvoorde te bestemmen voor het aanbrengen van nieuwe gewelfdecoraties in de vijf traveën aan het middenschip. De schetsen zijn ontworpen door Jacob Por en zijn goedgekeurd door de Rijks Monumentenzorg. In overleg met dit bureau is besloten de baksteenmuren van het middenschip van de pleisterlaag te ontdoen.

N. R. C. 4 Juli en 30 Aug. 1930.

EGMONDSOORD. Zuid-Beijerland, een der mooiste oude boerenhuizen is door brand vernield. Het is afgebeeld in de porteuille van Aquarellen van Zuid-Hollandsche Boerenhuizen, door J. Verheul.

FERWERD. Toren Ferwerderadeel. De Raad heeft besloten de bijdrage voor de restauratie niet te verhoogen van f 2000 op f 3000. Rijk en Provincie hadden verhooging van subsidie in vooruitzicht gesteld, daar de kosten in plaats van f 21.450 thans f 30.000 geraamd zijn.

N. R. C. 4 Sept. 1930.

GEESTEREN. N. H. Kerk. De restauratie, bekostigd door steun van Rijk, Provincie, Algemeene Synode, Provinciaal College van Toezicht en gemeenteleden is thans gereed. Het gebouw werd geheel uitgebroken en is weer opgebouwd, zooveel mogelijk in overeenstemming met den vroegeren toestand. De versieringsmotieven zijn ontleend aan oude fragmenten van het bouwwerk, die bij de verbouwing voor den dag zijn gekomen. De hoofdingang is weer onder den toren geplaatst en wordt geflankeerd door twee kleinere zijingangen. Van binnen is de triomfboog weer opgemetseld en dient nu tevens als rookkanaal voor de centrale verwarming.

Zutph. Ct. 17 Nov. 1930.

GOES. Grootte Kerk. De dakruiter is gerestaureerd, echter zonder Provinciale subsidie. Eenige klokken moesten hernieuwd of hersteld worden, aangezien er ook een verandering moest plaats hebben in het uurwerk, ging men over tot aanschaffing van een automatisch-electrisch uurwerk met meter-opwinding en hermonteering der klokken met tuimelaar-systeem.

N. R. C. 28 Jan. 1930.

GOUDA. Naayerstraat no. 6, werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

GOUDA. Huis de Moriaen. In 1920 kocht de gemeente met steun van het Rijk, de Nutsspaarbank en particulieren dit pand aan den West-Haven. Sedert dien tijd werd het gebouw verhuurd aan een tabakshandel, waardoor het huis overeenkomstig zijn aard bewoond werd. De gevel is gerestaureerd; B. en W. stellen thans voor *f* 3800 uit te trekken om winkel en achterkamer in orde te brengen. De Commissie van het Stedelijk Museum wenscht het huis niet meer te verhuren, maar in dit oud-Hollandsch winkelinterieur alles onder te brengen, wat het museum bezit met betrekking tot de Goudsche pijpenindustrie en het pijpenmakersgilde. De winkel moet het karakter verkrijgen van een verkooplocaal van tabak en sigaren uit het begin der 19e eeuw. Voor de achterkamer met gebeeldhouwde deuren en schouw zal het museum een bijpassende meubileering afstaan. Het achterhuis, dat later gebouwd is, zal gesloopt worden om meer licht te krijgen. Het huis zal tevens inlichtingsbureau van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer worden.

N. R. C. 13 Mrt. 1930.

's-**GRAVENHAGE.** Het Hooftshofje. Het besluit van B. en W. tot afvoering van dit gebouw van de gemeentelijke monumentenlijst, wat zijn slooping zou meegebracht hebben, is door de Regeering geschorst. De Afdeling B, der Rijks Monumenten-Commissie achtte de gebouwen zonder noemenswaardige, uitwendige wijziging geschikt te maken voor zusterhuis en internaat der R. C. Huishoudschool. Het Bestuur en de architect dier school bleken echter niet bereid daartoe mede te werken.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1931.

GRONINGEN. Een perceel aan de Ossenmarkt werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

HAARLEM. Groot-Heiligland. De Proveniershuisjes worden met uitzondering der gevels thans afgebroken, een andere oplossing voor uitbreiding van het Ziekenhuis was niet mogelijk; daarom stemde de Rijksmonumenten-Commissie reeds voor een paar jaar toe in deze gedeeltelijke afbraak.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau 1931.

HAARLEM. Korte Spaarne no. 25 werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

HAARLEM. Janskerk. De Diaconie der N. H. Gemeente verklaarde zich bereid de Janskerk aan de Gemeente te verkoopen voor *f* 35.000, zoodat deze met de kosterwoning zal gespaard blijven. In de bijgebouwen zal het archief der Gemeente ondergebracht kunnen worden. De verbouwingskosten daarvan zijn geraamd op *f* 42.000 en de restauratie van de kerk en de kosterwoning op *f* 11.000. Het Rijk geeft ten behoeve van den aankoop *f* 5000; de Provincie draagt niets bij, noch in den aankoop, noch in de restauratie.

N. R. C. 15 Dec. 1930.

HARKSTEDE. De N. H. Kerk zal voor *f* 32.000 worden gerestaureerd; de gemeente Slochteren heeft hiervoor *f* 1600 toegezegd, het Rijk zal *f* 12.800 bijdragen.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1931 en N. R. C. 19 Mei 1930.

HEENVLIET. Huize de Olifant wordt in ouden stijl gerestaureerd. De eigenaar heeft op aandringen van de vereeniging Hendrick de Keyser van het afbreken afgezien.

N. R. C. 3 April 1930.

HENGELO. (G.) Kerk. De kerkvoogden der Ned. Herv. gemeente hebben besloten tot restauratie van de vier middeleeuwsche muurschilderingen der kerk. Overeenkomstig het advies van Monumentenzorg zal echter slechts een gedeelte worden gerestaureerd; het overige wordt overgewit en kan later onder handen genomen worden. In de linker zijbeuk ziet men de Aanbidding der Koningen, in het priesterkoor zijn de twaalf Apostelen afgebeeld.

N. R. C. 5 Sept. 1930 en een plaatselijk blad.

HOENSBROEK. Kasteel. Het vraagstuk der restauratie is opgelost met een voor alle partijen bevredigende regeling. Op de begroting van het Rijk is voor 1931 *f* 20.000 uitgetrokken. Subsidies van Provincie en Gemeente zullen vermoedelijk eveneens worden verstrekt.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930.

HOORN. Noorder Kerk. Wel zijn er verscheiden bijdragen ontvangen, maar de verspreiding van het boekje met beschrijving der kerk heeft nog niet de nodigen gelden voor het restauratiefonds bijeen gebracht. De restauratiecommissie hoopt, dat een onlangs verzonden circulaire het gewenschte resultaat zal hebben. Penningmeester der commissie is Dr. L. T. C. Schey, Noorderstraat 18, Hoorn.

KAMPEN. Eenige Renaissancegevels zullen oordeelkundig hersteld worden op aanraden van „Hendrick de Keyser.”

N. R. C. 25 Juni 1930.

KOUDEKERKE. Plompetoeren. Gunstig advies werd uitgebracht aan het Rijk over een adres voor restauratie. Er heeft zich in de gemeente een commissie gevormd om deze restauratie te bevorderen. *Verslag Provinciale Zeeuwische Schoonheids- en Archaeologische Commissie over 1929.*

KROMMENIE. De heer C. N. de Jong Jzn. kocht van den heer J. C. Kaars Sypesteyn den door dezen behouden en afgebroken topgevel van een huis te Krommenie met het doel hem in Koog aan de Zaan weer op te bouwen. Uit Krommenie gaan echter nu stemmen op om den gevel te behouden voor de gemeente en ook Zaadijk schijnt pogingen te doen in bezit van het huis te komen. *N. R. C. 26 Jan. 1930.*

LEIDEN. Heerengracht no. 82 werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

MIDDELBURG. De Groene Beurze werd gerestaureerd en voor den gevel Brakstraat O. no. 224 werd een som uitgetrokken voor herstellingen. Voor Langedelf G. no. 3 werden de kosten voor restauratie, f 2000, te hoog bevonden, te meer daar de eigenaar zeide, niet in staat te zijn veel daarin bij te dragen. De thans voltooide bouwgeschiedenis van het Stadhuis door Dr. W. S. Unger zal worden gepubliceerd. *Verslag Vereeniging tot Instandhouding van oude Gebouwen over 1929.*

MIDDELBURG. Langedelft, huis Adolf Herdinck, kon niet behouden worden, evenmin was men in staat het eenheidsbeeld der Kaden ongeschonden te bewaren. *Verslag Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen over 1929.*

MIDDELBURG. Lange Gortstraat K. 19 werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

MONNIKENDAM. Noordeinde Wijk III werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

NAARDEN. Vestingwerken. In een Raadszitting heeft Kapt. W. H. Schukking

gepleit voor het behoud der vestingwerken. Het grootste gedeelte der Raadsleden voelde echter meer voor de volvoering van een plan, waardoor drie nieuwe uitwegen voor de stad zouden ontstaan, welke evenwel eenige tonnen zullen kosten. Men besloot pogingen te doen, dit bedrag grotendeels door Rijkssubsidie te verkrijgen.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930.

PURMEREND. Bierkade no. 9 werd aangekocht. *Verslag Vereeniging Hendrick de Keyser over 1929.*

RANSDORP. Toren. De restauratiekosten zullen f 100.000 bedragen. De Provinciale bijdrage zal waarschijnlijk f 15.000 zijn, terwijl het Rijk in principe bereid is de herstelling finantieel te steunen.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1931.

ROERMOND. Munsterplein. Bij uitgraving van het terrein zijn helaas de fundamenten van den ouden kruisgang niet gevonden, deze bleken weggebroken te zijn. Het zou belangrijk geweest zijn te zien op welke wijze de voormalige kruisgang (waarvan nog moeten aan de zuidzijde van het schip der Munsterkerk herinneren), om de veelhoekige sluiting van het dwarspand heen gelegd was. Bij de uitgraving zijn een groot aantal vloertegeltjes gevonden. *Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930 en N. R. C. 19 Mrt. 1930.*

SCHOORL. Raadhuis. De gemeenteraad verhoogde het crediet voor de kosten van verrolling en restauratie van f 500 op f 750. De Vereeniging Hendrick de Keyser gaf f 5000, terwijl het N. H. Kerkbestuur een groote oppervlakte grond voor f 1 afstond.

N. R. C. 28 Aug. 1930.

THOLEN. N. H. Kerk. Op de Rijksbegroting voor 1930 zijn nog geen gelden uitgetrokken voor restauratie; Provinciale subsidie werd verkregen. *Verslag Provinciale Zeeuwische Schoonheids- en Archaeologische Commissie over 1929.*

VEERE. Stadhuis. Voor de restauratie zal het Rijk f 100.000 bijdragen onder voorwaarde van finantieele hulp der Provincie en Gemeente. Gedeputeerde Staten stellen voor f 10.000 beschikbaar te stellen, waarvan in 1931 f 4000 kunnen verbruikt worden; de overige f 6000 zijn te verdeelen over de verschillende jaren tot 1934. *N. R. C. 25 Oct. 1930.*

VLISSINGEN. Beeldenhuis. In overleg met B. en W., de plaatselijke monumentencommissie en het Rijksmonumentenbureau, heeft de directie van de „Schelde” haar voornemen te kennen gegeven den gevel van het Beeldenhuis aan de gemeente te schenken. De Provinciale Staten geven 10 % der kosten tot een maximum van f 1000, de Rijkssubsidie zal waarschijnlijk 50 % bedragen tot een maximum van f 8750; de gemeente zal de overige gelden geven, waarvan de verhuurprijs van het nieuwe gebouw afgetrokken kan worden. De kosten voor het geheele werk zullen f 32.500 bedragen. Om den gevel te behouden moet hij op een daarvoor geschikt terrein in het oude gedeelte der stad worden herbouwd vóór een nieuw op te richten pand, dat door verhuring rendabel gemaakt kan worden.

WOUDRICHEM. De Toren zal voor f 40.000 worden gerestaureerd door Rijk, Provincie en Gemeente. *N. R. Ct. 13 Aug. 1930.*

ZWEELOO. Het N. H. Kerkgebouw uit Romaanschen tijd is na gerestaureerd te zijn met steun van Rijk, Provincie en Gemeente onder toezicht van Monumentenzorg, thans weer in gebruik genomen.
N. R. C. 8 April 1930.

ZUTPHEN. Kruittoren. De noodige herstellingen geschieden door het Rijk.
Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930.

ZUTPHEN. 's-Gravenhof 6. De vereeniging Pro Senectute heeft door bemiddeling van het Bakkersweeshuis, dat dit pand als

legaat ontving, maar niet aannemen kon, genoemd huis in eigendom gekregen. Het ligt met een voorplein aan het 's-Gravenhof en is van de straat gescheiden door een Lodewijk XIV-hek. Inwendig is er nog een goed bewaarde Lodewijk XVI-zaal met geschilderd behangsel. De herstelling daarvan en eenige noodzakelijke veranderingen zouden f 4000 vorderen, wat de vereeniging, die f 70.000 moet uitgeven voor inwendige verbouwing van het huis, niet kan bekostigen. Het Rijk heeft daarom f 3500 voor dit werk toegezegd, de gemeente Zutphen f 500. Ook het geschilderde behang kan daardoor behouden blijven. Op het oorspronkelijke koetshuis, ter zijde van het woonhuis wordt een verdieping geplaatst ten gerieve van de aanstaande bewoners, het karakter van het complex blijft evenwel nagenoeg hetzelfde.

Mededeeling Rijks Monumentenbureau, 1930, en particulier bericht.

ZUTPHEN. De Regenten van het Wijnhuistorenfonds hebben getracht eenige huiseigenaren, wier woning op de Gemeentelijke Monumentenlijst geplaatst is, te bewegen hun gevels met subsidie van het fonds te restaureren. Deze pogingen hadden weinig succes, omdat enkele huiseigenaren onverschillig waren voor het uiterlijk van hun woning, terwijl andere trachtten subsidie te krijgen voor herstellingen, die tot het gewone onderhoud van een huis te rekenen zijn. De geldmiddelen van het fonds zijn nog niet in staat krachtigen steun te verlenen, men hoopt op een jaarlijksche subsidie van de Gemeente en op toenemende contributie der leden tot kapitaalvorming.

Verslag Wijnhuistorenfonds over 1929.

MONUMENTEN IN NEDERLANDSCH-INDIË EN ZUID-AFRIKA

BANDA. De Vereeniging Bandasche Belangen heeft een bedrag van f 50.000 door een verloting ontvangen. f 20.000 zullen daarvan gebruikt worden ter restauratie van Bandasche oudheden. Uit de overige gelden zal een fonds gevormd worden, waarvan de rente onveranderlijk zal strekken tot onderhoud en restauratie der oudheden te Banda-Neira, welke zullen geschieden onder toezicht van den Oudheidkundigen Dienst.

N. R. Ct. 19 April 1930.

CELEBES. De inventaris van Nederlandsche oudheden in dit gouvernement met zijn onder-

hoorigheden is samengesteld door V. I. van de Wall.

Oudheidkundig Verslag 1e en 2e kw. over 1929.

ZUID-AFRIKA. Te Kaapstad is een Historische Monumentencommissie ingesteld onder voorzitterschap van den heer R. J. van Reenen. Behalve voor de oude gebouwen zal de Commissie ook zorgdragen voor het beheer van Groot Constantia, (de museum-boerderij, die eenige jaren geleden na afgebrand te zijn, weer in ouden stijl werd herbouwd).

De Burger, 1930.

ALKMAAR. Stedelijk Museum. Het Museum kocht een landschap door Pieter Plas aan. Een koperen titelplaat van de Alkmaarsche Pharmacopoea, 1726 werd ontvreemd en is niet teruggevonden. Een verzameling gevelsteen is in de buitenmuur ingemetseld.

Verslag over 1929.

AALTEN. De Oudheidkamer is nu officieel geopend.

AMSTERDAM. Rijksmuseum. De zalen om de binnenplaats zijn gereed gekomen, waaronder een zaal voor muziekinstrumenten. De Gothische zaal omvat de houtsculpturen tot en met de vroege 16e eeuw. Aan de muren zijn wandtapijten in chronologische wijze gerangschikt. De gravenbeeldjes van Jacques de Gérines zijn tegen een wand met nissen geplaatst. De meubels zijn in chronologische volgorde in speciaal daarvoor ingerichte zalen tentoongesteld.

Het Rijksmuseum van Schilderijen.

Het aankoopcrediet, waaronder de vijfjaarlijkse bijdrage van f 19.000 van de Vereeniging Rembrandt moest bijna geheel gebruikt worden ten bate van voorschotten over 1928. Onder de geschenken neemt het portret van Rutger Jan Schimmelpenninck door Prud'hon een eerste plaats in; een andere schenking is een berggezicht door Joos de Momper. De Commissie voor Photoverkoop kon van Le Nain een Dobbeland gezelschap aankopen. Het legaat Westerwoudt werd na het overlijden van mevrouw Westerwoudt—Klinger ontvangen, door haar persoonlijk werd tevens gelegateerd een Monticelli. Het bruikleen Rathenau bleef voor het museum behouden.

Het Rijksmuseum van Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid.

Mevrouw Westerwoudt-Klinger vermaakte uit haar bruikleen de clipeus van een pluviale van 1520. Aangekocht werd een Genuesch fluweel van 1690. De costumafdeeling ontving een compleet Zansch costuum. Een studiedepot voor kant werd ingericht, hiervoor werd een verzameling stalen geschonken van diverse kantsoorten. De meubelafdeeling werd vermeerderd met een Italiaansche credens uit de 15e eeuw, een gesneden Nederlandsche Lodewijk XIV bank en een orkestrion met volledig speelwerk van 1815; het aardewerk met een knobbelvaasje van Hoppsteyn en een Italiaansche albarello. Van de Plancius-stichting te Utrecht nam het museum een poortje over, dat door tusschenkomst van Monumen-

tenzorg werd uitgebroken uit Drift no. 25, waarschijnlijk is het afkomstig uit het huis Huydecoper, Singel, Amsterdam en gemaakt naar een ontwerp door Vingboon. Een poort van 1655 uit het huis met de Zeven Beddelakens te Middelburg is aangekocht.

Het Nederlandsch Museum van Geschiedenis.

Door tegemoetkomendheid van Prof. Dr. Holwerda kon de tentoonstelling Hellas-Rome gehouden worden. De Vereeniging van Handelaren in oude kunst in Nederland hield een tentoonstelling op de nieuw gebouwerde binnenplaats met medewerking van het museum. Met het oog op het te stichten museum te Batavia werden doubletten van het Rijksmuseum uitgezocht. Hiermee en door het inbruikleen geven van schilderijen aan de ambtswoning van den minister van Buitenslandsche Zaken, is de voorraad, die tot bruikleen kon dienen, uitgeput, zoodat er niet meer aan aanvragen daaromtrent kan worden voldaan. Twee plafonds uit het Stadhoudelijk kwartier afkomstig werden naar 's-Gravenhage gezonden voor het nieuwe Gemeentemuseum. Twee zwaarden, behoorende aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, werden aan het Legermuseum in bruikleen gegeven en eenige fragmenten van bouwwerken en ceramiek van de abdij te Aduard zijn aan het museum te Groningen overgedragen. Met de Edisonweek werd het museum des avonds toegankelijk gesteld, de mogelijkheid wordt overwogen om dit voortaan tijdens het winterseizoen ook te doen.

Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1929.

ARNHEM. Gemeentemuseum. Eenige gasradiatoren, die gevaar voor ontploffing, gasontsnapping en brand uitsluiten, werden aangebracht. De deur met zandsteen omlijsting, afkomstig van de Olde Munte, werd met goed gevolg in den gevel aan den tuinkant geplaatst. In bruikleen gegeven werd een Aanbidding der herders door Pieter Aertsz. Aangekocht is een verzameling van 50 teekeningen en 50 lithografieën door Alexander Verhuell. Een wimpel (scheerhout) werd geruild met het Friesch museum tegen teekeningen van buitenplaatsen bij Arnhem. Documenten over de Gilde werden naar het Gemeente Archief overgebracht. *Verslag over 1929.*

— **Openluchtmuseum.**

Door bemiddeling van de Staatsmijnen kon te Geleen een Zuid-Limburgsche hoeve verkregen worden, welke reeds op het museum

terrein is herbouwd. Onder de vele aanwinsten zijn ook kinderspelen en een verzameling bonte boerenzakdoeken. Lantaarnplaten van volkskunst en volkskunstmusea werden ten geschenke ontvangen. Het nieuwe museumgebouw is in aanbouw. *Verslag over 1929.*

DELFT. Rijksmuseum Lambert van Meerten. Door tijdelijke tentoonstellingen tracht de directrice de belangstelling voor het museum te verhoogen. Als aanwinsten zijn te noemen: een huwelijksschotel met initialen van 1715, een albarelo met polychroom decor en een proen, gedateerd 1658 met signatuur T. V. Frytom. Pogingen werden aangewend een collectie Delftsch zilver samen te stellen, hetgeen nog niet gelukt is, alleen werden verkregen een paar kerkboeksloten door I. B. (Johannis Beeck?) 1793.

Verslagen omtrent 's-Rijks Verzamelingen over 1929.

— Gemeentemuseum. Afbeeldingen van poorten en van de Groote Markt, eerst in bruikleen ontvangen, zijn thans aangekocht.

DEVENTER. De Waag. Het gebouw heeft te lijden van de trillingen, veroorzaakt door het verkeer. Particulieren hebben steun toegezegd voor de aankleding van enkele vertrekken van het nieuwe perceel „Di drie vergulde Herinck”. Prae-historische voorwerpen werden geschonken door den heer J. van der Moer te Ermelo en den heer J. Butter te Deventer. De Gemeente gaf een steen met wapen van Deventer in bruikleen, afkomstig van een poortje in de niet meer bestaande verdedigingswerken aan den Bukkingshang.

Verslag over 1929.

DORDRECHT. Vereeniging Oud-Dordrecht. Het ontbreken van een tentoonstellingsruimte wordt steeds meer betreurd. De veilingscatalogi van de verzameling van Gijn werden geordend en de vereeniging ontving een paar gesneden Lodewijk XV stoelen in bruikleen. Geschonken werden een ingebouwde buffetkast, een tinnen kan van het Korenmetersgilde en kinderspeelgoed.

Verslag over 1929.

— Dordrechts Museum. De kinderen van wijlen Jan Veth schonken 16 lithografieën en 8 schilderijen door dezen vervaardigd. Het 25-jarig verblijf in het tegenwoordige museum werd gevierd met een keuze

van teekeningen door Scheffer in bezit van het museum. De wenschelijkheid wordt overwogen om museumzalen beschikbaar te stellen voor bijeenkomsten van kunstlievenden of wetenschappelijken aard. *Verslag over 1929.*

ENSCHEDÉ. Rijksmuseum Twenthe. De overdracht van het museum aan het Rijk geschiedde in een bijeenkomst van tal van genoodigden, die door den heer Ludwig van Heek werd geopend. Hij herinnerde er aan, dat zijn broeder den wensch had geuit de kunstliefde der Twenthenaren te bevorderen door het stichten van een kunstmuseum. Met Minister de Visser werden indertijd de onderhandelingen geopend die echter eerst later hun beslag kregen, waardoor de waarde van een Rijksmuseum in het Oosten van ons land door het Rijk wordt erkend.

Het nieuwe museum werd gebouwd door de heeren K. Muller en A. K. Beudt te Hengelo. De zalen liggen aan weerszijden van een middenhal en omsluiten aan de binnenzijde van het gebouw een grasveld met vijvertje, waarbij een beeld van een herder met zijn schapen staat, als symbool van de Twentsche nijverheid. De inventaris van de Twentsche Oudheidkamer is verdeeld over een praehistorische, een Gothische en een Renaissance afdeling, een Twentsche keuken, een zaal met portretten en een zaal voor geschiedkundige voorwerpen. Een oud weefgetouw en alles wat op het weven betrekking heeft, vormt een aparte afdeling. Verder bezit de Oudheidkamer een collectie oud porselein, een geschenk van den heer en mevrouw Wevers-Sindorf en een bruikleen van Mr. Dr. G. A. Lasonder. De muntenverzameling is in speciaal daarvoor vervaardigde toonkasten geplaatst. In de gehoorzaal, tevens zaal voor tijdelijke tentoonstellingen, hängen Vlaamsche gobelins uit het begin der 17e eeuw.

De afdeling van het schilderijenmuseum is chronologisch gerangschikt, beginnende met eenige primitieven. De Romantische school uit het midden der vorige eeuw genoot de voorliefde van den stichter van het museum en is in goede exemplaren vertegenwoordigd.

's-GRAVENHAGE. Mauritshuis. Dr. A. Bredius gaf het Afscheid van Benjamin door Barent Fabritius ten geschenke; een duinlandschap door G. Dubois ontving het museum van den heer Leo van den Bergh en een landschap bij maneschijn met een varken op de leer door C. van der Schalke werd ten geschenke aangeboden door den heer C. W. Matthes.

Voor de ambtswoning van den Minister van Binnenlandsche Zaken werden eenige schilderijen in bruikleen afgestaan. Een aan den Raad van State uitgeleend vrouwenportret uit de Italiaansche school werd ten behoeve van het depot teruggevraagd. *Verslagen omtrent 's Rijk Verzamelingen over 1929.*

— **Gemeente Museum.** De Gemeenteraad heeft 2½ miljoen beschikbaar gesteld voor het bouwen van een nieuw Museum naar het plan van Dr. H. P. Berlage.

De Bond van Nederlandsche Horlogemakers hield een tentoonstelling van de geschiedenis en de ontwikkeling van het uurwerk. Het museum ontving een reeks familieportretten van de familie Fagel. In de ceramiekafdeeling werden lacunes aangevuld door aankoop van Italiaansch majolica. Een kopje van Klein-Aziatische of Syrische afkomst, van loodverglasd aardewerk, werd door de directie van het Museum voor Onderwijs aan het Gemeentemuseum overgedragen.

Het Museum **Bredius** ontving van Dr. A. Bredius verscheiden schilderijen.

Verslag over 1929.

— **Oranje-Nassau museum.** De Gemeente gaf het museum de beschikking over Princegracht no. 3. *Verslag over 1929.*

GRONINGEN. Museum van Oudheden. Voortdurend van de jaarlijksche subsidie van f 4000 werd door de Gemeente toegezegd. De verzameling voor- en vroeg-historische oudheden groeit aan tengevolge van de opgravingen in de provincie, zoodat een nieuwe zaal in gebruik is genomen. De kerkelijke afdeeling verwierf sierstenen, gevonden bij de restauratie van de kerk te Aduard. Het museum legt zich toe op het verzamelen van werktuigen uit het bedrijfsleven en zaken betrekking hebbend op de veenkolonies. Het verkreeg verschillende modellen van vaartuigen, die vroeger aldaar op de scheepstimmerwerven gebouwd werden. Ook tracht men werk van Groningsche schilders te verzamelen, als van Hendrik Lofvers en J. R. Tidens. Wegens gebrek aan middelen kon een Jan Swart niet aangekocht worden.

Een bezoek op **Menkema** spoorde velen aan bij te dragen tot aankleding van den borg. Bizarer welkom waren voorwerpen, die eenmaal tot den roerenden inboedel hadden behoord.

Verslag over 1928.

HAARLEM. Frans Hals Museum. De regenten van het St. Elisabeth Gasthuis

stonden een schilderij met Regenten door Joh. Verspronck in bruikleen af. De schilderijen door Jhr. Mr. W. F. van Weede in bruikleen gegeven, werden teruggevraagd.

Verslag over 1929.

HULST. Ter gelegenheid van het zeventhonderd jarig bestaan der stad hield de Kring De Vier Ambachten in het Stadhuis een tentoonstelling van de oudheidkundige voorwerpen in bezit der vereeniging en tal van bruikleen van de inwoners van Hulst en omgeving. Belangrijk was een groote collectie smaakvol gearrangeerde costuums uit den ouden tijd, waarbij de Axelsche en Cadzandsche dracht wel het best vertegenwoordigd waren. Deze tentoonstelling is voornamelijk te danken aan het initiatief van Jonkvrouwen S. en A. Collot d'Escurey te Kloosterzande.

Jaarboek van de Oudheidkundige Kring de Vier Ambachten 1930.

HOORN. West-Friesch-Museum. Uitbreiding van het museum blijft urgent. Het aanbrenge van een betonvloer met houten bedekking in de benedenzalen is een goede verandering geweest. Door een legaat verkreeg het museum een volledig stel sieraden, behorende bij de West-Friesche kleederdracht.

Verslag over 1929.

LEEUWARDEN. Friesch Museum. Archaeologische vondsten uit de zand- en veenstreken werden in een andere zaal opgesteld, later zal deze afdeeling aangesloten worden bij de andere archaeologische localen. Verscheiden collecties van diverse voorwerpen werden aan het museum geschonken of vermaakt.

Verslag over 1929.

MIDDELBURG. Museum van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Veiligheidsmaatregelen tegen brandgevaar werden genomen. De conservator van de Zelandia Illustrata voltooide de beschrijving der kaartencollectie. De afdeeling voor kleederdrachten verkreeg een volledig costuum van het land van Hulst. De schilderijen en portretten zijn opnieuw gecatalogiseerd.

Aan de Zeeuwsche Commissie voor Folklore is de „Bergweide” te Borsele gelegateerd.

Verslag over 1929.

NIJMEGEN. Rijksmuseum. G. M. Kam. Onder de aanwinsten is te noemen een serie Syrisch-Romeinsch glaswerk, een bronzen

urn, een groote ketel en een bronzen zwaard uit de Hallstadt-periode. Sommige scholen herhalen elk jaar hun bezoek; studenten der R. K. Universiteit geven eveneens teekeningen van belangstelling voor de verzameling.

Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen over 1929.

— Commissie ter verzekering eener goede bewaring van Gedenkstukken van Geschiedenis en Kunst. Uit het Hunnerpark en uit de Walstraat zijn veel voorwerpen voor den dag gekomen. Op Mariënburg werd vermoedelijk een „Ziegelgrab” gevonden, dat in het museum zal worden opgesteld. Op het terrein der Romeinsche legerplaats kwamen sporen van militairen aanleg voor den dag. De commissie acht een scherp toezicht ter bewaking van het Valkhof noodzakelijk. Het zuiderportaal der St. Stevenskerk zou onder zeer ervaren leiding hersteld moeten worden. Eenige foto's van Houtmarkt no. 4 werden genomen. Het deurekalf van Het Roode Hert is bij de verbouwing van het huis verdwenen.

Verslag over 1929.

— Gemeentemuseum. Het thans vrijgekomen legaat van f 2000, vermaakt door den heer H. D. J. van Schevickhoven zal besteed worden voor noodzakelijke veranderingen in het opstellen der voorwerpen. Aangekocht werd uit de collectie-Six een op perkament geteekende afbeelding van het Valkhof door F. Röthingen. *Verslag over 1929.*

ROTTERDAM. Museum Boymans. De voorloopige plannen voor het nieuwe museum op „Dijkzicht” zijn uitvoerig beschreven in het jaarverslag. Een proefgebouw voor verlichting van de schilderijen werd in orde gemaakt. Er kwamen van particuliere zijde verscheiden geschenken in als blijk van belangstelling voor het nieuwe museum; hieronder zijn te noemen: een vrouwenportret door Hans Maler, een wintergezicht door Jan van Goyen, een klein zelfportret door N. Pieneman. Men hoopt, dat ook de Gemeente haar budget voor aankoop zal vergrooten. Door het legaat Montauban van Swijndrecht verkreeg het museum een verzameling teekeningen en prenten uit de 18e eeuw en schilderijen uit het begin der 19e eeuw. Aangekocht werd een landschap door Jan Lievens. De Kersttentoonstelling bevatte schilderijen uit particulier bezit, hiervan werd evenals andere jaren een geïllustreerde catalogus uitgegeven.

Verslag over 1929.

— Museum van Oudheden. De heer D. Hannema is waarnemend directeur geworden. Aangekocht werden onder meer een Lodewijk XV trap en een St. Jorisbeeld van lood uit het laatste deel der 18e eeuw, beide uit het thans afgebroken huis Leuvehaven nr. 65. *Verslag over 1929.*

UTRECHT. Centraal Museum. Electrisch licht werd aangebracht in de kapel van het Aartsbisschoppelijk museum. Door de droogte, veroorzaakt door de abnormale koude, moesten verscheiden schilderijen op paneel hersteld worden.

Voor de oud-Utrechtsche school werd met moeite meer ruimte gemaakt. Uitbreiding van het gebouw blijft noodzakelijk; de artilleriestallen achter het museum zouden daarvoor aangewezen zijn. De graftombe van Rudolf van Diepholt werd beter opgesteld door de vrijgevigheid van mevrouw d'Aulnis de Bourouille-van Twiss. De opgravingen op het Domplein hebben een belangrijke aanwinst opgebracht, die evenwel nog niet tentoongesteld is. De schilderijenverzameling werd verrijkt met de achterzijde van het drieluik van Lambert Snoy en Emmerenciana Pauw van Darthuizen, een Bespotting van Christus werd verkregen door toedoen van den heer K. T. Hein. Door hulp van de vereeniging Rembrandt verkreeg het museum een Italiaansch landschap door Jan Both. Een Beweenning van Christus door Jan van Scorel is aan het museum te koop aangeboden en ter bezichtiging opgehangen. Met het uitgeven van het verslag was het nog niet gelukt gelden tot aankoop te vinden. *Verslag over 1929.*

— Aartsbisschoppelijk Museum. Ongeveer 40 middeleeuwsche schilderijen op paneel hebben veel te lijden gehad door de abnormale droogte en koude in 1929. Zij zullen langzamerhand hersteld worden. Een Maria onder het Kruis, houtsculptuur uit het einde der 15e eeuw, door de R. K. Parochie te Ootmarsum voor eenigen tijd in bruikleen gegeven, is van de verflagen ontdaan en zal weer naar de plaats van herkomst worden teruggezonden. Nog twee andere madonna's, eveneens houtsculpturen werden in bruikleen gegeven, de eene dateert uit het einde der 15e eeuw en is afkomstig uit Bakhuizen, de andere uit het begin der 16e eeuw is uit Kampen. Twee Getijdenboekjes werden tevens uit Kampen in bruikleen ontvangen. Onder desiderata staat het uitbreiden der grafische verzameling. *Verslag over 1929.*

UTRECHT. Oud-Katholiek Museum van Kerkelijke Kunst en Geschiedenis, gevestigd in de St. Geertrudiskerk, Mariahoek. Het Gebouw werd gerestaureerd voor f 6000, door particulieren bijeengebracht in overleg met Monumentenzorg. Het verslag geeft een overzicht van het verloop der werkzaamheden voor de restauratie en de inrichting van af 1914. Als directeur is door de Museum-Commissie voor den tijd van vier jaar aangesteld pastoor E. Lagerweij. Het bestuur werkt met een technische commissie. Het museum is (nl. in 1929) van 1 Juni tot 30 Sept. geopend op Dinsdag, Donderdag en Zaterdag van 10—5 uur. *Verslag over 1929.*

VOORBURG. Hofwijk. Hoewel de gemeenten Voorburg en 's-Gravenhage subsidies gaven, moeten voor aankopen de kasmiddelen nog toenemen door contributie van leden. In de bovenzaal is naast de serie portretten van de Huygensen een serie afbeeldingen tentoongesteld van buitenplaatsen uit de 17e eeuw rondom 's-Gravenhage. *Verslag over 1929.*

VLISSINGEN. Stedelijk Museum. Een laat-Romeinsche amphora werd in ongeschonden staat gevonden in de omgeving der stad en is door het museum aangekocht. De directeur betreurt, dat de zilveren Bosschetoren, nu in het Rijksmuseum te Amsterdam, niet anders dan door ruiling met een ongeveer identiek 17e eeuwsch zilveren voorwerp, dat niet specifiek Vlissingsch is, weer naar de stad van herkomst terug kan komen.

Verslag over 1929.

ZUTPHEN. Het Wijnhuis. De uitnodiging om lid te worden van den Monumentendag kon het museum niet aannemen, omdat het bestaat van Gemeentesubsidie en daarom geen lid kan worden van vereenigingen, die contributie heffen. De Museum-Commissie werd uitgebreid met 3 leden van de vereeniging De Graafschap, wonende buiten Zutphen, om de samenwerking tusschen deze vereeniging en het museum te bevorderen.

Verslag over 1929.

BOEKBESPREKINGEN

Dr. Martin Konrad. Meisterwerke der Skulptur in Flandern und Brabant. Imago Verlagsgesellschaft m.b.H. Berlin W. 35.

Zonder te willen vooruitloopen op de afleveringen, die nog zullen verschijnen, moge nu reeds, tevens als aankondiging, een enkel woord gezegd worden over het bovengenoemde werk van Konrad.

Wanneer men zich, zuiver academisch, afvraagt wat er noodig zou zijn om eindelijk den gruwelijken chaos der anonyme beeldhouwkunst van Zuid-Nederland te schiften, dan komt men voorzeker tot een resultaat dat van Konrads pogingen sterk verschilt.

Er zijn op dit gebied sedert Deshaines' begin en Helbig's studies over het Waalsche gedeelte, sedert Destrée's betrekkelijk vage, maar toch de eerste rangschikking zeer bevorderende artikelen en ook na de misschien al te vroeg gewaagde samenvoeging der *Antwerpsche* beeldhouwkunst door de Bosschere, heelwat verspreide studies verschenen, die bibliografisch dienen te worden samengesteld en doorgewerkt. Ook het buitenland heeft zich laten hooren, sedert Roosval en anderen dit gebied hebben geraakt en Clemen met zijn staf, onder bijzondere omstandigheden, in staat was een reusachtigen oogst van photo's en notities uit het

bezette gebied te vergaren, waarna o.a. Baum een gedeelte van dit materiaal met vrucht heeft besproken.

Voor den lateren tijd zijn, behalve C. Leurs, de Borchgrave d'Altena, Madlle Devigne en Juliane Gabriels, Brinckmann en nog anderen aan het woord geweest, maar daarnaast is zeer veel bronnenstudie verricht door overigens te weinig bekende inheemsche historici, kunsthistorici en archivariissen. Die laatste gegevens zijn voor den buitenlander nauwelijks bijeen te krijgen.

Dat alles saamstellen, dat zou eens moeten gebeuren en de heer Konrad doet er, zooals we zullen zien, op zijne wijze zijn deel aan. Maar 't allernoodigst blijft de streng gerangschikte atlas, een omvangrijk, — niet wat de papierdikte, niet wat de breedte en lengte betreft, wat ik U bidden mag! — ordelijk en goeduitgevoerd plaatwerk; behoorlijke reproducties, telkens van het geheel en van de onderdeelen; tekst in den vorm van een korte toelichting op de wijze zooals Konrad dat trouwens veelal bij zijn platen doet, méér niet! Vóór wij het over dateeringen ééns kunnen zijn, vóór 't uiterste gedaan is om de herkomst van elk stuk vast te stellen, vóór wij de groote altaren behoorlijk kunnen bestudeeren in alle details, is er over dit gebied geen stuk geschiedenis te

schrijven in den vorm dien wij heden mogen eischen. En vóór dien tijd zijn ook de „*Meisterwerke*” niet goed van 't middelmatige af te zonderen.

Deze overwegingen raken bij voorbaat den opzet van Konrads werk, dat door zijn titel, ondanks de geographische beperking, meer belooft dan het krachtens indeeling en behandeling blijkt te houden. Het is niet dat bruikbare instrument geworden, waar wij zoo lang op wachten en waardoor velerlei nutteloos gezwam voortaan wordt gestuit. Nog altijd moet ons werk weer beginnen met verzamelen, met vergelijken, groepeeren van zaken, die in bepaalde volgorde al lang bijeen moesten staan. Nochtans waren allerlei voorwaarden den schrijver gunstig en dienstig. Hij heeft lang in België gewoond en gewerkt; hij heeft in nauwe betrekking gestaan tot de meest eminente schrijvers en schrijfsters over Zuid-Nederlandsche kunst. Hij mocht op den steun rekenen van de meest kundige Deutsche geleerden, die met eenige ostentatie als een soort peeten bij deze uitgave worden genoemd; maar hij heeft van al deze hulpmachten dunkt mij óf niet genoeg partij getrokken óf hij is de prooi geworden van een uitgever, die zijn publiek beter meende te kennen, toen hij den heer Konrad den raad gaf alleen de „*Meisterwerke*” te publiceeren. *Mogelijk* is dit laatste, maar men krijgt toch den indruk, dat er ook in 's schrijvers geest een gevaarlijk element lag: de logica van den opzet ontbreekt. Aan den eenen kant nuchtere en nauwkeurige beschrijving van veelal goed bekende zaken (coll. Mayer van den Bergh b.v.), aan den anderen kant pogingen tot aesthetische samenvatting, meeningen over het grondkarakter der Zuid-Nederlandsche kunst; dan soms luide aanprijzing van een of ander stuk in hoogdravende zinnen. Men kan en mag te zijner tijd de kunstgeschiedenis op beide wijzen beoefenen, maar men doet de geleerde wereld, zoowel als het overige publiek dat dergelijke publicaties in handen krijgt, een grooten dienst door deze twee methoden zoo streng mogelijk uiteen te houden. Ik haal één enkel voorbeeld aan in de plaats van vele: Konrad offert de chronologische volgorde er aan op om beter aanschouwelijk te maken hoe de invloeden en stijlvormen, die tot de beeldhouwkunst van den baroktijd leiden, in en door elkaar loopen. Dat kan in een monografie, maar het stoort in een uitgave, die, afgezien van de inleiding, het karakter heeft van een catalogus. Het stoort te méér, doordat allerlei dateeringen uiterst betwistbaar blijven:

den Christus uit Reckheim houd ik voor aanmerkelijk later dan Konrad dien stelt; het gestoelte uit Hoogstraaten is ook een kwart eeuw te vroeg gedateerd. Het is wààr de schrijver heeft gevoeld, dat er iets hinkte. Hij tracht ons herhaaldelijk te verzekeren, dat hij zijn beschouwingen niet als een compleet hoofdstuk, maar als een soort échappés, als „*Sonderkurse*” wenscht beschouwd te zien. De *fout* wordt echter door dit inzicht niet hersteld. Dit is wat er tegen dit werk in het algemeen is in te brengen.

Zegt men er méér tegen, zooals reeds elders is geschied, dan doet men, dunkt mij, den schrijver spoedig onrecht. Deze uitgave is b.v. in een deel van de Deutsche wetenschappelijke pers niet al te best ontvangen en tegen den toon van die kritieken dient hier evenzeer of nog luider te worden geprotesteerd dan tegen des schrijvers opvattingen van zijn taak.

Immers vraagt men: heeft men in 't algemeen iets aan een dergelijke uitgave? Dan valt er niet te betwisten, dat er heel wat goeds in staat en dat er veel fraais op bruikbare wijze in wordt afgebeeld en toegelicht. Zoo de brokstukken uit Mechelen (Taf. 2), de Madonna uit Diest (Taf. 13) de *Lwiksche* door Konrad zonder klemmende redenen tot Vlaamsch of „eventueel” Vlaamsch gemaakte Madonna in de kathedraal te Antwerpen (Taf. 3a), het aan Joos Coort toegeschreven fragment (Taf. 15), Laureys' Keldermans' werk, de groote Salomo uit Antwerpen, de figuren van van Mildert, de teekening van den Godsnood door Colijn de Nole en allerlei meer.

Dit alles stond tot nog toe nergens zoo gedocumenteerd; althans niet in een boek, dat zich buiten den kring van inheemsch provinciaal publiek of buiten dien der kunsthistorici kon doen gelden en wij mogen met dankbaarheid erkennen, dat Dr. Konrad ons door de verzameling van de gewichtigste citaten en door de beschrijving der kunstwerken heel veel moeite bespaart, al blijven de brokken, die hij ons voorzet membra disjecta, die het griezelige gevoel achterlaten, dat wij er waarschijnlijk weer anders over zouden denken, als wij de stukken kenden die Konrad hier *niet* noemt en die *hij* zeker had kunnen noemen, daar *wij* er thans al heelwat kennen die er bij behoord hadden en die bontreken.

Nu wordt, om dus op ons bovengemeld protest nog even terug te komen, de toon van afbrekende Deutsche boekbesprekingen in de laatste jaren, na een kortstondige verbetering, voortdurend hinderlijker. Zelden is die vrij van

kennelijk partij-karakter. Wie dweept met de photo-monomanie, die b.v. in Marburg heerscht — waar men liefst ook détails van de wormgaten aan den onderkant van een houten beeld of vergrotingen van het breukvlak van een steenen dito zou afbeelden, of waar men een braven apostel boven op zijn kruin gezien of onder zijn kin bekeken, tot een min of meer fantastisch raadselprentje maakt — die preekt met een energie tegen iedere algemeene theoretische beschouwing, alsof zijn eigen leven ervan afhing. Wie daarentegen alleen den dithyrambischen trant van Wölfflins, Pinders en bij wijlen Strzygowski's literaire stilistiek wil hooren, die wenscht uitsluitend iets te vernemen over „massa” en „ruimte”, over „vóór en terug”, over „kunstwollen” en „stillwellen”, over „cantilene” en „coda”. Hij is daarenboven nog genegen 't onschuldigste brok van een uiterst matigen houten Engel voor „oergermaansch” of oer-iraansch, te verklaren. Een kunsthistoricus van dit laatste slag, en er zijn er zoo heel wat, wil zelfs niet meer weten, hoe hoog en hoe breed een stuk is, uit welk materiaal het bestaat en hoe het gedateerd is. Ziedaar grosso modo de twee kampen. De kritische „meeningen” in de Duitse pers, want „oordeelen” zijn dit dunkt mij allerminst, plegen nu naar de bovengewezen standpunten te varieeren en zijn daarom altijd met grootste voorzichtigheid te gebruiken, temeer daar zij gemeenlijk gehuld zijn in een taal, die aan aanmatigende hooghartigheid en quasi-geleerden hoogmoed niets te wenschen overlaat. Dat alles werkt uiterst verwarrend en men doet goed zich aan het object zelf te houden en het nauwkeurig te leeren kennen vóór men de kritieken leest. Gebrek aan „verslag” overmaat van woorden!

Maar met al deze restricties ten gunste van den heer Konrad blijven er toch wonderlijke ongaafheden in zijnen tot nu toe verschenen arbeid; onevenwichtigheden, die dunkt ons moeilijk kunnen worden gecontrabalanceerd door den inhoud van de enkele afleveringen, die nog moeten verschijnen. Daar echter wellicht de schrijver toch nog eenigszins van onze opmerkingen gebruik zou kunnen maken, laat ik er hier enkele volgen, zonder op kleinigheden in te gaan en meer bij wijze van voorbeeld dan om volledig te zijn.

Daar is vooreerst de ook nú niet opgeloste, maar eenig gerucht makende kwestie van de bronzen beeldjes te Amsterdam (Taf. 17, 18 en 19). Konrad heeft hier voor de zooveelste maal, na Pinchart, Destrée, Six, Pit, Mad^{lle} Devigne, dit vraagstuk zijdelings geraakt en

denkt daarbij vermoedelijk, maar zonder ons in te lichten, aan een vroegere ontdekking (?) van hem zelf. Daarop wijst alleen de zin onder No. 19: „*jedoch ist damit zu rechnen das vielleicht nicht alle vom dem Grabmal der Isabelle von Bourbon stammen*”. d.w.z. niet alle 10 figuurtjes te Amsterdam. Konrad heeft n.l. eens gemeend dat de Amsterdamsche reeks uit Antwerpen afkomstig zou zijn. Men weet dat éérs, volgens de gangbare meening, op grond van de behandeling van J. Six, die daarbij grootendeels op Monfaucon en Millin steunde, deze bronzen statuetten behoord zouden hebben tot een door Jacques de Gérines (\pm 1455) gegoten reeks, *die in verschillende herhalingen en beurtelings bekort of vergroot, diverse tombes kan hebben versierd*. (Rijssel, Brussel in O. L. Vrouw bij de Carmeliten en Antwerpen?)¹⁾

Nu heeft Konrad m.i. één gewichtige en tamelijk nieuwe observatie — *tamelijk nieuw*, want ze is reeds van Jos Destrée — weer in 't geding gebracht, nadat ze eenigszins was verwaarloosd, n.l.: de verwantschap in stijl van de genoemde beeldjes met het liggende beeld van Isabelle van Bourbon, thans slecht geplaatst achter het altaar in de cathedraal van Antwerpen.

Die verwantschap bestaat voorzeker, al is zij, met het oog op de eigenhandige uitvoering door J. de Gérines niet zóó treffend en overtuigend als Konrad meent. Zij is er, maar men zou toch ook nog kunnen denken aan de mogelijkheid, dat de modelleur van de figuur van Isabelle zich slechts had geïnspireerd op de oudere voorhanden beeldjes, die immers toch ook weer eens gebruikt zouden worden bij deze nieuwe tombe. Indien Gérines zelf ook voor de liggende figuur verantwoordelijk is te stellen,

¹⁾ Wat de namen der figuren betreft, waarover men in weerwil van de Succa's bijschriften nog altijd twist, heeft men er bij de geheele controverse m.i. te weinig aan gedacht, dat verwisseling van naam, al naar gelang de verwantschap der bijgezette vorstelijken zulks eischte, toch niet ondenkbaar is en op zichzelf in de 15e eeuw geen te groote verwondering mag wekken. Ik zou mij zeer goed kunnen voorstellen dat de figuurtjes als decoratieve modellen voor een nieuw werk gebruikt werden en dat men hun ikonografisch gewicht dan geheel op de wapens en ordeteekenen en kleederdrachten, niet op de gelijkenis der personen, laat berusten. Zooals in de kroniek van Hartmann Schedel hetzelfde „blok” beurtelings het gefingeerde portret van de ééne en dan weer van een andere stad levert. Wat Six in zijn laatste antwoord van Mad^{lle} Devigne heeft gezegd over gelijkenis van de personen geeft weinig vertrouwen.

dan moet hij met dat werk vóór 1465, dus lang vóór de plaatsing, zijn begonnen, wat Destrée reeds heeft vermoed. Verder vestigt Konrad, er, naar 't voorbeeld van Destrée, de aandacht op, dat de tombe in de abdij van St. Michiel heeft gestaan en dat zij met eenige van de figuurtjes, die met zekerheid aan J. de Gérines worden toegeschreven, prijkte. Opgesteld en voltooid blijkt zij te zijn in 1476. Hij laat ons hier thans dus over de herkomst van de Amsterdamsche reeks in het onzekere, maar hij betoogt verder toch wel indirect, terwijl hij ons al te schroomvallig zijn eigen meening over den samenhang onthoudt, dat Dürer, wiens teekening te Londen (Lippmann III 285) één der figuren weergeeft¹⁾, zijn voorbeeld dáár in St. Michiel zou hebben gevonden en geteekend. Waarom plaatste Dr. Konrad anders onder Nrs. 17 c. en d. teekening, statuette en figuur van Isabella bijeen?

Tegen deze laatste conclusie, die, naar mij vroeger ter oore kwam, Dr. Konrad heeft willen trekken —, of hij ze heeft gepubliceerd weet ik niet —, zijn wel eenige opmerkingen te maken. In de eerste plaats staat op de afbeeldingen, die Konrad geeft (maar ook op de prent van Causé, die hij slechts vermeldt) de tombe zóó, dat er ten hoogste 8 beeldjes op gestaan kunnen hebben, eer nog 7 (Destrée).

¹⁾ Wat de ondergeteekende op het Internationaal Historisch Congres te Berlijn van 1908 heeft kunnen aantonen. Den H. H. Muller en Veth heeft hij indertijd alleen meegedeeld, dat Dürer die figuur had geteekend en wáár ze gepubliceerd was. Te Berlijn echter heeft hij in 1908 tevens betoogd, dat Dürer, volgens zijn meening, zijn voorbeeld aan de tombe te Brussel heeft gevonden. Een gevolgtrekking die later, langs andere wegen, ook door Marguerite Devigne werd bereikt. Alle overige zeer anachronistische denkbeelden van den H. H. Muller en Veth zijn op hunne rekening, niet op die van den ondergeteekende te schrijven. Dat de afbeelding ter plaatse geteekend werd, blijkt m.i. duidelijk uit de omstandigheid, dat Dürer het onderste deel van het gewaad en de voeten, waarvoor hij geen plaats had op zijn schetsboekblad, daar hij te laag was begonnen, eraanst heeft geteekend! Een bijzonderheid die de H. H. Muller en Veth vergeten te vermelden en die ook Lippmann ontgaan was.

Argumenten van Hulin de Loo wegen natuurlijk altijd zwaar! Nu heeft deze geleerde mij eens mondeling meegedeeld, dat hij zich er over verwonderde, dat de Amsterdamsche beeldjes op een tombe zouden hebben gestaan: „zij kijken allen naar beneden, terwijl zij zoo laag zouden zijn opgesteld!” Maar in dit geval vormen dunkt me de archivalische documenten, een tegenwicht. Bovendien van pleurants behoeft men niet te verwachten, dat zij ons aanzien.

Op de reproductie van de anonyme prent bij Konrad (Taf.17) komt in 't midden een staande mansfiguur voor, die zeker niet tot de Amsterdamsche serie behoort (wellicht de „Jan van Cleef” uit het HS. van de Succa), evenmin trouwens als, bij nauwkeurig toezien, de beide andere, die wel meer in 't algemeen karakter zijn gehouden. Zij herinneren mij toch meer aan enkele in de Amsterdamsche serie ontbrekende, doch bij Monfaucon en Millin afgebeelde figuren van de reeks van 24 stuks te Rijssel. Al geef ik nu grif toe, dat de teekenaar hier gefantaseerd zal hebben en dat desondanks een deel van de thans in Amsterdam aanwezige reeks aan de tombe Isabella kàn zijn toegepast; zoo is daarmee toch het eenige bewijsstuk voor het geval: Dürer te Antwerpen Gérines na-teekenen, matig betrouwbaar geworden.

Dat de heer Konrad, althans mondeling of elders schriftelijk nog verder is gegaan, als ik wèl ben ingelicht, vermeld ik hier alleen, omdat ik er tegelijk een andere leemte in het te bespreken werk mee aanwijs. De schrijver citeert zichzelf — wellicht ook onuitgegeven opstellen? — blijkbaar voortdurend stilletjes, zonder door korte herhaling van het gezegde of door opgeven van een titel duidelijk te worden. Citeert hij misschien *gedachten*, die de argelooze lezer natuurlijk niet raden kan?

Men zal eerst begrijpen, dat er verband in het geheel komt, als men het verkapt betoog zoo opvat, als wij ons even veroorloofd hebben te doen. Zoo zouden wij evenzeer heel aange-naam worden getroffen als ons tusschen deze noten over Meesterwerken der *beeldhouwkunst* ook ergens nuchter en zakelijk werd verteld, wat de afbeeldingen hier te maken hebben van het Gentsche altaar, d.w.z. van de zeer zeker bezienswaardige en curieuze Antwerpsche kopie. Wie het weet, begrijpt het, maar anderen zullen er mee zitten! De schrijver heeft n.l., naar ons op een reeds eenige jaren geleden Nederlandsch-Vlaamsch kunsthistorisch congres, bij monde van Dr. Burchard, is meegedeeld, een zeer breede theoretisch-aesthetische en historische beschouwing vast willen knopen aan eenige eigenaardigheden, door hem, samen met Dr. Burchard, opgemerkt aan deze 16e eeuwse kopie van 't Gentsch altaar. In wijder verband daarmee stond misschien zelfs ook zijn reeks van opmerkingen over de tombe in St. Michiel. Maar de neerslag van dezen ouderen gedachtenarbeid op het nieuw te beakkeren veld heeft thans meer van een verwarring stichtende hagelbui dan van een milden voorjaarsregen, die alles doordrenkt, verbindt en in bloei zet.

Het zou ongeoorloofd zijn bij dit voorbeeld zoo lang stil te staan, ware het niet in zekeren zin 'n beetje kenmerkend voor den geheelen tekst. Dat bovendien de o.a. op pl. 21 en 26 afgebeelde stukken heel aardige dingen zijn, maar zeker, in vergelijking met het andere materiaal, geen „meesterwerken,” treft onaangenaam. Het onder de noot bij Taf. 19 genoemde gravinnebeeldje van albast, dat wij in Londen gezien hebben, houd ik bovendien voor een falsum. Maar wij kunnen hiermee volstaan. Het geheele werk, hoeveel nuttigs en goeds er in staat en hoeveel er voor gewerkt moge zijn, zou men door den heer Konrad zelf elders willen zien overdoen, bezadigder — desnoods zonder de al te verstrekkende, alle vraagstukken van schilder-, bouw- en beeldhouwkunst rakende, of moet men eer zeggen „schampende”?, inleiding, nuchter als de Borchgrave d'Altena's catalogus en niet zoo zwanger van geheime of althans voor menigeen geheime en onverwerkte problemen, zonder oplossing. *W. Vogelsang.*

Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam. Door Dr. **Elisabeth Neurdenburg**. Uitgave Scheltema en Holkema, Amsterdam.

Hendrik de Keyzers eer behoefde niet te worden gered en dit boek is geen pleidooi voor een verguisde of vergetene. Dat kenmerkt het in de eerste plaats. Het is *vol* literatuur, vol bewijsplaatsen uit oorkonden en gedrukte geschriften, met voortreffelijk gerangschikt oud materiaal als beladen en er toch niet mee belast.

Dat lijkt misschien eenvoudiger dan pionierarbeid. Het is gewoonlijk moeilijker en minder dankbaar; maar even noodig, als men hoopt, dat er over een groot meester in toekomst weer eens nieuw en frisch zal kunnen worden geschreven en gesproken, door menschen, die niet gedwongen geweest zijn hun geestdrift te verliezen bij 't doorkruipen en doorwoelen van den stoffigen ballast van verspreide notities.

Zulk een daad verdient onzen oprechten dank! ook de uitgevers hebben er alle eer van. In zeventien uitstekend samengestelde, eenvoudige en kenmerkend betitelde hoofdstukken, aangevuld door 283 noten, buiten den tekst, literatuurlijst, goed register en een duidelijken stamboom; opgeluisterd door veel figuren naar oude kopergravures, naar kaarten, uit *Architectura Moderna* en enkele andere bronnen en niet minder dan een vijftigtal buitengewoon

goede autotypieën naar nog bestaande werken, loopt dit keurig en leesbaar op fraai papier gezette en goed gestelde betoog af. Het wordt ons met de Keyzers portret in de gravure van Suyderhof, aangeboden in een frisschen en kleurigen linnen band met strakken door A. W. Verhorst geteekenden titel op plat en rug; allersmakelijkst! Alleen dat rood doet, zoowel op het plat als in den Franschen titel iets te bloeiend, aniline-achtig, zooals helaas gemeenlijk het rood onzer drukkers.

In dit bestek moet ons verslag over de 162 paginas kort zijn. Wij beperken ons tot de inhoudsopgave en eenige opmerkingen over de wijze van behandelen.

De schrijfster heeft de inleiding (I.) niet tot een uitvoerig programma gemaakt, maar vermeldt er in hoofdzaak hare gewichtigste bronnen en dankt de vele medewerkers bij haren arbeid. Alleen wat betreft de *school* van H. de Keyser waarschuwt zij ons even. Zij heeft de daarover bestaande bronnen en geschriften niet in vollen omvang uitgeplozen. „*Wie lust heeft knoope hierbij aan.*” (n.l. bij de door haar geleverde monographie over H. de K. zelf) „*Voor mij geldt: na het hoogtepunt moet geen daling volgen.*” Daarmee is in 't groot de kring dien zij had te vullen, getrokken. Dan volgt *de Keyzers leven* (II.); zijn eerste leermeesters, n.l. de oude meubelmaker Cornelis Dircxz., wiens jongste zoon Hendrick was, en Cornelis Bloemaert, wien de schrijfster toch ook weer, zij het dan met een „vermoedelijk” den preekstoel van de cathedraal te 's-Hertogenbosch toeschrijft. Verder wordt zijn verhouding tot Abraham Bloemaert besproken, dien men wel als metgezel van Hendrick op een reis naar Frankrijk heeft willen aanwijzen. Meerdere zekerheid omtrent die voor zijn kunst zoo gewichtige reis naar Frankrijk verkrijgen wij echter ook nu niet. Een reis naar Italië, waar ook Brinckmann — schoon zonder eenige deugdelijk document — nog aan geloof, wordt er, door wat Dr. Neurdenburg in het midden brengt, niet waarschijnlijker op. Aan zijn reis naar Londen valt natuurlijk niet te tornen. Over zijn huwelijk met de Antwerpsche Beycke de Wildere (1591) en over zijn zonen, dochter en schoonzoon, over verdere verwanten en leerlingen, maar alleen voorzoover die met het werk van de Keyser in verband te brengen zijn, worden alle gegevens helder en kort bijeengezet. Hoofdstuk III bevat: *Persoonlijkheid, Vrienden, Bewonderaars en Lofdichters*. Hier zijn de Keyzers betrekkingen tot bekende grootheden als Goltzius, Bloemaert, Cornelis Ketel, die hem tweemaal portretteerde, P. C.

Hooft, die hem gedichtjens levert onder beeldhouwwerk en die een schoon grafscript dichtte. Daarbij legt de schrijfster hier reeds den nadruk op de Keyzers beeldhouwerschap. Zeker, hij is, na 1612, ook stadsarchitect genoemd, maar hij is van de beeldhouwkunst uitgegaan en zijn bouwmeestersloopbaan is soms zoo, dat men zich afvraagt of hij voor Amsterdam niet in hoofdzaak gevels heeft gewrocht bij door anderen ontworpen en tot stand gebrachte gebouwen. Dit wordt ons nog duidelijker in het betoog over zijn werkzaamheid bij de Amsterdamsche „Steeffabryque” (IV) waar wij voor 't eerst door hernieuwde scherpzinnige uitlegging van de oorkonden een goed begrip krijgen van de Keyzers ambt bij de stad, zoowel vóór als na 1612, en over de geheele inrichting van het kantoor van „publieke werken” in dien tijd. Ten deele uit de plaats die H. de K. daar, zoewel krachtens de eenmaal bestaande regeling als door zijn eigen persoonlijkheid innam, vloeit waarschijnlijk ook zijn verhouding of zijn „wanverhouding” voort ten opzichte van den stadstimmerman H. Jacobsz. Staets. Dit wordt voor de schrijfster aanleiding tot Hoofdstuk V „*Architectura Moderna en Kroniek van Staets*”, waarbij zij tegelijk een uiterst overtuigende, ongezochte kritiek op beide bronnen kan geven. Daaraan sluiten zich de „*Bouwwerken*” (VI.), een hoofdstuk ingeleid door die aardige captatio benevolentiae, die ook Dr. G. Galland reeds in 1895 als motto heeft gebruikt, waar n.l. Salomon de Bray waarschuwt tegen te hoog gespannen verwachtingen . . . „*geenichen Mausoleum ofte oudt getimmer Semiramide . . . maer kercken, toornen, Raetshuyzen . . .*” enz. enz. Als eerste werk waaromtrent wij voldoende gegevens bezitten, figureert dan onder de rubriek kerken de Zuiderkerk (1603-'14). De leemte van vroeger werk, dat wellicht niet door de Bray is opgenomen, omdat het niet „aus einem Guss” was, maar voor een deel slechts bestaan heeft uit verbouwingen en veranderingen, voor een ander deel bijna kopie van een of ander voorbeeld genoemd kan worden, kan Dr. Neurdenburg ook niet anders aanvullen, dan met de enkele torenspitsen en de, naar 't voorbeeld van de Londensche opgetrokken Beurs. Het overzicht loopt over 't gansche levenswerk en brengt den lezer door een gemakkelijke lectuur van 14 bladzijden in medias res en in kennis met alle kerken, kerkpoorten en kerkhofpoorten, met de kostelijke torens, die men „*in verband met den reeds bestaanden toren der Oude Kerk*” van J. J. Bilhamer moet zien, bovendien met

de stadspoorten en poorten aan bijzondere gebouwen, de woningen, het O. Indisch huis, de Beurs, het Nieuwe Bushuis en eindelijk met de Waag.

Het is o.i. een goed denkbeeld van Dr. Neurdenburg geweest zulk een breed overzicht aan de behandeling van ieder werk in het bijzonder te laten voorafgaan. De lezer raakt den koers anders te licht kwijt. Nu verheugt hij zich op het langzamer tempo en de uitvoerigheid waarmee in hoofdstuk VII de *Bouwwerken te Amsterdam* in dezelfde volgorde aan een *Nadere bespreking* zullen worden onderworpen. Daarbij doen dan eerst hoofdzakelijk de uitstekende afbeeldingen hun vollen dienst, waarbij telkens de tegenwoordige toestand door de afbeeldingen in en buiten tekst naar de prenten van „*Architectura Moderna*” wordt aangevuld en waar het geheele materiaal aan oorkonden en bijkomstigheden wordt opgedragen en behandeld; soms, waar het nuttig is, zelfs geheel in de noten wordt afgedrukt. Vooral de inhoud der reeds vroeger door de schrijfster in dit jaarboek geopperde en uitgewerkte vraagstukken over het Oostindische Huis wordt hier nogeens buitengewoon zuiver en eenvoudig weergegeven.

Na de Amsterdamsche *Bouwwerken* komt in hoofdstuk VIII „het *Stadhuis van Delft*” en in IX het „*Contact met Bouwwerken buiten Amsterdam en Delft*”. Dus de Keyzers raadgeving en zijn ontwerpen voor bouw en verbouwing te Hoorn, Deventer, Nijmegen, Rotterdam en Utrecht. Op deze plaats is de mededeeling dat H. d. K. aan de Catharijnepoort te Utrecht zou hebben meegewerkt thans voor goed als vergissing geboekt. Over de meer speciaal in H. d. K's vak vallende gedeelten van het karton voor de glasruit te Gouda volgen nog enkele woorden en met de wat ijle vermoedens over de Keyzers bouwkundig werk in Denemarken maakt de schrijfster het, bij gebrek aan te verkrijgen zekerheid, kort. Interessant genoeg is de hier uitgesproken gedachte, dat hij er wellicht zijn uitvinding van een soort kunstmarmer aan den man heeft gebracht.

Eveneens kort, maar naar ons gevoelen te kort is het viereneenhalve bladzijde vullende hoofdstuk X, „*De Bouwmeester en zijn Tijd*”. Wij komen daar straks gaarne nog even op terug. Van hoofdstuk XI af worden de Beeldhouwwerken behandeld; eerst „*de Beeldhouwer, de werkplaats*,” dan XII, als bij de Bouwkunst, „*Het Beeldhouwwerk, overzicht*” en XIII eerst: „*de Beeldhouwwerken*”, waarin de uitvoerige bespreking, beginnende met de mooie medaille

van S. van Goorle en de groep van St. Maarten op den Haarlemschen beker is vervat. De Spinhuis- en Rasphuispoort, de laatste in dit betoog, vooral wat betreft de beelden bovenop, van nieuw belang, krijgen hun beurt. Dr. N. durft ze toch, met eenige waarschijnlijkheid tenminste, aan H. d. K.'s werkplaats toeschrijven. De borstbeelden van 1606—'10 t.w. de twee uit het Nederlandsch Museum, waaronder het gemerkte, dat vermoedelijk Vincent Jacobsz. Coster voorstelt, en het zoo levende borstbeeld in terracotta, op zijn prachtig gul-versierde voetstuk. Voorts worden het door latere slechte behandeling deerlijk bedorven borstbeeld van den Zwijger in het Maurits-huis en de kleine buste van gebakken aarde van omstreeks 1610 te Berlijn beoordeeld. Daarna komen de reliefs van het grafteeken voor Jacob van Heemskerck, dat hier met goede gronden op 1609 gedateerd wordt, en de half-verheven versiering van het Leprozenhuis en eindelijk verschijnt de Eenhoorn uit den gevel van de Waag te Hoorn (1609). De laatste wordt hier voor 't éérsst aan het werk van de Keyser toegevoegd en lijkt ons daar zeer goed op zijn plaats, evenals het reeds vroeger door de schrijfster aan de Keyser toegewezen beeld van St. Jan de Evangelist van het oksaal te 's-Hertogenbosch. De werken aan de Bank van Leening te Amsterdam en het „atelierwerk” der Bergpoort van Deventer (Rijksmuseum) besluiten, met de Justitia uit den gevel van het Stadhuis te Delft, de tijdrekendkundig gerangschikte reeks (tot 1620), die door een korte afdeeling over de terracottamodelle voor het prinselijk graf te Delft, haar overgang verkrijgt naar hoofdstuk XIV, dat over dit grafteeken zelf loopt. De bespreking van het *Standbeeld van Erasmus* te Rotterdam vormt het slot op de lijst der eigenhandig door de K. uitgevoerde werken en wordt door het hier tevens opnieuw onderzochte voetstuk, vastgeschakeld aan de afzonderlijk in hoofdstuk XVI geplaatste „*Razernij*” of „*Dolhuysvrouw*” die Dr. N. hier voor 't eerst — de tijdrekening is in dit geval toevallig dienstig aan de climax harer wetenschappelijke uitkomsten — met de werken van den leerling Geraert Lambertsz. in de galerij van Slot Frederiksberg te Kopenhagen vergelijkt. De schrijfster heeft ons dunkt mij vooral met deze alleszins aanvaardbare oplossing van een moeilijk vraagstuk een grooten dienst bewezen en ik ben overtuigd, dat zij haar pleit ook nog zal winnen van Dr. J. Gabriels, die, Brinckmann's zijde kiezende, de Dolhuysvrouw voor Quellinus wil heroveren. De vergelijking van de afbeeldingen

brenkt een te verrassende overeenkomst aan het licht. Logisch volgt ook hier weer, als in het èerste deel, het slot (XVII) „*De Beeldhouwer en zijn Tijd.*”

Men kan aan iemand die dit boek niet heeft gelezen, geen beter denkbeeld geven van den bouw, want het heeft een hechte samenstelling en van den inhoud dan door zulk een kort overzicht als wij hierboven trachtten te geven.

Wij meenden den lezer en Dr. N. den arbeid, dien het opstellen van zulk een uittreksel altijd kost, dan ook verschuldigd te zijn. Maar aan den anderen kant is daarmee over tal van hoedanigheden van het boek nog niets gezegd. De volledigheid, de betrouwbaarheid der aanhalingen, de scherpzinnigheid bij het stellen en oplossen van twijfelachtige zaken zal echter ieder zelf leeren waardeeren, die met dit boek werkt.

Voor ons is er slechts één zwakke zijde aan het geheel: De hoofdstukken X en XV, die beloven onderscheidenlijk bouwmeester en beeldhouwer in hunnen tijd te zetten zijn, wij zeiden het reeds, wat kort uitgevallen. Dr. Neurdenburg behoort, en dat is voorzeker geen blaam, tot die schrijvers over kunstgeschiedenis die een broertje dood hebben aan lyriek in de wetenschap, aan elegie in de geschiedschrijving en aan geklets over mooi of leelijk. Zij tracht ook daar, waar men wel eens een kleuriger inslag door de strakke ketting der feiten getrokken zou willen zien, uitsluitend met den zakelijken inhoud te werken. Daardoor wordt dit gedeelte wat schraal. Men zou gaarne wat meer weten over de verhouding van de kunst van Meester Hendrick tot die der Utrechtsche en Haarlemsche Manieristen, zijn tijdgenooten en in menig opzicht zijn medestrevenden. Immers er heerscht in den stijl dezer beide soorten van kunst eenzelfde principe en men schrijft kunstgeschiedenis toch o.a. ook om aan degenen, die het nog niet weten of die er zich nog geen rekenschap van hebben gegeven, duidelijk te maken wàar die overeenkomst in bestaat. Een wat rijker uitweiding over H. de K.'s ornament tegenover het ornament van Vredeman de Vries en Lieven de Key, de Duitschers en Franschen en Italianen van die dagen ware hier zeker aangebracht en welkom geweest en met behulp van wat afbeeldingen naast elkaar zou veel zijn kenbaar gemaakt en verklaard. „*Hendrick de Keyser heeft een eigen stijl*” (p. 85). Zeker, maar zijn stijl wordt ons alleen bij stukken en brokken geschetst, als een bouwwerk moet worden beschreven, — in overigens meestal zeer juiste technische termen. Nergens stollen evenwel

die losse opmerkingen tot een nadere bepaling Voor het hoofdstuk over den beeldhouwer geldt m.i. hetzelfde. Maar . . . „er moet voor anderen ook wat overblijven” heeft de schrijfster in haar inleiding gezegd en het boek is al dik genoeg, zei wellicht haar uitgever.

Kleinere smetjes zijn er wèl. Maar aan schoolmeesterachtige vitterij over b.v. de taal, waar o.a. het woord „plooierval” en al die „geworden” (s) aan het eind van een zin soms hinderen, willen wij heusch niet beginnen. Er is hier nu eenmaal nergens gezocht naar een zwieriger draai, men wacht wel eens verwonderd op een wat rijker klank, een warmer toon. Maar helderheid en beknoptheid blijken de uitsluitende bedoeling. Nu, wie tegenwoordig gewoon is de buitenlandsche en vele vaderlandsche kunsthistorische geschriften te lezen, ziet maar al te graag eens van „woordkunst” af. Dat wij het op enkele punten, b.v. ten opzichte van de aesthetische waardeering, der borstbeelden uit 's Rijksmuseum, met Dr. Neurdenburg oneens zijn, doet er niet veel toe. En hoe gaarne hadden wij uitvoeriger de meening van deze schrijfster gehoord over het verband van H. de K.'s beeldhouwkunst met Fransche, Italiaansche of Zuid-Nederlandsche. Het blijft nu bij de ons reeds al te lang bekende algemeene verwijzing naar Pilon en naar Biard met de juiste verzekering dat de Keyser hen toch nooit slaafs heeft nagevolgd. Zeker niet, maar hoe is dit verband nader toe

te lichten? Hoe staat het met zijn Nederlandsche voorbeelden, met Floris en de zijnen? Wat b.v. te denken over die als unicum zoo merkwaardige gevelsteen uit de Houuttuinen, (Fortuna), dien het Nederlandsch Museum bewaart?

Het is iets anders in een groot verband licht en donker gemiddeld behoorlijk te verdeelen, dan op een of ander bijzonder geval dieper in te gaan. Op één enkele eigenschap van den bouwmeester-beeldhouwer is m.i. te weinig gewezen: op zijn buitengewoon zekere „optica”. Al de uitgevoerde gebouwen worden, naar ons de bewaarde monumenten en zelfs de photo's leeren, door hun schaduw, het juist berekend onderzicht van sommige profielen, hun verkorten zoo oneindig veel mooier dan de droge bouwkundige teekeningen hadden kunnen doen raden.

Maar wat er ook voor kleine gebreken nog aan het licht mochten komen, het geheel blijft een dappere en kloek volvoerde daad, die de schrijfster nooit zou hebben aangedurfd als niet de liefde voor dit onderwerp, de liefde voor de kunstwerken zelf — een liefde, waar zij zoo weinig vertoon van maakt — het vuur had wakker gehouden. *W. Vogelsang.*

PERSONALIA

De heer A. C o e r t is benoemd tot directeur van De Lakenhal te Leiden.